

О. П. МОЦЯ

НАСЕЛЕННЯ
ПІВДЕННО-
РУСЬКИХ
ЗЕМЕЛЬ
ІХ-ХІІІ СТ.

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ ЄВРОБІЗНЕСУ

О. П. МОЦЯ

**НАСЕЛЕННЯ
ПІВДЕННО-РУСЬКИХ
ЗЕМЕЛЬ ІХ-ХІІІ ст.**

(За матеріалами некрополів)

Київ 1993

В роботі на основі систематизації та аналізу матеріалів поховальних пам'яток IX—XIII ст. розглядаються актуальні питання історії Київської Русі: соціально-економічного розвитку, духовної культури, етнічного складу населення. Особлива увага приділяється реконструкції шляхів одержавлення південноруської території, магістральним напрямом поширення християнства та протистояння йому язичницьких вірувань, а також механізму формування й специфіці етнічних утворень за доби середньовіччя на землях сучасної України.

Розрахована на спеціалістів, студентів, краєзнавців та широкого читача.

Відповідальний редактор *Кучера М. П.*

Ухвалено до друку вченою радою
Інституту археології АН України

ВСТУП

Поховальні пам'ятки південноруських земель IX—XIII ст. привертають увагу дослідників вже більш як століття. Протягом цього часу розкопано велику кількість підкурганих і ґрунтових поховань, кам'яних гробниць, що дозволило значно розширити джерелознавчу базу для наукової інтерпретації локальних особливостей та загальних явищ в історії населення південних районів Київської Русі. Вже видана значна кількість робіт, присвячених результатам досліджень окремих могильників, а також систематизації поховань східнослов'янського населення і кочівників середньовічних часів в різних мікрорегіонах вказаної території.

Але, на жаль, донині не було прецеденту всебічного вивчення південноруських поховальних комплексів в цілому, що дозволило б отримати нові дані для розробки питань етнічного та історичного розвитку населення південної частини Русі — значного за своїми розмірами регіону Східної Європи, різні частини якого в силу територіальної близькості, соціально-економічних та культурно-історичних зв'язків, об'єднання зусиль в боротьбі зі Степом перебували в тісних контактах протягом усього розглядуваного в роботі періоду.

Південноруські землі простягались від літописних Червеня і Перемишля на заході до Курська на сході. До їх складу входили Галицько-Волинська, Київська, Чернігово-Сіверська і Переяслівська землі, населені в давньоруський час нащадками літописних волинян, хорватів, древлян, полян та сіверян. В політичному і соціально-економічному плані ця територія була однією з найбільш розвинутих в давньоруській державі. Тут знаходилась стародавня «Руська земля» з столицею у Києві. В цьому регіоні відносно рано почався процес етнічної консолідації літописних племен і формування давньоруської народності. В зв'язку з різними політичними подіями та історичними процесами до складу південноруських земель-князівств в різні часи входили деякі більш північні території: частина земель літописних вятичів і радимичів, територія дреговичів, заселена етнографічно неоднорідним населенням Брестське Побужжя (Лысенко, 1974; Толочко, 1980; Никольская, 1981; Рыбаков, 1982; Седов, 1982; Котляр, 1985). Зв'язки названих областей з південноруськими землями були недостатньо стабільними й тісними, і носили, в основному, політичний характер. Населення Турово-Пінського князівства, Берестейської волості, землі вятичів за ряду об'єктивних причин більше тяжіло до інших регіонів давньоруської держави. На наш погляд, матеріали з цих територій краще розглядати при аналізуванні історичних процесів в інших регіонах першої східнослов'янської держави.

Не розглядаються в цій роботі і надчорноморські землі, заселені нащадками літописних уличів і тиверців (Федоров, 1960; Сміленко, 1975; Седов, 1982; Козловський, 1991). Слов'яни, що проживали на цій території за ранньослов'янських часів зникають зі сторінок літописів в X ст. Вони опинились в зоні, котра значною мірою контролювалась кочівниками, і тому історична доля цього населення вимагає

спеціального дослідження на сучасному рівні знань. Звичайно, не можна стверджувати, що правляча верхівка східнослов'янської держави зовсім не цікавилась регіоном і не намагалася включити його в сферу свого постійного контролю. Протекторат над цими землями забезпечував князям вихід на міжнародний ринок (Толочко, 1987, с. 49). Але ж: «... державна територія — це територія, що входить до складу даної держави, іншими словами, це — територія, населення якої в інтересах пануючого класу підпорядковане публічній владі, що виникає для тримання в узді експлуатованого населення, творить суд та встановлює всілякого роду побори» (Насонов, 1951, с. 6). По відношенню до надчорноморських земель у нас нема ніяких свідчень щодо постійного і довготривалого поширення тут давньоруських данин і суду. У зв'язку з цим нам здається досить обгрунтованим невключення згаданих територій до складу будь-якого з південноруських князівств, про що свідчить і зміст багатьох сучасних досліджень, присвячених даному регіону Східної Європи. За аналогічних причин не аналізуються матеріали поховальних пам'яток Закарпаття і Подоння — територій, що тільки певний час входили до складу Русі або ж підтримували з нею різноманітні зв'язки (Пеняк, 1980; Винников, 1991).

Тому в основу роботи покладені матеріали поховальних пам'яток IX—XIII ст., отримані на східнослов'янській території, від Карпат на заході до Сіверського Дінця на сході. Північна межа окреслюється Прип'яттю та середньою течією Десни. Південна, на Дніпровському Правобережжі — Россою, а на лівому березі — нижньою течією Сули та середніми течіями Псла і Ворскли.

Як уже відзначалось, на визначеній території вивчення поховальних пам'яток східнослов'янського населення середньовічних часів розпочалось більш як століття тому. Тоді археологія вважалася допоміжною історичною дисципліною і носила явно виражений описовий та речознавчий характер. Дослідження курганних старожитностей найкраще відповідало поставленим вимогам. Археологічні роботи в ті часи можна розподілити за ступенем обробки матеріалів на дві групи. У першу з них об'єднуються дослідники, котрі вели епізодичні роботи, і, по можливості, виступали з доповідями або ж публікували результати своїх робіт. Серед піонерів цієї групи необхідно назвати Я. Коперницького, котрий працював на Дністрі (1878 р.), Я. Волошинського, який досліджував кургани у Києві (1876 р.), О. Дмитрюкова, котрий вивчав поховання на території літописного Курського Посейм'я (1863 р.).

Але з'являлись і професійні археологи, які, крім проведення значних польових робіт, намагались систематизувати матеріали, а отримані результати використати при історичних реконструкціях. Слід назвати А. Кіркора, який систематизував матеріали розкопок в Подністров'ї, В. Б. Антоновича, К. М. Мельник і С. С. Гамченка, які дослідили велике число курганів на Волині, в Пороссі, на Київщині, І. О. Хойновського, В. В. Хвойку, котрі так багато зробили для вивчення поховальних пам'яток Києва і Дніпровського Правобережжя, П. С. Бранденбурга, М. О. Макаренка і, звичайно, Д. Я. Самоквасова, які на досить високому методичному рівні розкопали численні поховання по обох берегах Дніпра. Результати цих польових робіт були значною мірою систематизовані й опубліковані (Самоквасов, 1878; 1908; 1916; Гамченко, 1888; Антонович, 1893; Мельник, 1901; Макаренко, 1907; Бранденбург, 1908; Хвойка, 1913). Не завжди одержана інформація інтерпретувалась вірно і обгрунтовано. Але фактичний матеріал, викладений вищеназваними та багатьма іншими дослідниками, став основою, першим етапом накопичення інформації із згаданої категорії археологічних пам'яток. Деякі праці теоретичного характеру продовжують залишатись цікавими і сьогодні (Спицын, 1899).

Наступний етап дослідження поховань IX—XIII ст. з південноруської території почався в першій половині XX ст., коли в довоєнні роки продовжувався збір і систематизація матеріалів. Велике дослідження, в якому систематизовані наявні на той час середньовічні матеріали з території західноукраїнських земель здійснив Б. Януш. На Волині продовжував активно працювати С. С. Гамченко, а в полтавському районі — М. Ренський. У Києві та на окремих лівобережних могилянських працював М. О. Макаренко, а на Чернігівщині розпочав дослідження шестовицьких курганів Л. І. Смолічев. Вони обидва, разом з іншими вченими підготували значну працю, редактором і співвиконавцем якої був М. С. Грушевський. Але треба констатувати, що в цей час інтерес до курганних старожитностей дещо знизився. Дослідники почали інтенсивно займатись іншими категоріями пам'яток — в першу чергу укріпленими поселеннями (Фонд Гамченко, № 45; Чернігів і Північне Лівобережжя, 1928; Janusz, 1918).

Третій етап вивчення поховальних пам'яток відноситься до післявоєнних часів, коли крім накопичення матеріалів було поставлене завдання всебічного аналізу отриманих результатів. В ці часи матеріали з поховальних комплексів разом із свідченнями інших джерел застосовуються для вирішення різних історичних питань. Слід зазначити роботи Ю. В. Кухаренка, Г. Ф. Соловйової, І. П. Русанової, І. І. Ляпушкіна, О. О. Ратича, Г. Цолл-Адамкової в галузі систематизації матеріалів та створення корпусів археологічних джерел на різних територіях (Кухаренко, 1961; Соловьева, 1962; Русанова, 1966; Ляпушкин, 1968; Ратич, 1976; Zoll-Adamikowa, 1966, 1971, 1975, 1979). Також вирішувались питання етнічного складу населення в дослідженнях згаданої Г. Ф. Соловйової, Є. І. Тимофєєва, О. В. Сухобокова, Б. О. Тимощука і, особливо, В. В. Седова (Соловьева, 1956; Тимофеев, 1961; Сухобоков, 1975; Тимошук, 1982; Седов, 1982). Крім того, матеріали поховальних пам'яток досить посилили аргументацію Б. О. Рибакова і Д. І. Бліфельда при їх спробах вирішення проблеми соціального складу давньоруського суспільства, а також подали нову інформацію Л. О. Голубевій, М. К. Каргеру, П. П. Толочку та іншим, хто займався історичною топографією і соціальними функціями окремих населених пунктів доби середньовіччя (Рыбаков, 1949; Бліфельд, ф. 12, № 518; Бліфельд, 1977; Голубева, 1949; Каргер, 1958; Каргер, 1961; Толочко, 1970). При цьому слід відзначити, що накопичення нових матеріалів тривало протягом останніх десятиліть (І. М. Самойловський, М. П. Кучера, М. Ю. Брайчевський, А. Жакі, В. О. Падін, С. С. Ширінський, О. В. Шекун, В. П. Коваленко, Я. Гурба та багато інших). Докладна історіографія з цього питання викладена автором в одній з останніх робіт (Моця, 1990). Крім вищезгаданих досліджень поховальних старожитностей східних слов'ян слід відзначити узагальнюючі роботи С. О. Плетнєвої і Г. О. Федорова-Давидова, присвячені всебічному вивченню поховальних пам'яток кочового населення, частина якого на початку II тис. н. е. осідала, проживала й ховала своїх померлих на південноруській території (Плетнева, 1958, 1973; Федоров-Давыдов, 1966).

Однак поряд з досягнутими результатами у вивченні матеріалів з давньоруських поховань існує і цілий ряд невирішених проблем, що й будуть поставлені в запропонованій праці. Серед них слід виділити питання демографічного розвитку, становлення феодальних відносин, особливостей світосприймання слов'янами середньовічних часів, етнічної консолідації в рамках давньоруської народності. В свою чергу, це надасть змогу скласти узагальнюючу характеристику життя населення на території сучасної України та деяких суміжних землях в середньовічні часи, зважаючи на межі тих можливостей, які надає власне джерело дослідження.

Розділ I

ДЖЕРЕЛА.

ЕЛЕМЕНТИ ОБРЯДУ ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ

На південноруських землях відома велика кількість досліджених некрополів і окремих поховань IX—XIII ст. На курганных кладовищах зафіксоване неоднакове число поховань — від кількох десятків до кількох сотень, а іноді і кількох тисяч. Кількість поховань на ґрунтових могильниках вказати важко — жодне з них не було повністю розкопаним, хоч в окремих випадках зафіксовано кілька сотень поховань (рис. 1, 2). Висота основної маси курганів

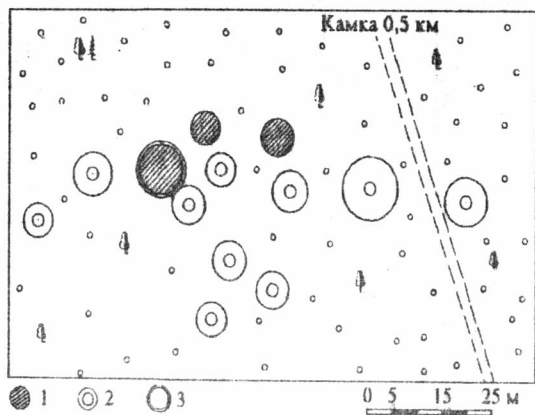

Рис. 1. План курганного могильника в с. Камка. Умовні позначення: 1 — розкопані кургани; 2 — пограбовані кургани; 3 — курган з кільцевим ровиком.

від 0,5 до 1,5 м при діаметрах 5—10 м. Але зустрічаються насипи й більших розмірів (рис. 3). При цьому слід пам'ятати, що: «...курган в його сучасному вигляді — це не одвічна форма надмогильної споруди, а горб, створений в результаті природніх процесів руйнування споруди» (Грязнов, 1961, с. 24). Розміри більшості ґрунтових могил не перевищують 2 × 1 м при глибині 0,5 м — не більш як 1 м.

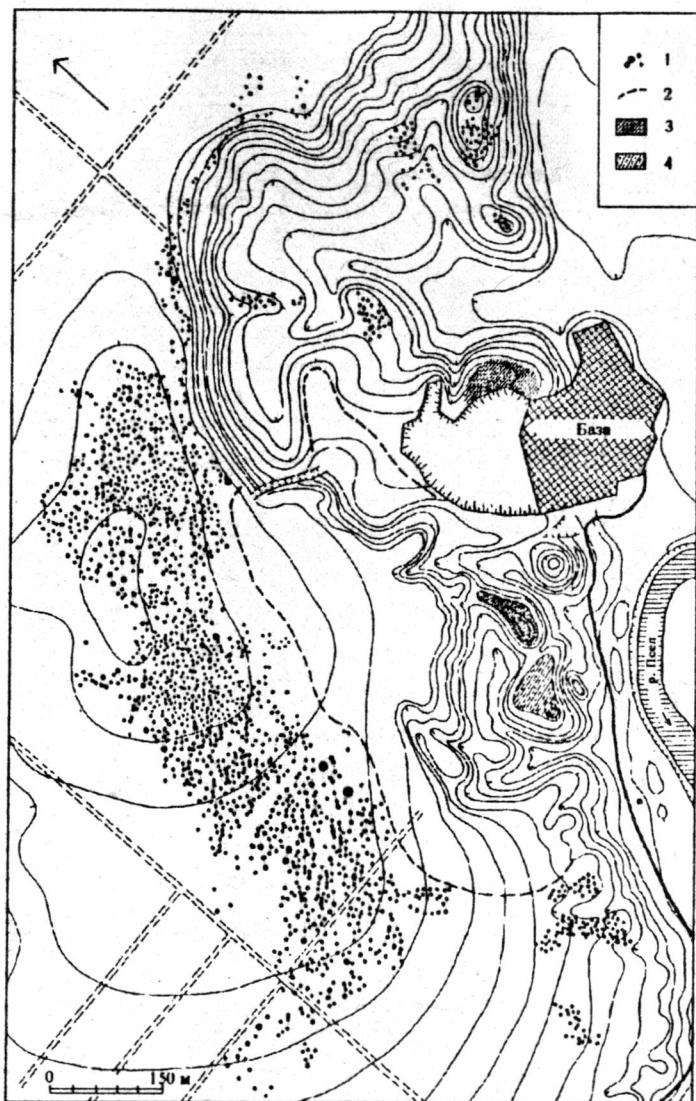

Рис. 2. План курганного могильника, городищ та поселення давньоруського часу біля хут. Зелений Гай. У мовні позначення: 1 — кургани; 2 — кордон поселення; 3 — мале городище; 4 — велике городище.

Рис. 3. Дружинний курган в с. Табаївка.

Характерним для курганів давньоруського часу на дослідженій території (як і на інших землях слов'ян) є розгашування їх впритул один до одного (рис. 4). На більшості ґрунтових могильників зафіксована рядність планування. Розміщені некрополі в основному на рівнинних і сухих місцевостях, часто на берегах річок, ручаїв, озер. Віддаленість їх від поселень різна, але, здається, не більш як 1 км: у багатьох випадках не виявлено поселень, жителі яких ховали померлих на тому чи іншому цвинтарі. На могильниках зустрічаються кенотафи — меморативні споруди на честь померлих вдалині від домівки і на спомин про яких родичі створили символічні поховання й здійснили відповідні обрядові церемонії.

Детально елементи поховального обряду розглядатимуться в наступних розділах, а тут подається тільки загальна характеристика наявних археологічних матеріалів. Зроблено це досить коротко, оскільки ширший аналіз проведено в попередній монографії автора (Моця, 1990, с. 6—16). Слід відзначити, що поховальні пам'ятки IX—XIII ст. — одне з найбільш масових археологічних джерел, які

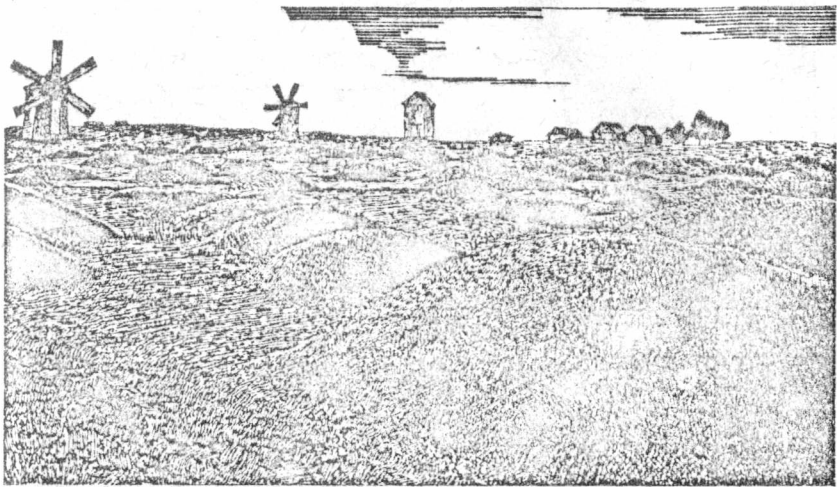

Рис. 4. Курган в с. Липове (Рисунок М. О. Макаренка).

має сучасна наука. При дослідженнях більш ніж 4500 курганів було виявлено більше 1670 поховань за обрядом трупопокладення на і вище за рівень давньої поверхні, більше 2160 трупопокладень в підкурганних ямах, близько 230 поховань за обрядом трупоспалення на стороні, близько 260 трупоспалень на місці поховання. Крім того, зафіксовано більше 200 кенотафів, а при розкопках близько 240 насипів частина інформації про обряд поховання не фіксувалась (рис. 5).

Разом з тим, на розглянутій території відомо більш як 2200 ґрунтових поховань (з них більш як 190 — підплитові), 33 кам'яні гробниці, більше 40 саркофагів, 7 костниць, 11 аркосолій, 8 колективних могил, поховання під підлогами багатьох давньоруських храмів, заховання в печерах, перепалені останки в 53 ґрунтових могилах, а також останки спалених на стороні від місця поховання, поставлені потім в «печерки» в горщиках (рис. 6).

Можна проаналізувати одержані в результаті розкопок матеріали в плані з'ясування концентрації населення в тому чи іншому мікрорайоні південноруської території. Для цього, крім уточнення місцеположення того чи іншого некрополя, слід врахувати і його розміри хоча б у межах, можливих при сучасній фіксації (тобто кількість збережених насипів, а також число

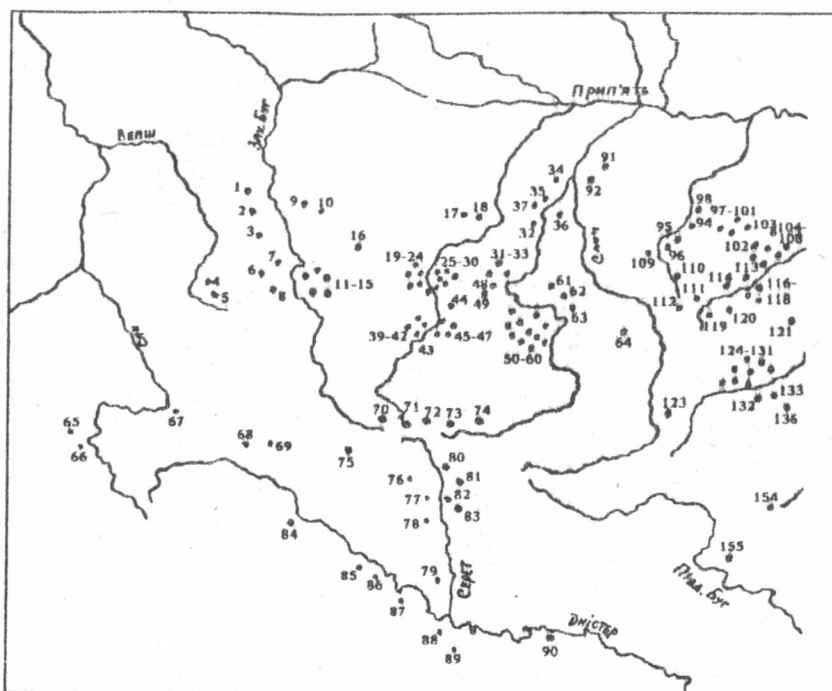
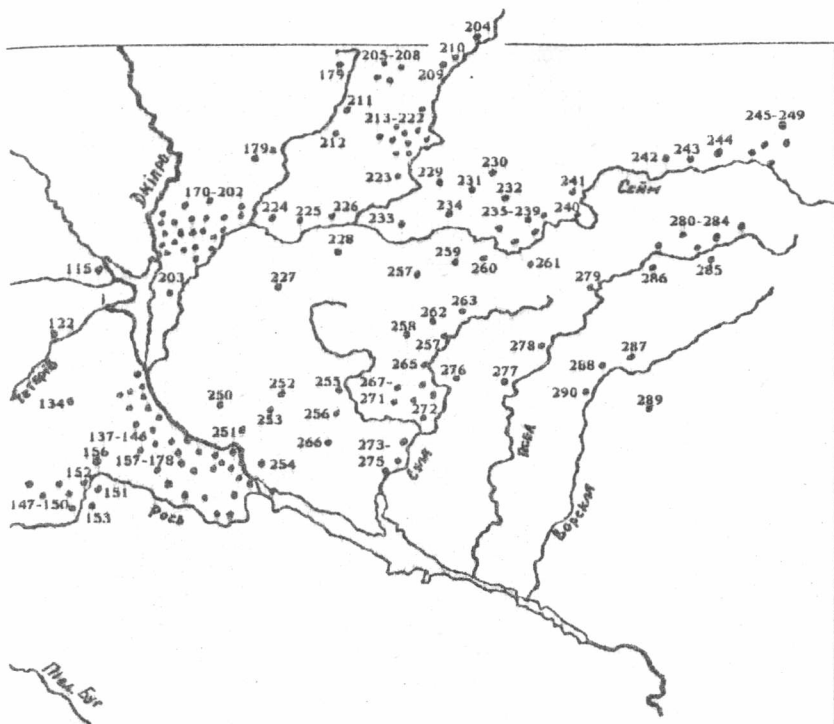

Рис. 5. Карта курганних некрополів на південноруських землях. 1 — Городище, 2 — Став, 3 — Поболовіце, 4 — Ліпсько, 5 — Гучов, 6 — Грудек Надбужний, 7 — Грудек-Гусинне, 8 — Чортовець, 9 — Головно, 10 — Миланович, 11 — Устилуг, 12 — Володимир-Волинський, 13 — Вигаданка, 14 — Зимно, 15 — Жовтневе, 16 — Дуліби, 17 — Городок, 18 — Майдан-Липенський, 19 — Великий Боратин, 20 — Гірка Полонка, 21 — Городище, 22 — Усичі, 23 — Городок, 24 — Луцьк, 25 — Лице, 26 — Піддубці, 27 — Крупа, 28 — Вишнів, 29 — Теремне, 30 — Ставок, 31 — Борохів, 32 — Берестяне, 33 — Липно, 34 — Городець, 35 — Корост, 36 — Немировичі, 37 — Теклівка, 38 — Великий Стидин, 39 — Вичавки, 40 — Вербень, 41 — Велике, 42 — Новосілки, 43 — Красне, 44 — Торговиця, 45 — Острожець, 46 — Мокре, 47 — Листвин, 48 — Грабів, 49 — Рогачів, 50 — Городок, 51 — Пересоппиця, 52 — Білів, 53 — Басів Кут, 54 — Қолоденка, 55 — Корнин, 56 — Старожуків, 57 — Карпилівка, 58 — Понебель, 59 — Глинськ, 60 — Будераж, 61 — Збуж, 62 — Устя, 63 — Гвоздів, 64 — Великі Горбаші, 65 — Чорнореки, 66 — Трепча, 67 — Судова Вишня, 68 — Кам'янопіль, 69 — Звенигород, 70 — Новосілки, 71 — Підгірці, 72 — Шпиколоси, 73 — Бриків, 74 — Сураж, 75 — Велика Плавуча, 76 — Новосілки, 77 — Палашівка, 78 — Жниброди, 79 — Зелений Гай, 80 — Товстолуг, 81 — Чернелів-Руський, 82 — Підгайчики, 83 — Семснів, 84 — Сколе-Гребенів, 85 — Живачів, 86 — Хотимир, 87 — Городиця, 88 — Горішні Шерівці,

89 — Чорнівка, 90 — Дністровка, 91 — Глинне, 92 — Рокитне, 93 — Тепениця, 94 — Олевськ, 95 — Лопатичі, 96 — Зубковичі, 97 — Хлупляни, 98 — Норинськ, 99 — Хайча, 100 — Довгиничі, 101 — Річиця, 102 — Овруч, 103 — Велика Фощня, 104 — Норинці, 105 — Яжберень, 106 — Ліплящина, 107 — Селець, 108 — Розсохи, 109 — Мала Глумча, 110 — Підлуби, 111 — Андрійовці, 112 — Бараші, 113 — Коростень, 114 — Сигнай, 115 — Чорнобиль, 116 — Межирічки, 117 — Барди, 118 — Берестовець, 119 — Веселовка, 120 — Ковалі, 121 — Головки, 122 — Городище, 123 — Миропіль, 124 — Сліпчиці, 125 — Буки, 126 — Денеш, 127 — Житомир, 128 — Стрижівка, 129 — Студениця, 130 — Коростишів, 131 — Городськ, 132 — Онішполь, 133 — Леніно, 134 — Нежиловичі, 135 — Стара Котельня, 136 — Биково, 137 — Вишгород, 138 — Білгородка, 139 — Совки, 140 — Жуляни, 141 — Київ, 142 — Віта Поштова, 143 — Китаєво, 144 — Старі Безрадиці, 145 — Трипілья, 146 — Глібовка, 147 — Вчорайше, 148 — Ягнятин, 149 — Буки, 150 — Шамраївка, 151 — Глибочка, 152 — Мала Сквирка, 153 — Яблунівка, 154 — Бурківці, 155 — Сажки, 156 — Дрозди, 157 — Велика Вільшанка, 158 — Червона Слобода, 159 — Халеп'є, 160 — Стайки, 161 — Хальча, 162 — Балик-Шучинка, 163 — Жовтневе, 164 — Гребені, 165 — Зарубинці, 166 — Ченелівка, 167 — Ромашки, 168 — Зеленьки, 169 — Росава, 170 — Козин, 171 — Коротище, 172 — Смичка, 173 — Степанці, 173а — Богуславка, 174 — Саварка, 175 —

досліджених ґрунтовних могил). Звичайно, ці дані будуть відносними у зв'язку зі збереженням різних могильників. Однак, основні тенденції з концентрації населення в тій чи іншій місцевості будуть визначатись. Враховуючи осілий характер життя переважної більшості населення південноруських земель, отримані дані можна використати при демографічному моделюванні всього середньовічного періоду.

На території Волинської землі за згаданими параметрами виділяються два райони. В першому з них (басейн середньої течії Західного Буга) відомі і частково досліджені 11 курганних могильників, а також 7 ґрунтових. Про кількість населення в окремих пунктах свідчать розміри курганного могильника в с. Зимно, де було зафіксовано 500 насипів. Крім того, близько 70 поховань було досліджено на могильнику в с. Чермно. Слід відзначити, що саме на цій території знаходились такі великі східнослов'янські міські центри як Волинь, Червень і Володимир-Волинський.

Другим більш глибоко дослідженим районом Волинської землі, (певний час залежним від Києва) є територія між рр. Стир і

Пішки, 176 — Миколаївка, 177 — Таганча, 178 — Канів, 179 — Курозново, 179а — Автуничи, 180 — Любеч, 181 — Галків, 182 — Вороб'їв, 183 — Мохначі, 184 — Голубівка, 185 — Звеничів, 186 — Убежичи, 187 — Мокрі Велички, 188 — Клонів, 189 — Сібереж, 190 — Великий Листен, 191 — Седнів, 192 — Пересаж, 193 — Довжик, 194 — Хмельниця, 195 — Товстоліс, 196 — Рижики, 197 — Табаївка, 198 — Чернігів, 199 — Новий Білоус, 200 — Кошівка, 201 — Гущин, 202 — Шестовиця, 203 — Моровськ, 204 — Полужжя, 205 — Рябцево, 206 — Левинки, 207 — Медведово, 208 — Мериновка, 209 — Радутіно, 210 — Кветунь, 211 — Медведовка, 212 — Мишкін, 213 — Рибинськ, 214 — Камка, 215 — Ларинівка, 216 — Жукля, 217 — Форостовичі, 218 — Леньково, 219 — Пушкарі, 220 — Новгород-Сіверський, 221 — Бугринівка, 222 — Комань, 223 — Ушівка, 224 — Боромики, 225 — Березна, 226 — Мєна, 227 — Селища, 228 — Бахмач, 229 — Вороніж, 230 — Ротівка, 231 — Глухів, 232 — Богданово, 233 — Холоденів, 234 — Волокітні, 235 — Путивль, 236 — Мовчанське болото, 237 — Дорошівка, 238 — Нова Слобода, 239 — Бунякіно, 240 — Мар'янівка, 241 — Рильськ, 242 — Голубовка-Студинка, 243 — Липино, 244 — Шуклинка, 245 — Гніздилово, 246 — Мішково, 247 — Олександрівка, 248 — Клюкна, 249 — Лебязе, 250 — Головерів, 251 — Перяслав-Хмельницький, 252 — Нечинорівка, 253 — Сомкова Долина, 254 — Липляво, 255 — Прилуки, 256 — Ліновиця, 257 — Кошари, 258 — Липове, 259 — Віршовка, 260 — Жовтневе, 261 — Сетнів, 262 — Ведмеже, 263 — Малі Будки, 264 — Ромни, 265 — Глинськ, 266 — Березова Рудка, 267 — Безсали, 268 — Будаква, 269 — Лохвиця, 270 — Скоропатацьки, 271 — Млини, 272 — Снітин, 273 — Лубни, 274 — Городище, 275 — Тарасівка, 276 — Черноозаводське, 277 — Броварки, 278 — Камінне, 279 — Зелений Гай, 280 — Білгородка-Миколаївка, 281 — Суджа, 282 — Рождественське, 283 — Гочево, 284 — Бушмино, 285 — Піни, 286 — Миропілля, 287 — Пінчаха, 288 — Зарічне, 289 — Городне, 290 — Журавне.

Горинь. Особливо велике число поховальних пам'яток IX—XIII ст. зафіксовано в межах середніх течій згаданих річок. Тут відомі місцезнаходження 37 курганних могильників, серед яких виділяються некрополі біля сучасних населених пунктів. Велике (500 насипів), Лище (202), Піддубці (270), Борохів (300), Пересопниця (170), Білів (275), Старожухів (173). Слід відзначити, що саме тут розміщувались літописні Дорогобуж, Пересопниця, Лучеськ.

Аналогічна картина концентрації поховальних пам'яток в окремих районах простежується і на території Галицької землі. Першим з них, правда, поки-що недостатньо дослідженим, є Посання, де відомі великі курганні некрополі Чорнореки й Трепча (по 100 збережених насипів на кожному). Крім того, на кладовищах давньоруського часу в літописному Перемишлі досліджено більш 70 ґрунтових поховань, а у Валяві — близько 40.

Ряд крупних некрополів вивчався у верхів'ях Західного Буга, Горині і Серета. Тут зафіксовані кургани в 9 пунктах. Серед них виділяється некрополь в Підгірцях, де у наявності кілька сотень насипів. Крім того, роботи велись на 16 ґрунтових могильниках. Найбільше число безкурганних поховань (близько 100) вивчено на Звенигородському некрополі.

Одним з найкраще досліджених районів західної частини південноруських земель є межиріччя Дністра і Серета, а також Дністра і Прута. Маємо інформацію про 12 курганних могильників, (правда, відносно невеликих), а також про 44 ґрунтових. Серед останніх слід відзначити поховання в Копачинцях (розкопано 33 могили), Олешкові (126), Василеві (близько 50). Цікаво, що в Крилосі (літописному Галичі), могильник знаходиться дещо збоку від основної маси розглянутих кладовищ прудо-дністровського межиріччя. Завершуючи короткий огляд могильників Галицької землі відзначимо, що в першому з виділених трьох районів знаходився літописний Перемишль, в другому — Звенигород, Пліснеськ, Теревовль, а в третьому — Коломия, Бакота, Василів та інші.

На території Східної Волині й Київщини, що входили в давньоруські часи до складу Київської землі, виділяються три райони концентрації поховальних пам'яток згаданого часу. Першим з них є межиріччя Уборті й Ужа. Тут зафіксовано 26 курганних могильників, серед яких найбільш значними за розмірами були Норинський (155 збережених насипів, Річицький, могильник у Малій Глумчі (по 100), Коростенський (300). Саме тут відомі два міських центри — Коростень і Овруч.

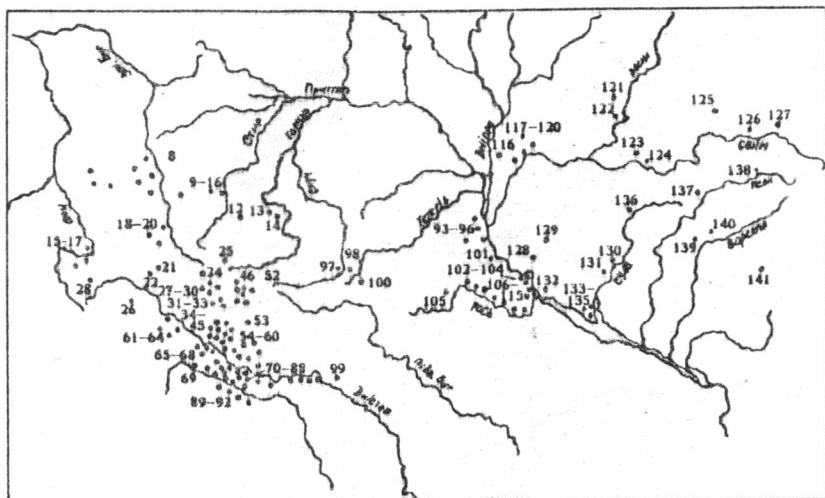

Рис. 6. Карта ґрунтових могильників на південноруських землях. 1 — Хелм, 2 — Городисько, 3 — Чермно, 4 — Сутейськ, 5 — Щебжешин, 6 Стжижув, 7 — Черничин, 7а — Грудек Надбужний, 8 — Володимир-Волинський, 9 — Коршів, 10 — Луцьк, 11 — Городище, 12 — Тараканів, 13 — Рівне, 14 — Пересопниця, 15 — Пшемисль, 16 — Сульце, 17 — Валява, 18 — Белз, 19 — Глинське, 20 — Запитів, 21 — Львів, 22 — Звенигород, 23 — Смільниця, 24 — Підлици, 25 — Підгірці, 26 — Городище, 27 — Урмань, 28 — Лапшин, 29 — Велика Плавуча, 30 — Августівка-Хоростець, 31 — Косів, 32 — Хом'яківка, 33 — Палашівка, 34 — Новосілки, 35 — Торське, 36 — Зелений Гай, 37 — Івано-Золоте, 38 — Блещанка, 39 — Угриньківці, 40 — Колодробка, 41 — Городок, 42 — Бедриківці, 43 — Ставки, 44 — Дзвиняч, 45 — Мишків, 46 — Старий Збараж, 48 — Скоморохи, 48 — Товстолуг, 49 — Чернелів-Руський, 50 — Остап'є, 51 — Рожиськ, 52 — Ладичин, 53 — Увисла, 54 — Повківці, 55 — Лосяч, 56 — Вільковець, 57 — Верхняківці, 58 — Михалків, 59 — Кудринці, 60 — Коралівка, 61 — Крилос, 62 — Вікторів, 63 — Делева, 64 — Хотмир, 65 — Копачинці, 66 — Михальче, 67 — Корнів, 68 — Городниця, 69 — Джурків, 70 — Олешків, 71 — Василів, 72 — Митків, 73 — Мусорівка, 74 — Вікно, 75 — Санківці, 76 — Перебитківці, 77 — Деревани, 78 — Шипинці, 79 — Кицмань, 80 — Іванківці, 81 — Новосілки, 82 — Дубівці, 83 — Чернівці, 84 — Чорнівка, 85 — Ленківці, 86 — Дністровка, 87 — Макарівка, 88 — Кулишівка, 89 — Кути, 90 — Рєвно, 91 — Остриця, 92 — Маморниця, 93 — Козаровичі, 94 — Вишгород, 95 — Білгородка, 96 — Київ, 97 — Коржівка, 98 — Махаринці, 99 — Бакота, 100 — Райки, 101 — Вітачів, 102 — Зарубинці, 103 — Монастир'юк, 104 — Дідів Шпиль, 105 — Буки, 106 — Біла Церква, 107 — Ромашки, 108 — Шарки 109 — Саварка, 110 — Половецький, 111 — Миколаївка, 112 — Набутов, 113 — Канів (Княжна гора), 114 — Канів (гора Московка, 115 — Канівське поселення, 116 — Любеч, 117 — Чернігів, 118 — Шестовиця, 119 — Березанка, 120 — Малий Листвен, 121 — Случевськ, 122 — Новгород-Сіверський, 123 — Путивль, 124 — Волицево, 125 — Моїсеєва, 126 —

Концентрацією курганних могильників відзначається район середньої течії Тетерева і верхів'їв Ірпеня, де розташовано 12 некрополів. Серед них виділяються кількістю зафіксованих насипів могильники в Житомирі (500) та Бикові (900). З літописних гравів найбільш відомий тут Городеськ на р. Тетерів.

Третя група могильників концентрується в так званому Київському трикутнику — межиріччі Стугни, Ірпеня і Дніпра. Є інформація про 10 курганних кладовищ розглянутого часу і про 3 безкурганних. Найбільше число поховальних комплексів відомо в Києві. За даними XIX ст. в місті і його околицях ще зберігалось 280 насипів. Крім того, на прицерковних цвинтарях було досліджено більш як 100 ґрунтових поховань (рис. 7). Значними за розмірами були курганні некрополі у Вишгороді (100), Китаєві (більш як 410), Трипільлі (300).

Рівномірно заселеною виглядає територія межиріччя Стугни і Росі, особливо східна (придніпровська) її частина. Хоч і тут зустрічаються великі некрополі: курганні (Миколаївка — 250 насипів) і ґрунтові (Набутов — більш як 240 досліджених могил, Вітачів — близько 50, Половецький — 43). Дещо порушується ця ідентичність рядом курганних некрополів в басейні Росташиці — Вчорайше (280 насипів), Ягнятин (1000), Буки (950). Однак в цілому, ситуація в Пороссі, де проходила одна з оборонних ліній південноруського прикордоння і де виявлено близько 30 курганних і 10 ґрунтових некрополів, значною мірою відрізняється від вищезгаданих територій карпато-дніпровського регіону в плані концентрації могильників давньоруського часу — тут, як уже відзначалося, вони розташовані більш рівномірно, а не групами.

Розміщення поховальних пам'яток на Дніпровському Лівобережжі в значній мірі повторює ситуацію, про яку йшлося вище. На території Чернігово-Сіверської землі також виділяється кілька угруповань підкурганних і ґрунтових могильників. Перше з них треба оконтурювати в межиріччі Дніпра і Десни, де відзначено 23 курганних і 5 ґрунтових некрополів. Найбільш крупними з тих, що збереглись є курганні кладовища в Клонові (200 насипів), Седневі (200), Пересажі (136), Гущині (120). Необхідно зазначити, що на

Липино, 127 — Гніздилово 128 — Переяслав-Хмельницький, 129 — Дениси, 130 — Лушники, 131 — Чутівка, 132 — Сушки-Слобідка, 133 — Миклашевський, 134 — Жовнино, 135 — Воїнська Гребля, 136 — Ромни, 137 — Зелений Гай, 138 — Гочево, 139 — Зарічне, 140 — Ніцаха, 141 — Карачівка.

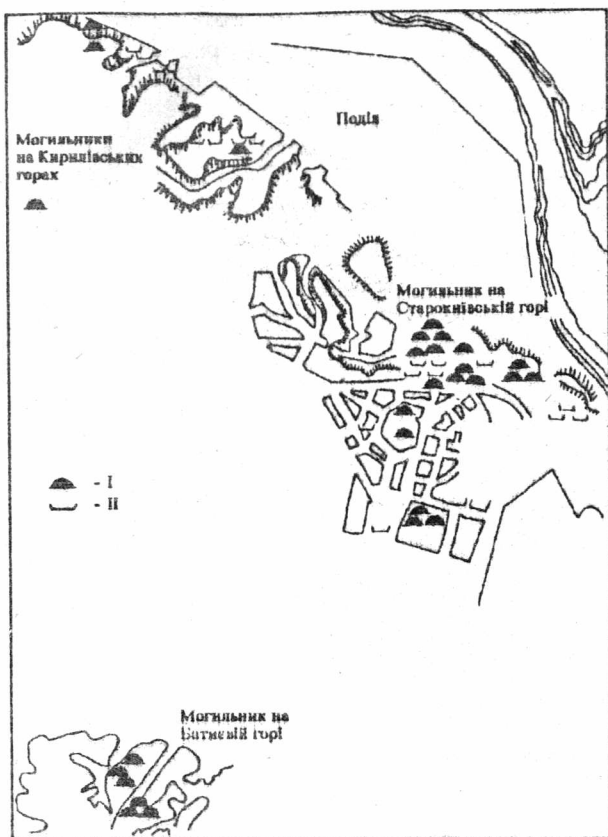

Рис. 7. Могильники Києва (за даними П. П. Толочка). Умовні позначення: I — кургани; II — ґрунтові поховання.

Шестовицькому могильнику тільки досліджених курганів нараховується 154, а в Чернігові — 150 (рис. 8, 9). В останньому пункті, крім того, розкопано кілька сотень ґрунтових могил. В Любечі також досліджено 81 ґрунтове поховання. Крім Чернігова і Любеча значним центром можна назвати тут і літописний Сновськ. Другий регіон — це межиріччя середніх течій Снови і Десни, де зафіксовано 13 курганних некрополів і 2 ґрунтових. Серед збережених найбільш крупним є в с. Мишкін — 100 насипів. Явним центром на цій території в давньоруський час був літописний Новгород-Сіверський.

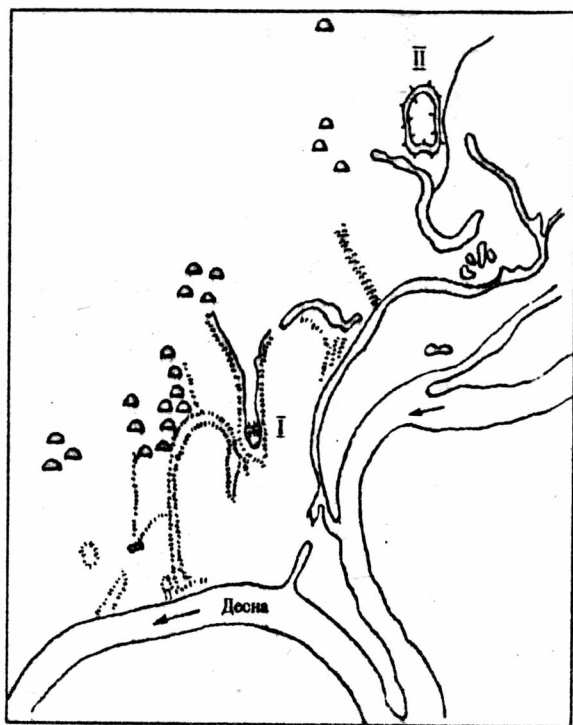

Рис. 8. Кургани й городища (I, II) біля Шестовиці (за даними Д. І. Бліфельда).

Подібні за розмірами до новгород-сіверської є дві агломерації на р. Сейм: у межиріччі Десни й Свапи та у верхів'ях Сейма. В першому мікрорайоні зафіксовано 14 курганних некрополів і 2 ґрунтових, а в другому — 8 курганних і 2 ґрунтових. Однаковими за кількістю (по 100 насипів) виявились найбільші з зазначених курганних могильників в обох групах — Волокітїно та Голубовка-Студинка. Крім того, біля с. Липино досліджено 70 підкурганних поховань і 29 ґрунтових. Незаперечно, що центрами цієї території були літописні Путивль і Курськ.

Якоюсь мірою віддзеркаленням рівномірного поширення поховальних пам'яток у Пороссі є розташування ґрунтових і курганних могильників на території Переяслівської землі. Тут зафіксовано 39 курганних і 13 ґрунтових некрополів. Серед них такі значні як

Рис. 9. Курганні групи Чернігова (за даними Б. О. Рибаківа).

некрополі в сс. Липове (1238 збережених насипів), Снітин (600), Зелений Гай (2427), Білгородка-Миколаївка (було біля 2000), Гочево (3648), Журавне (1283). Серед ґрунтових слід виділити Жовнинський некрополь, на якому досліджено більше 200 поховань.

Ми ще повернемося до проаналізованих матеріалів в наступних розділах. Зараз же потрібно відзначити, що на більшості південноруських земель, крім Пороської і Посульської оборонних ліній Київської Русі, концентрація ґрунтових і курганних могильників (і відповідно населення) простежується в тих місцевостях, де

є гарні умови для розвитку сільського господарства, промислів, ремесел і де проходили торгові магістралі різного рівня. Слід вказати, що більшість міст в цих густозаселених регіонах південно-руської території продовжувала відігравати роль центрів удільних князівств і за часів феодальної роздробленості. Більш рівномірне розташування могильників і, звичайно, населених пунктів на південноруському прикордонні пояснюється централізованою політикою зверхників давньоруської держави, які в часи розквіту ранньофеодальної монархії в кінці I — на початку II тис. н. е. уклали підвалини механізму розосередження людських ресурсів по всьому простору прикордонної лінії. Цього вимагала стратегія оборони від кочових орд. Агломерації ж північних районів Південної Русі, мабуть, почали формуватись ще в більш ранній час — в період викристалізації союзів племен і зародження племенних князівств. Безсумнівно, слов'янське населення в другій половині — кінці I тис. н. е. проживало як в Посуллі, так і в Пороссі. Але масштабні акції київських князів в часи укріплення східнослов'янської державної території перекраляли тут поселенські структури, знівельовали їх. Необхідно зважити й на те, що з прикордонних зі Степом зон слов'яни в I тис. н. е. в часи зовнішньої небезпеки відступали в більш північні райони, залишаючи свої поселення. Через деякий час, повертаючись, вони могли оселятись на нових місцях. У зв'язку з цим традиції якоюсь мірою переривались, згадана картина розташування поселень була більш аморфною. Держава своїми діями остаточно сформувала новий варіант розміщення «градів и весей», що усталилися в прикордонній зоні і не змінювався навіть за часів феодальної роздробленості.

В плані демографічного вивчення поховальних пам'яток південноруських земель розглянемо наявні матеріали для виявлення «сезонів смертності». Для цього можна використати інформацію 46 південноруських курганних некрополів, на яких дослідники у переважній більшості розкопаних поховань фіксували орієнтацію померлих, відзначаючи відхилення від західного напрямку до півдня чи півночі. Нагадаємо, що в давньоруських курганних некрополях не простежується будь-якої закономірності в розташуванні окремих комплексів. Враховуючи, що для східних слов'ян саме і була характерна орієнтація померлого головою на захід (про це поговоримо докладніше трохи далі), поховання, витягнуті по лінії захід — схід можна умовно розділити порівну, віднісши до весняної та осінньої пір року. А заховання з орієнтацією в північно-західному і південно-західному напрямках відповідно від-

нести до літнього і зимового сезонів у зв'язку з відхиленням сонця в цей час від осі. За ним орієнтувались в стародавньому світі при проведенні поховальних ритуалів (Генинг, 1985, с. 139, 140).

При спробі використання для цих спостережень матеріалів широко копаних ґрунтових могильників виявилось, що багато померлих в момент укладання в могили були орієнтовані не за сонцем, а за вже існуючими орієнтирами: стіна церкви, що височіла поряд; в одному ряду з похованнями, здійсненими раніше і які, очевидно, виділялись якимись ознаками (земляні надгробки?). Звичайно, неможливо також використати матеріали з поховань за обрядом кремації.

Матеріали більшості згаданих 46 курганных некрополів (рис. 5 — №№ 20, 25, 26, 30, 31, 50—52, 56, 57, 61, 71, 90, 113, 121, 124, 127—131, 133, 136, 141, 148, 149, 202, 243, 253, 258, 265, 278, 280, 287, 290) загалом вказують на різносезонне настання смерті у більшості жителів південноруських поселень. Процентні коливання в орієнтації поховань на окремих могильниках не мають великого значення. Попервах необхідно зважити на умови, за яких збиралась потрібна інформація. Тут слід пам'ятати, що багато археологів часто проводили розкопки лише в якійсь одній частині могильника, що було пов'язано з необхідністю рятувальних робіт або ж доступом до тої чи іншої ділянки в плані наявності дерев, більш пізніх захоронень і т. п. Тому, досить вірогідно, що згадані відхилення померлих, орієнтованих головами на захід, до південного заходу чи північного заходу відображають тільки ситуацію на окремих ділянках конкретного кладовища давньоруського часу, де поховальні обряди здійснювались у відповідний часовий проміжок року.

Але, в той же час, майже четверта частина розглянутих окремо некрополів (11) орієнтацією явно відрізняється від інших. На деяких переважала північно-західна, тобто літня орієнтація (Берестяне — 43 % всіх поховань, Миропіль — 58 %, Снітин — 29 %, Городне — 97 %, Городниця — 83 %, на інших — південно-західна, тобто зимова (Жнибороди — 82 %, Вчорайше — 38 %, Яблунівка — 53 %, Балико-Щучинка — 57 %, Кветунь — 55 %, Зелений Гай — 46 %. Звичайно, багато з цих відхилень можна пояснити певними екологічними катаклізмами (голод, епідемія), що згадуються на сторінках давньоруських літописів (особливо в зимовий і літній періоди. Але в деяких випадках слід враховувати і соціальні функції поселень, жителі яких ховали померлих на згаданих могильниках.

Крім східнослов'янських поховань на південноруських землях відомі й могили кочівників. Переважна їх більшість, як було вже зазначено, проаналізована в роботах С. О. Плетнєвої, Г. О. Федорова-Давидова. Крім комплексів, згаданих в роботах цих дослідників, нами були систематизовані ще деякі, в тому числі і стародавній некрополь в Перемишлі (Моця, 1990, с. 17—20). Тому недоречно знов зупинятись на цьому питанні. Отже, перейдемо до конкретного вивчення елементів східнослов'янського поховального обряду.

Відомо, що цей обряд вважається ґрунтовним історичним джерелом, за допомогою якого можна вирішувати питання демографії, соціального устрою, генетичних взаємозв'язків, світосприймання членів різних давніх суспільств (Никитина, 1977, с. 7). Повною мірою це відноситься і до розглянутих тут матеріалів. Але для вилучення історичної інформації з цього специфічного джерела необхідна його попередня реконструкція (Алекшин, 1986, с. 7). Потім, здійснивши опис і класифікацію, перейдемо до питань датування й еволюції обрядності на території південноруських земель, що в свою чергу дозволить зробити деякі спостереження і висновки історичного змісту. Все це буде подано в дещо скороченому вигляді з тієї ж причини — повна характеристика з усіма деталями вже подавалася (Моця, 1990, с. 21—108).

В археологічному відношенні поховальний комплекс — це система, що має три складові: поховальні споруди, власне померлого і супроводжуючий інвентар. До цього слід додати ще й наявність залишків тризни, а також жертвоприношень (Массон, 1976, с. 149; Леонова, Смирнов, 1977, с. 22). Йдучи за цими складовими, спробуємо проаналізувати наявні матеріали. Під курганні та ґрунтові захоронення доцільно розглядати окремо.

Аналіз підкурганного обряду слід розпочати з самого насипу, який формувався з землі. Тільки в 63 курганах зафіксовано каміння, яким насипи оточувались, покривались; або ж його використовували при зведенні самої земляної споруди. Це лише близько 1 % всіх досліджених курганів південноруської території, розташованих на могильниках від Карпат до Дніпра. Ще в меншій кількості випадків — 32, зафіксовано використання дерева при спорудженні насипу. Найчастіше відзначались ямки або канавки від кілочків, які у вигляді огорожі ставились навколо померлого. Сама ідея кола, ідея кромлеха була загальною для всіх народів, в тому числі і для східних слов'ян (Рибаков, 1949, с. 29). Вона могла проявлятися при зведенні кургана в тому, що місце поховання

огороджувалось (як у згаданих випадках). Крім того, 10 разів в насипах фіксувались залишки дерев'яних конструкцій та сліди окремих колод. Обидва ці елементи не типові для східнослов'янських могильників, що впливає з кількості зафіксованих випадків.

Навколо більш ніж 530 насипів (близько 12 % всіх досліджених курганів) зафіксовані сліди ровиків, що часто мали перемички. Ця деталь насипу несла не тільки технічне навантаження (місце, звідки брали землю), але й ритуальне — в ровиках під час здійснення поховання запалювався вогонь, про що свідчать виявлені в багатьох випадках вуглики (Авдусин, 1969, с. 11—15). Незначна кількість зафіксованих ровиків пояснюється якістю розкопок, особливо на перших етапах дослідження курганів, а також процесом розповзання насипів, під час якого ровики поступово зникали.

Досить характерним елементом східнослов'янського поховального обряду перших століть II тис. н. е. є могильні ями — їх зафіксовано більш як 1980 (близько 44 вивчених курганів). Тільки в 60 випадках (трохи більше 1 %) зафіксовані дерев'яні обкладки стінок підкурганних ям — так звані камерні чи зрубні гробниці, про які докладніше йтиметься в наступному розділі.

За способом обходження з тілом вмерлого підкурганні поховання розділяються на дві великі групи — трупоспалення і трупопокладення.

Зафіксовано більш як 250 трупоспалень на стороні від місця майбутнього поховання. Кургани з останками похованих за цим обрядом становлять більш як 5 % від числа всіх досліджених насипів. Безперечний їх зв'язок з поховальним обрядом носіїв попередніх археологічних культур на південноруській території. Близько 270 разів відзначалась кремація на місці поховання — приблизно 6 % всіх досліджених насипів. Названий обряд можна розглядати як етап в еволюції обряду кремації і пов'язувати з процесом індивідуалізації особи, який почав інтенсивно прогресувати на останній стадії існування первісно-общинного ладу. В просторовому відношенні обряди кремації на стороні і на місці поховання не локалізуються, вони поширені по всій південноруській території.

Але на цих землях переважають в кількісному відношенні поховання за обрядом інгумації — вони виявлені майже у 4200 випадках (інколи по кілька поховань одночасно). Близько 1700 разів зафіксований обряд трупопокладення на рівні давнього горизонту і вище — на підсипці (більше 37 %), а близько 2200 разів

(49 %) — нижче рівня давньої поверхні. Звичайно небіжчик лежить витягнуто на спині, ноги покладені паралельно. Положення рук різноманітне: вздовж тіла; одна витягнута, а кисть іншої знаходиться на кістках таза, на животі чи на грудях (рис. 10). Частіше простежується розміщення рук на грудній клітині в пізніших за часом похованнях. Вирізняються за способом покладення померлих лише 16 поховань на різних південноруських некрополях. Небіжчики в цих похованнях — це так звані «скорченики» на правому або лівому боці, незалежно від статі (рис. 11). Як правило, вони поодинокі й на середньовічних могильниках інших європейських регіонів — в Поволжжі, на території сучасної Білорусі, в західнослов'янських землях, Скандинавії (Моця, 1981, с. 102—104; Wachowski, 1975, s. 30; Chropovsky, 1978, s. 123). В окремих випадках до цього обряду звертались і в більш ранні часи, на що вказує одне з поховань Пересопницького могильника, де «скорченик» виявлений в кургані з останками часткової кремації.

Крім того, досліджено 12

поховань, де небіжчики знаходяться в сидячому стані — позі, що часто зустрічається в північних районах (Лесман, 1981, с. 53, 54).

В 220 випадках під насипами людських останків виявлено не було. Можливо, що деяка їх частина — це досліджені не в повній мірі, або ж пограбовані в минулому звичайні поховання (не завжди можна перевірити рівень розкопок). Але більшість — меморативні

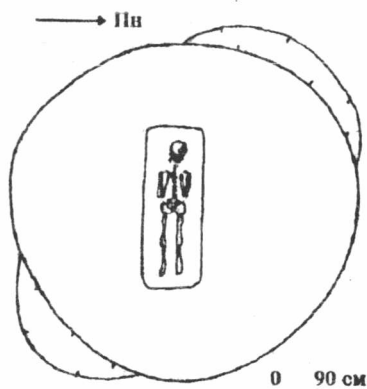

Рис. 10. Трупопокладення в кургані біля с. Журавне.

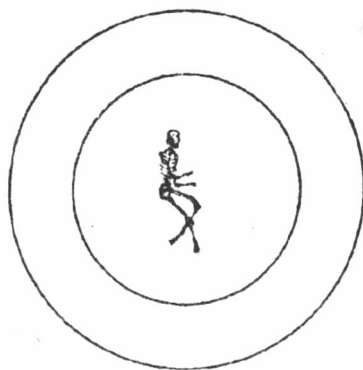

Рис. 11. «Скорченик» в кургані Житомирського некрополя (розкопки С. С. Гамченка).

споруди (5 % всіх досліджених насипів). Особливо ефективними виявились кілька кенотафів на Київському та Шестовицькому могильнику під Черніговом, де були поховані бойові коні. В одному з них, у Києві (поховання 115 за М. К. Каргером), голова коня була обгорнута березовою корою; біля кісток знайдені вудила, стремена, фрагменти ременів, близько 200 бляшок, залишки сідла, підкова, сагайдак, 11 наконечників стріл, наконечник списа, ніж, кільце, підвіска з пісковика, залишки дерев'яного відра.

Характерною для східнослов'янського поховального обряду є західна орієнтація померлих. Було зафіксовано більш як 3370 випадків покладення померлих головою в цьому напрямі, що становить близько 75 % від загальної кількості досліджених поховань. Необхідно сказати, що слов'яни не були в цьому випадку оригінальними. Західна орієнтація, що набула поширення у багатьох народів, починаючи з часів раннього залізного віку, пояснюється засвоєнням етносами тієї релігійної ідеї, згідно якої потойбічний світ (куди відходять душі померлих), знаходиться на боці заходу сонця (Тереножкин, 1976, с. 102). Але зустрічається й орієнтація померлих за іншими напрямками. Загалом відомо близько 110 комплексів (більш як 2 %) з такими відмінностями, серед яких переважає орієнтація на схід, південний схід, та північний схід — 85.

Частина поховань за обрядом інгумації, а також переважна більшість поховань за обрядом кремації не дають інформації про орієнтацію померлих. Це пов'язано з тим, що дослідники не звертали увагу на згаданий елемент, або ж перепалені і змішані кістки не дозволяли встановити орієнтацію на вогнищі.

Характерною рисою обрядності є також поодинокі поховання — більше 3500 випадків (75 %). Але близько 320 разів фіксувалась наявність в могилі кількох померлих (7 %). Серед них явно виділяються парні поховання (228), рідше — потрійні (47). Зовсім рідко зустрічаються підкурганні поховання, в яких було поховано від 4 до 7 чоловік. В багатьох комплексах за обрядом трупоспалення, в зв'язку з тим, що антропологічна характеристика не складалась, просто невідома кількість померлих. Іноді дослідники XIX — початку XX ст. при розкопках за обрядом трупопокладення не вважали за необхідне фіксувати кількість покладених під насипами.

Як пережиток обряду трупоспалення можна розглядати наявність вуглинок та попелу в курганных насипах або ж біля померлих: більше 370 разів в першому з випадків (8 % всіх

досліджених курганів) і близько 510 (11 %) — в другому. Крім того, більше 60 разів (1 %) відзначалась наявність біля померлих прошарків світлої глини, піску, вапна, дрібних камінчиків. Всі ці підсипки в основному відомі на курганных могильниках між Карпатами і Дніпром в комплексах за обрядом трупопокладення.

Близько 80 разів в насипах були зафіксовані залишки фауни — кістки коня, свині, великої рогатої худоби, кози чи вівці. Відзначались також кістки птахів, барана, шкаралупа від яєць, черепашки. Частіше кістки тварин зустрічаються у самому похованні — близько 120 видів (менш ніж 3 % всіх досліджених курганів). Також найчастіше відзначались кістки коня, свині, вівці чи кози, барана, птахів, черепашки, шкаралупки від яєць. Крім того, є інформація про наявність кісток великої рогатої худоби, котів, риб, рогів оленя, кісток тура, зайця, собаки. Мабуть, частина тварин використовувалась в якості ритуальної їжі для померлих, а деякі з них супроводжували померлих в «потойбічний світ». В 11 випадках зустрічались знахідки залишків флори в похованнях: жолуді, горіхи, зерна пшениці і проса, насіння льону.

Знахідки кісток тварин разом з уламками кераміки в курганных насипах можна розглядати як сліди поминального бенкету — обряду, що існував аж до ХХ ст. Поминальний бенкет — «страву», необхідно відрізнити від відомої у поховальному ритуалі східних слов'ян «тризни» — бойових ігрищ — особливих обрядів, що мали відношення до переправи померлих в «інший світ», а також повинні були відганяти смерть від живих, демонструвати їх життєздатність (Рибаков, 1970, с. 42; Петрухин, 1975, с. 92; Пропп, 1986, с. 321).

Близько 1660 разів відзначалось, що біля померлих не було знайдено нічого. Це більш як 36 % всіх досліджених курганів.

Близько 130 разів фіксувались залишки труни, сліди дерева, гвіздки. На могильнику в Липовому в парному похованні вдалося простежити перекриття двох трун одним віком. Крім того, 137 разів (3 %) фіксувались інші дерев'яні конструкції й домовини з товстих дошок, плахи, що перекривали могильну яму, дошки зверху чи знизу похованого, по боках, під головою чи ногами. В 6 могилах виявлені невеликі дощечки під черепами. В 49 випадках біля померлих виявлені сліди березової кори, а ще в деяких — дубової.

Переходячи до розгляду речових знахідок, слід відзначити, що вони відносно нечисленні. Ця деталь є характерною рисою поховального обряду всіх слов'ян, звичайно, крім інвентаря могил

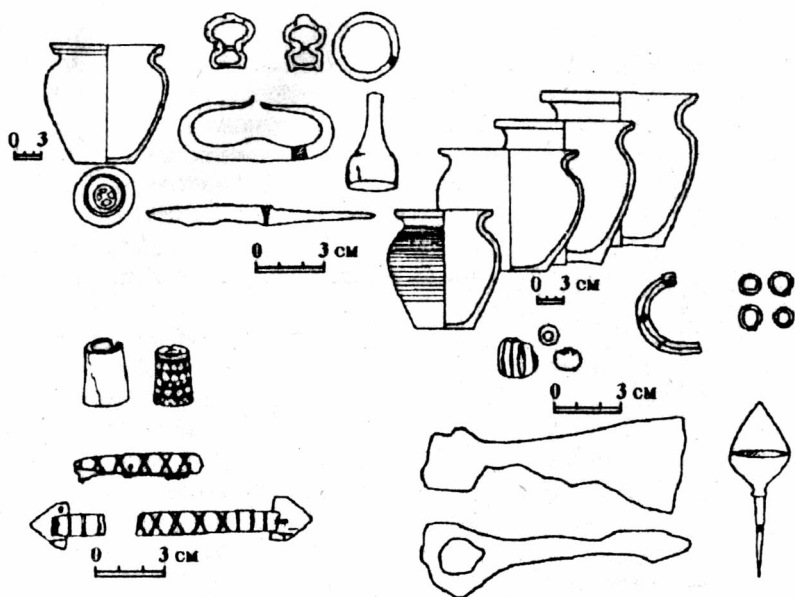

Рис. 12. Інвентар з Клонівських курганів.

представників окремих соціальних прошарків суспільства (рис. 12).

Однією з найбільш масових категорій знахідок є кераміка — окремі фрагменти або цілі посудини (рис. 13). Наявність великої кількості уламків, мабуть, як і в інших східнослов'янських територіях, була пов'язана з обрядом «биття посуду», що символізував оновлення життя (Седов, 1970, с. 112; Зеленин, 1991, с. 349). Кераміка виявлена у 450 випадках в насипах (десь 10 % всіх досліджених курганів) і в майже 770 могилах, поруч з померлими (близько 17 %). В деяких горщиках на могильниках Ліплянщина, Берестовець, Миропіль були знайдені вуглики (йдеться про поховання за обрядом трупопокладення). А в більшості горщиків в похованнях за обрядом кремації збереглися перепалені кістки і, подекуди, залишки поховального інвентаря. Зрідка фіксувались нетипові знахідки. Так, в одному кургані Річицького могильника знайдено горщик, в якому стояв глиняний кухлик. В Чернігові під курганным насипом виявлена глиняна мисочка, а ще в двох курганах в Яблунівці і Козині — вузькогорлі глечики. Крім того, близько 110 разів (2 %) трапилися інші місткості. Серед них явно

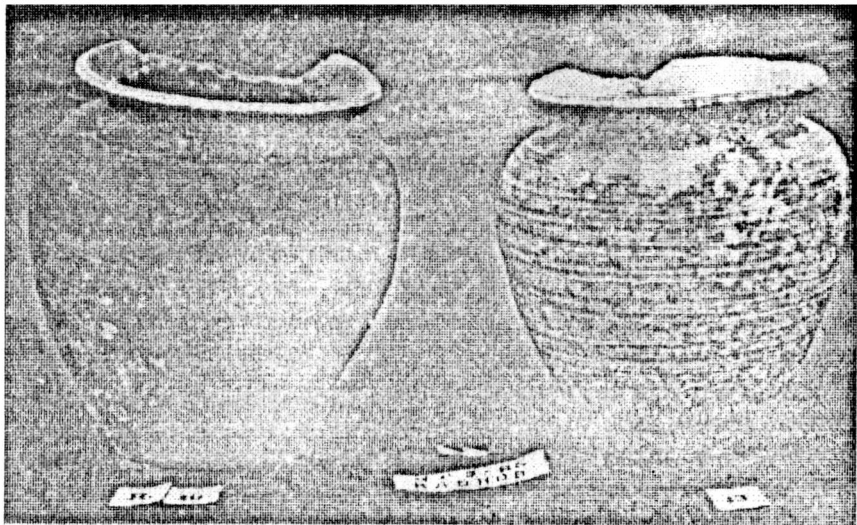

Рис. 13. Горщики з поховань Клонівського могильника.

виділяються дерев'яні відра (100), в яких іноді знаходились інші предмети. Так, в одному з поховань Підгірцівського могильника всередині відра знаходився залізний ніж. Ще в одному відрі в Києві знайдено дерев'яний ківш з срібною пластиною на дні. Цікавою була знахідка в знаменитій чернігівській Чорній Могили залишків дюжини відер. Невеликою групою знахідок є скляні посудини. Зустрічаються й інші місткості: дерев'яна, обкована срібними пластинами чаша (Київ), срібні чаші (Зарубинці, Таганча), залізні та бронзові посудини (Чернігів), дерев'яна миска (Зелений Гай).

Одним з характерних предметів інвентаря підкурганних поховань є залізний ніж з прямою спинкою. Ножі були виявлені близько 680 разів (16 % всіх досліджених курганів). У переважній більшості поховань ніж знаходився біля пояса (чоловіки) або на грудях (жінки) — тобто там, де вони носились за життя. Але зафіксовано цілий ряд відхилень від норми в розміщенні ножа. Так, в 9 випадках ніж був виявлений біля черепа, в 14 — при ступні ноги, в 26 — біля ключиць, в 17 — біля колін. Вірогідно, що тоді ніж клався як подарунок. Крім того, в 8 випадках ножі були знайдені в курганних насипах і заповненні могильних ям, а

ще 2 рази — в кенотафах.

Слід пам'ятати, що, потрапляючи в поховання, багато з побутових речей отримували нові магичні функції. А з етнографічних джерел відомо, що ножу приписували можливість знищення злого духа (Плетнева, 1967, с. 174; Зеленин, 1931, с. 729). Очевидно, у наведених вище випадках ми маємо археологічне свідцтво існування такого повір'я в давньоруський час. Таке припущення вже робилось при аналогічному розташуванні ножів в могилах інших східнослов'янських територій (Седов, 1970, с. 119).

Крім ножів, в похованнях 92 рази виявлені залізні кресала калачеподібної й овальної форм, а також кремені до них (2 % досліджених курганів). Цікаво, що й вони іноді були знайдені не там, де носились — біля пояса: 1 раз — в насипі, 3 — біля ніг, 4 — при плечах, 1 — біля коліна. Можливо, що і у цих випадках кресала виконували якісь магичні функції.

80 разів (менше 2 % всіх курганів) були виявлені точильні камені, в більшості випадків біля пояса. Зустрічались і оригінальні вироби — наприклад кілька брусків з київських поховань були знайдені в срібній оправі. Але, іноді, як і в деяких випадках знахідок ножів і кресал, точильні камені були знайдені в насипах (2), біля ніг (5), плечей (3), голови (1). Цікаво, що в одному похованні Кветунського могильника брусок було знайдено в скриньці, а в іншому похованні в Ліпляві в ногах небіжчика лежало аж три бруски.

В 15 похованнях виявлені гирки та терези, в 10 — ключі і замки, в 17 — залишки дерев'яних скриньок.

Зафіксовано близько 110 випадків (більш як 2 % всіх досліджених курганів) знахідок знярядь праці. Найбільшими серіями представлені пряслиця (38), ножиці (14), серпи (13). Крім того, виявлені голки, шила, гачки, ковальські інструменти, жорна, долота, тесла, формочки для лиття.

Близько 220 разів (майже 5 % всіх досліджених курганів), в похованнях виявлені зброя і обладунок (рис. 14). Кількісно виділяються такі категорії знахідок, як луки, сагайдаки, стріли (близько 110), сокири (більше 60). Крім того, в могилах знайдені мечі, наконечники списів і сулиць, кістені, скрамасакси, каміння для праші, кольчуги, панцирі, деталі щитів. Більшість комплексів мали одну з груп озброєння чи обладунку, але зустрічаються і випадки цілого набору зброї. В 58 випадках знайдені деталі спорядження вершника і верхового коня — вудила, стремена, пряжки від підпруги, металеві прикраси кінської зброї, псалії, шпори (останні

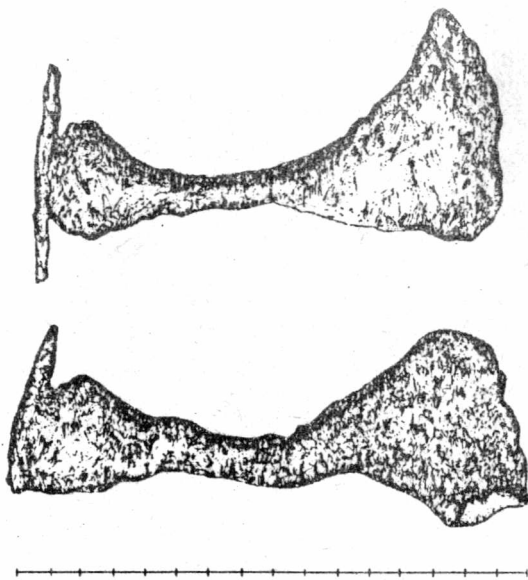

Рис. 14. Сокирки з курганів біля с. Камка.

часто представлені одним екземпляром).

Близько 500 разів знайдені елементи одягу і взуття. Частіше за інші відзначені знахідки металевих гудзиків — дзвіночків, а іноді й кістяних застібок (130 випадків), пряжок (130), фібул (більше 40). В багатьох могилах були знайдені просто фрагменти шкіряного взуття, залишки тканин (іноді позументні стрічки), поясні кільця, окремі намистини, що правили за гудзики. Досить ефективними в художньому плані є металеві бляшки поясних наборів. В Биково були виявлені залишки пояса, шитого золотими нитками, а на могильнику біля с. Ставок — залишки пояса у вигляді вовняного шнура з бронзовою ниткою. Цікавою деталлю головного жіночого вбрання, зафіксованого в похованнях кількох могильників Дніпровського Лівобережжя, є срібні смужки — вінця і часто зустрінуті з ними наголовні обручі.

В с. Ромашки В. В. Хвойка дослідив поховання, в якому досить непогано зберігся костюм зі шнурками й рядом шовкових плетених гудзиків у вигляді жолудів, протканих золотом. Посередині грудей знаходилось 6 бронзових застібок у вигляді гачків. На ногах — червоні сап'янові чобітки з залізними підковками. Ще

одну реконструкцію костюма зробив Б. О. Рибаків, досліджуючи матеріали чернігівського кургану Гульбище, де було здійснене трупопокладення на рівні давньої поверхні: плащ воїна застібався крупною підковоподібною фібулою і мав 5 пар масивних срібних позолочених застібок з гачками й петлями. Піддтий під нього каптан був підперезаний вузьким набірним поясом з позолоченими бляшками, прикрашеними рельєфними кринами. Крім того, від одягу збереглися кістяні напівсферичні гудзики і дрібні позолочені гудзики від сорочки.

Кільця з бронзового дроту, знайдені в 10 курганных лівобережних могильниках біля ніг небіжчиків, також можна віднести до залишків взуття. В такий спосіб жінки на Русі іноді прикрашали своє взуття (Рябинин, 1986, с. 82).

Однією з найбільш масових знахідок в підкурганных похованнях є прикраси, виявлені більш ніж у 1480 випадках (близько 33% досліджених курганів). Серед них переважають прості перстеноподібні кільця в 1 і 1,5 оберти. Інші типи кілець відзначені рідше — волинського типу, трибусенні зернені, есвидні, спіралеподібні та деякі інші. Серед намиста частіше зафіксовані золото — і срібноскляні, сердолікові, скляні і пастові різних кольорів, а також з «очками», різнокольоровий бісер, металеві й кришталеві. Нерідкими є знахідки підвісок різних форм, перснів (особливо витих, рубчастих). Рідко зустрічаються браслети, шумлячі підвіски і деякі інші прикраси, більш характерні для північних районів східнослов'янського світу. Наприклад, металеві шийні гривни зафіксовані лише близько 40 разів.

Досить рідко зустрічаються предмети туалету — близько 50 разів. В більшості — це знахідки кістяних гребенів, а також пінцети, уламки бритви, круглі дзеркала (тільки на Яблунівському могильнику). Ще рідше відзначені речі ігрового характеру: сви-стальця, астрагали, скляні гральні шашки, кістяні шашки й кубки (22 поховання). Крім того, на могильнику в Левинках були знайдені фрагменти дерев'яного виробу, прикрашеного різьбленням, що мав форму птаха з довгим дзьобом. Тут же була знайдена дерев'яна куля.

Близько 150 разів (менше 4 % досліджених курганів) були зафіксовані язичницькі амулети і символи християнської релігії: круглі підвіски, лунниці, ключики невеликих розмірів, кістяні амулети — ікла, кігті, так звані «стилі», полив'яні писанки, мініатюрні сокирки, шумлячі підвіски і дзвіночки, фігурка і молоточки Тора, глиняна лапа, просвердлена кістка бобра, міні-

атюрна підківка, натільні хрестики і образки з зображенням святих. Різні групи амулетів і символів часто зустрічаються разом. Прикладом можуть бути кілька поховань Гочевського могильника. Так, в одному з них знайдені 4 лунниці, підвіска у вигляді хреста, а також двокінцевий, звитий з мідного дроту ланцюжок, на кінцях якого було прикріплено по 3 дзвіночки. В іншому похованні 4 лунниці знайдені разом з круглими образками. До оберегів також відносимо окремі знахідки кременів і відщепів, белемнітів і знарядь кам'яного віку, які були виявлені майже в 80 похованнях. Вони знаходились біля рук, на грудях, в головах, а також в насипах — тобто там, де й інші предмети з магічними якостями. Можна стверджувати, що це були символи Перуна. Адже «громові» чи «перунові» стріли (кам'яні вироби) відомі й в XIX ст. (Тутковський, 1915, с. 185; Недошивина, 1976, с. 52).

Близько 50 разів (1 % досліджених курганів) серед інвентаря знайдені монети та їх імітації. Це, в основному, східні дірхеми, східноєвропейські і давньоруські монети та їх уламки. Знайдені вони були у складі намистин з пробитими дірочками для підвішування або з приклепаними вушками. Крім того, їх виявили просто серед інших категорій поховального інвентаря. Окремо стоять знахідки 4 золотих пластин в похованнях Підгірцівського могильника, котрі були вкладені до рота померлих.

В 13 випадках знайдені сумки. Один екземпляр з кургану чернігівського «Старого кладовища в Березках», де металеві прикраси складались з ромбовидної бляшки, прикрашеної по кутах стилізованим рослинним орнаментом з залізною скобою у прорізі, 4 хрестовидних бляшок, 12 невеликих бляшок і вузького наконечника до ремінця (рис. 15). Крім того, в південноруських підкурғанних похованнях були знайдені: залізні заклепки та вістря з кільцем (виделки), бронзова копоушка, дереволазний шип, роги тура, бронзова курильниця, керамічний водолій, ложки, кістяний яйцеподібний предмет (кистень?), шматочки сірки та воску.

Розглянувши всі категорії інвентаря південноруських підкурғанних поховань, можна зробити висновок: хоча в цілому він був

Рис. 15. Сумка з Чернігівського поховання (реконструкція Д. І. Бліфельда)

відносно нечисленним (в порівнянні, наприклад, з обрядом археологічних культур бронзового або ранньозалізного віків), все ж відображав багато сторін ідеологічних уявлень населення цього регіону Східної Європи середньовічних часів.

Переходячи до характеристики елементів ґрунтових поховань, нагадаємо, що на сьогодні відомо більш як 2100 комплексів (рис. 16). Обряд цей на південноруських землях почав інтенсивно поширюватись після офіційного введення християнства на Русі на рубежі I—II, а також в перші століття II тис. н. е. Винятком є дністро-прутський регіон, де курганний обряд не був основним (можна говорити про його більш північне походження, перенесене на некрополі згаданого межиріччя). Населення літописної Галицької землі протягом I — в перші століття II тис. н. е. продовжувало притримуватись у своїй більшості канонів безкурганного обряду поховання, як і їх сусіди — нащадки літописних тіверців і улчів. Підтвердженням цього є ґрунтові поховання могильника в с. Рєвно, датовані виявленою там керамікою IX—X, X ст. Факт сам по собі цікавий, оскільки дає змогу говорити про час переходу від кремації до інгумації в середовищі літописних хорватів.

До слов'яно—хозарського симбіозу можна віднести поховання ґрунтового могильника у Києві, який близько століття тому був досліджений, в районі вул. Прорізної. Тут, на схилах Хрещатика, були виявлені «печерки» (катакомби салтівської культури), в яких знаходились горщики з кальцінованими кістками — типовий елемент слов'янського поховального обряду I тис. н. е.

Більшість ґрунтових могил є простими ямами 2 × 1 м і глибиною від 0,5 до 1 м. Найбільше відхилення в бік зменшення параметрів простежується відносно глибини поховання і часто вона становить лише 0,2—0,3 м. Східні слов'яни могли поховати своїх померлих зразу ж, дійшовши до світлих материкових прошарків ґрунту, який в окремих мікрорегіонах досить близько підходив до давньої поверхні. Тому нерідкими є випадки, коли ґрунтові поховання X—XIII ст. знищуються навіть під час оранки. Прості могильні ями зафіксовані більш ніж 1840 разів, що становить близько 85 % всіх досліджених безкурганних комплексів.

Більше 180 разів відзначались знахідки каміння в ґрунтових могилах (8 % всіх безкурганних поховань). Тільки в 20 з них каміння знаходилося просто в засипці ями, а в усіх інших воно слугувало перекриттям поховань і було виявлене над померлими (так звані підплитові поховання). Переважна кількість комплексів, де використовувалось каміння, знаходиться в дністро-прутському

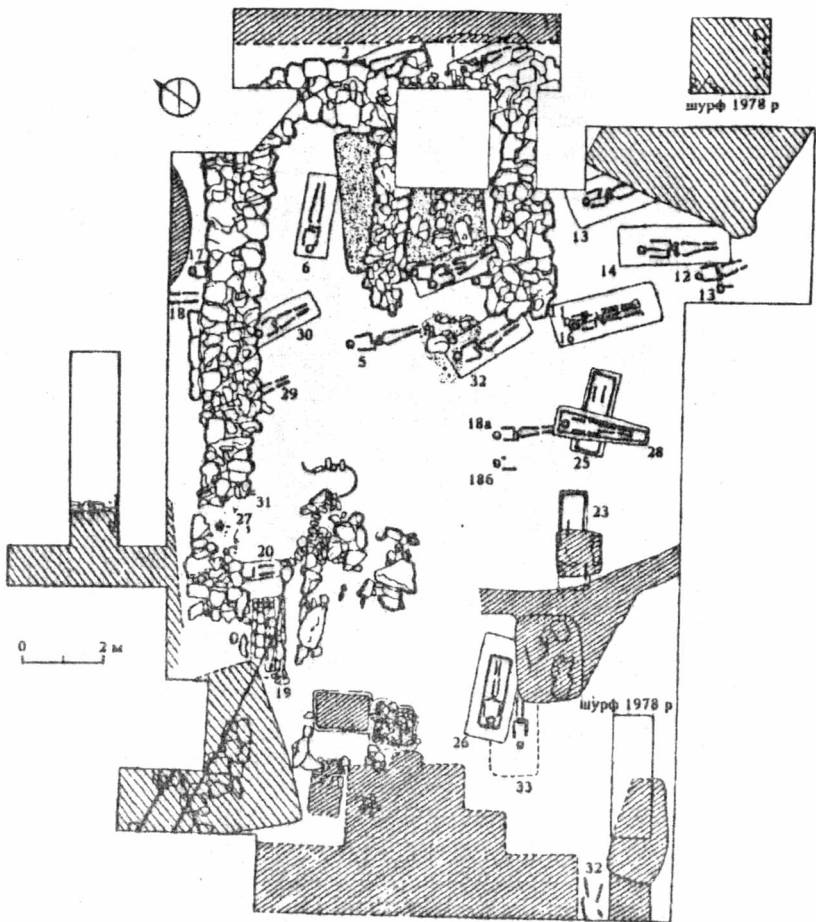

Рис. 16. Поховання в храмі літописного Юр'єва (1—33) (розкопки Р. С. Орлова).

межиріччі. До речі, в цьому ж районі на могильнику біля с. Делева один з померлих був камінням і обкладений.

Камінь використовувався і при спорудженні поховальних конструкцій для представників соціальної верхівки. Маються на увазі саркофаги, а також гробниці, виконані з кам'яних плит або плінфи, котрі були зафіксовані більш ніж 80 разів при археологічних дослідженнях в різних пунктах південноруської території.

Більше 10 разів фіксувались в давньоруських храмах аркосолії, 7 разів — костниці, 7 разів — круглі кам'яні кромлехи з трупокладеннями всередині. Більшість з цих поховальних споруд, що складають 5 % всіх могил, були пограбовані в давнину і при вивченні виявились порожніми.

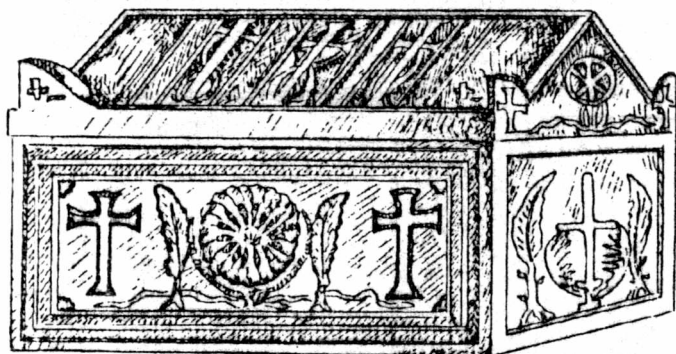

Рис. 17. Саркофаг Ярослава Мудрого в Софії Київській.

Однією з найбільш цікавих є усипальня Ярослава Мудрого та його дружини Ірини в Софійському соборі Києва. Це великий біломармуровий саркофаг (на думку Н. О. Макаренка та С. О. Висоцького) споруджений у Візантії в VI або VII ст. н. е. для поховання у ньому знатної людини імперії. Пізніше він потрапив до Північного Причорномор'я, а потім до столиці Русі, де знову був використаний за прямим призначенням. Усипальня була виготовлена з одного моноліта, вкрита зверху двоскатним віком, що також вироблене з цілого мармурового блоку. Саркофаг з усіх боків орнаментований різними декоративними мотивами символічного значення — розквітлі хрести, кипариси, пальми, риби та птахи (рис. 17).

Набагато частіше зустрічаються саркофаги, виготовлені з популярного на Русі сланцю — рожевого овруцького шиферу. Прикладом можуть бути саркофаги, досліджені М. К. Каргером в с. Зарубинці на Дніпрі. Один з них складався з двох плит, поставлених на ребро на землі й прикритих зверху шиферною плитою, утворюючих при цьому ящик без дна. До нього, мабуть, покладали дерев'яну труну. Інший саркофаг відрізнявся від першого тим, що тут було дно — шиферна плита, кінці якої на кілька

сантиметрів виступали за межі вертикальних бокових плит. По кінцях вертикальних плит в обох домовинах були прорізані пази, до яких вставлялись квадратні шиферні плити відповідних розмірів, утворюючи поперечні стінки гробниць.

Виготовлялись саркофаги також з інших порід каменю. На верхній плиті одного з них (у Василеві) були вирізані геометричні знаки: «вавілон» — символ мудрості творця, паличка з петлею, коло з хрестом, а також знаки Рюриковичів. Робиться припущення, що останні були родовими знаками теребовльського князя Василька. Б. О. Тимощуком були досліджені у Василеві і його околицях кілька костниць. Одна з них знайдена в давньоруському храмі (с. Вікно, урочище Мартинівка), складалось з окремих кам'яних плит. В середині без анатомічного порядку знаходились кістки двох померлих. До речі, цей візантійський обряд спільного і досить невпорядкованого збереження кісток померлих через певний час після проведення поховання, археологічно зафіксований на південноруській території, крім згаданого літописного міста на Дністрі, лише в печерах Києва і Чернігова.

Більше 60 разів в похованнях ґрунтових могильників в різних частинах південноруської території була простежена цікава деталь обрядності — покладення під голову (а іноді й під ноги) плоских камінців або плінфи. А у двох випадках на Жовнинському некрополі виявлені земляні сходи, на яких покоїлась голова небіжчика.

Близько 1910 разів (більше 88 % всіх досліджених могил) була зафіксована західна орієнтація. Тут старий слов'янський звичай, який вже згадувався, співпав з каноном християнської релігії, згідно до якого ховати померлого головою на захід, а обличчям на схід треба тому, що: «...то бо последнее видит солнце до общего воскресения» (Вопросы Кирика, Саввы и Ильи..., 1908, стлб. 37). Інша, не західна, орієнтація зустрічається на безкурганних кладовищах дуже рідко — зафіксована лише в 27 випадках (14 — головою на схід, 7 — на південь, 6 — на північ).

На безкурганних могильниках панує (так само і в курганних) положення померлих «витагнуто на спині». Тільки в 5 випадках зафіксовано скорчене положення, а в 1 — сидяче (Верезанка). Іноді в ногах виявляються акуратно складені кістки більш ранніх поховань — звичай, що побутував аж до ХХ ст. Хаотично іноді розташовані кістки в колективних могилах, в основному споруджених після кривавих боїв з ордами Батия. Досить різноманітним є положення рук (вздовж тіла, на поясі, одна вздовж тіла, інша на поясі і т. п.). Простежується більш часте схрещення рук на грудях,

що пов'язано було з християнськими канонами (Кучкин, 1967, с. 292).

Більше 2050 разів (95 %) відзначались знахідки останків одного померлого. Тільки в 29 випадках (7 з них — в саркофагах) були зафіксовані поховання кількох осіб. В 23 могилах було поховано двох померлих, в 4 — трьох, в 2 — п'ять.

Тільки в 10 похованнях в заповненні могильних ям зустрілись сліди вугілля й попелу — пережиток обряду трупоспалення. А біля самого небіжчика цей елемент обрядності зафіксований в 55 випадках (менше 3 % всіх досліджених могил). При вивченні ще 31 комплексу були відзначені сліди вапна й світлого піску.

15 разів у заповненні ям тряплялись залишки фауни — частини великої рогатої худоби, кози, вівці, свині, коня, собаки, а іноді просто фіксувались тваринячі кістки. Більше 20 разів власне у похованнях знайдені кістки тварин — великої рогатої худоби, коня, свині, барана, птахів (в тому числі чорної ворони), болотної черепахи, собаки, риб, а також черепашки. Не важко зрозуміти, що набір фауни досить схожий до набору підкурганних поховань. Тільки в 3 могилах були знайдені залишки флори — обгорілі зерна гороху й дикої груші.

Досить характерною рисою безкурганних поховальних пам'яток давньоруського часу є поховання без інвентаря: відомо більш як 1540 таких комплексів (70 % всіх досліджених). Без сумніву — це вплив християнства.

Відносно нечасто виявлялись залишки дерев'яних споруд. Труни відзначались близько 470 разів (22 %), дошки і бруски — загалом 6. На Жовнинському могильнику в одному випадку був зафіксований невеликий зруб. Іноді деталі домовини, що збереглись, дозволяють реконструювати її. Так, біля десятичної церкви у Києві М. К. Каргером були виявлені залишки дерев'яного, збитого залізними цвяхами саркофага з двоскатним віком. Ще одна поховальна споруда була реконструйована Р. С. Орловим при дослідженні літописного Юр'єва (нині м. Біла Церква). До речі, цвяхи — це основна деталь з більшості зафіксованих і згаданих вище дерев'яних поховальних споруд.

Але іноді вдавалось простежити й інші конструкції домовин, в яких залізні цвяхи не використовувались. В одному з поховань Жовнинського некрополя на Сулі домовина являла собою витягнутий ящик з виступаючими частинами стінок по всіх кутах. Обидві поздовжні стінки труни були збиті з двох дошок і виступали за лінію поперечних на всю висоту. Стінки між собою скріплювались

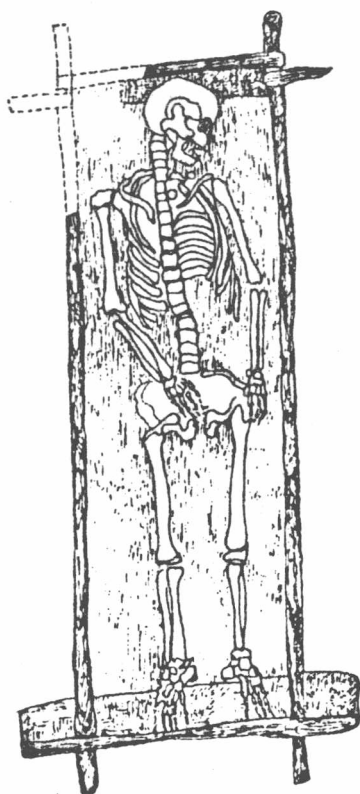
Рис. 18. Деталі конструкції домовини з Жовнинського могильника.

за допомогою вирізів-пазів, тобто відомим теслярським прийомом «на замках». Нижня поперечина, яка також виступала назовні, одночасно служила й ручкою для переносу, а в головах для цього ж було врізано спеціальний брусок. В кількох місцях простежені сліди темної фарби, що покривала стінки (рис. 18).

Інша конструкція була досліджена М. А. Сагайдаком при розкопках одного з могильників Київського Подолу. Тут виявлений сам ящик, що був зіставлений з колотих дошок, без цвяхів. Нижня дошка була трохи розширена в бік голови померлого. Бокові дошки ставились на торці, де за допомогою спеціальних фасок, вибраних в нижній і боковій дошках, щільно співставлялись одна з одною. Боковини трималися за допомогою торцевих дошок труни, які стискали бокові стінки, впираючись в земляні краї могили. Зверху ще уклали одну чи дві нетовсті дошки. Труни цього типу, очевидно, збирались на місці поховання.

Простежено, що для виготовлення домовини використовувалось дерево однієї породи (сосна, ялина, рідше дуб та інші). Звичайно у багатьох випадках дерево не збереглося. Але не виключено, що якусь частину померлих просто поклали до могили в саванах. Якоюсь мірою це підтверджується знахідками березової кори в підкурганних похованнях, котрою, очевидно, померлих також обгортали.

Набагато рідше в ґрунтових похованнях зустрічаються ті

→ Пв

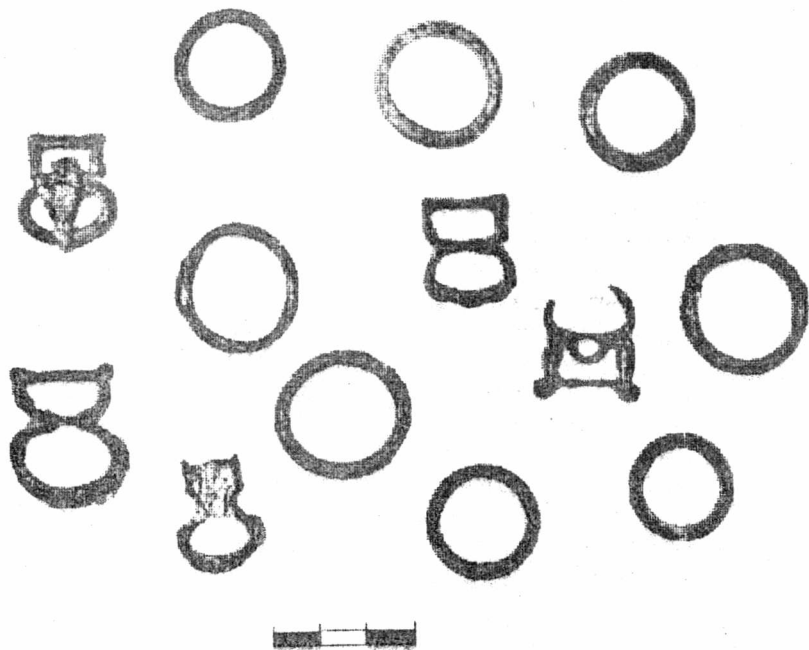

Рис. 19. Пряжки і поясні кільця з Жовнинського могильника.

категорії поховального інвентаря, про які говорилось вище при характеристиці підкурганних поховань. Так, більше 50 разів були зафіксовані уламки давньоруського гончарного посуду в заповненні могильних ям (більше 2 % досліджених комплексів). Це фрагменти типових горщиків і тільки у Вишгороді знайдені уламки амфори. Трохи частіше — більш як в 90 випадках, кераміка виявлена біля померлих (більше 4 % могил). В двох випадках це були не характерні для слов'янських могильників горщики. В першому з них, на території Піонерського парку у Києві, був виявлений невеликий гончарний глечик, який можна порівняти з керамікою Верхньосалтівського могильника на Харківщині. А в другому випадку — в одному з поховань в Жовнині, знайдено римський червоноглиняний глек, який до поховання потрапив вдруге. Справа в тому, що поряд з давньоруським, знаходився могильник черняхівської культури, де, мабуть, за середньовіччя і був знайдений цей глек і використаний як елемент поховального інвентаря. В 6 випадках були знайдені інші місткості — дерев'яні

відра та скляні келихи.

Існують відомості про знахідки близько 40 ножів (2 % всіх могил). Як і в курганах, частина їх була: біля голови — 2, біля плеча — 1, біля ніг — 1, в заповненні ями — 1. 7 разів відзначались знахідки кресал в одному випадку біля голови), 3 рази — бруски, причому в одному випадку брусок знайдено при ногах. В одній з могил Києва знайдено замок. Більше 10 разів виявлені знаряддя праці (голки, чесалка для вовни, пряслиця, серпи). В 11 похованнях — зброя (мечі, стріли, сокири). У 2 могилах — вудила.

Відносно різноманітні елементи одягу, які були зафіксовані більш як 140 разів (близько 7 % досліджених могил). Це пряжки й поясні кільця, металеві гудзики — дзвіночки, рідко — фібули, залишки тканин (часто позументні стрічки) і шкіряного взуття (рис. 19). В двох похованнях літописного Перемишля, як і в декількох підкурганних похованнях, були виявлені кільця біля ніг — елемент прикрас жіночого взуття.

В літописному Білгороді на головах кількох померлих були виявлені пов'язки з парчі, виткані золотими й срібними нитками.

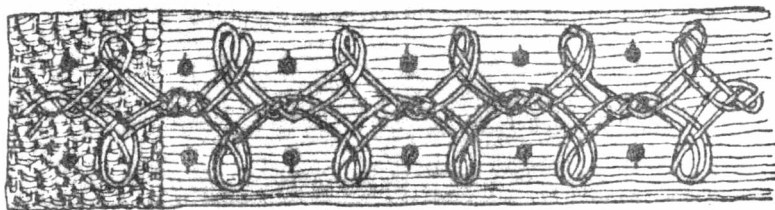

Рис. 20. Залишки тканини з поховання Білгородського могильника (реконструкція візерунку Г. Г. Мезенцевої та Я. П. Прилипка).

Такі ж стрічки зафіксовані біля шиї і на грудях, де, крім того, інколи знаходили тканини з звіриним орнаментом, виткані теж золотими чи срібними нитками, а також гудзики. Біля тазових кісток теж були виявлені виткані золотом і сріблом парчеві пояси різної ширини з візантійським орнаментом і металевими гудзиками на одному з кінців. Цікаві елементи одягу виявлені й при археологічних дослідженнях поховань в останні десятиріччя (рис. 20).

В декількох могилах Жовнинського некрополя, як і в похованнях деяких курганних могильників Дніпровського Лівобережжя,

виявлені одягнуті на голови померлих жінок дротяні мідні головні обручі і срібні стрічки — вінця. А в ряді поховань дністро-прутьського межиріччя зафіксовані залишки діadem, що являли собою смужки з тканини, на які нашивались бляшки або гудзики. Близько 320 разів відзначались знахідки прикрас (15 % досліджених могил). Їх склад відповідає знайденим в курганах, про які говорилось вище. Частіше тут зустрічались лише скляні браслети або ж їх уламки. Тільки в 3 похованнях відомі знахідки гребінців.

Більш як 20 разів фіксувались знахідки хрестиків та іконок. В одному випадку знайдена церковна печатка. 7 разів відзначені знахідки язичницьких амулетів — круглі підвіски і лунниці, 11 — кременевих виробів і відщепів. В одному з поховань знайдені залишки дерев'яної скриньки, а в 2 — астрагали для гри. В 3 могилах виявлені монети.

Говорячи про безкурганний обряд в цілому, слід зазначити його більшу уніфікацію в порівнянні з похованнями курганних некрополів, що, безсумнівно можна пов'язати з дотриманням канонів християнської релігії. В той же час, цілий ряд фактів дозволяє простежити зв'язок обох обрядів за багатьма деталями, що вказує на довгу в часі перебудову ідеологічних уявлень широких мас східнослов'янського населення — аж до навали орд Батия. Люди продовжували використовувати старі правила і норми навіть при виконанні основних канонів нової релігії.

Тому досить важливим питанням є вивчення змін в просторі і часі елементів поховального обряду, що дозволяє конкретніше говорити про ідеологічні зміни в давньоруську епоху. Як відомо, формування традицій поховальних ритуалів проходить через ідеологію (Массон, 1976, с. 149). Тому, з'ясовуючи причини еволюції обряду поховання, ми далі зможемо доповнювати свідчення інших археологічних і писемних джерел, що торкаються проблем соціально-економічного розвитку суспільства, впливу християнської релігії на світосприймання людей і т. д. На нашу думку, тут є що сказати, оскільки в роботах попередників поховальний обряд значною мірою розглядався в статичному спокої, без тої внутрішньої динаміки, яка йому властива. Це, в свою чергу, породило тенденцію в основному пояснювати всі зафіксовані при дослідженнях зміни явищами етнічного порядку або ж впливом християнства. Не заперечуючи ролі міграцій за доби середньовіччя, а також релігії класового суспільства, все ж необхідно звернути увагу і на інші фактори, що впливали на розвиток складної і багатогранної системи, якою був поховальний обряд.

З вивченням еволюції поховального обряду тісно пов'язане питання хронологічних рамок використання тих чи інших речей, які зустрічаються серед інвентаря. При цьому слід відзначити, що подальшу розробку цієї теми ускладнює бідність знахідок в багатьох комплексах і недостатня інформація про частину досліджень, особливо тих, які проводились в ХІХ — на початку ХХ ст. Але все ж ця тема привертала увагу багатьох дослідників, а нами були систематизовані одержані результати (Моця, 1990, с. 67—105). Тому, не наводячи тут дані про датування тих чи інших артефактів, відзначимо, що з нашої точки зору неможливо використовувати при хронологічних розробках такі елементи обрядності, як наявність вугілля і попелу окремо, без речових знахідок (Тимофеев, 1961, с. 58). Дійсно, цей елемент поховального обряду можна і потрібно розглядати як пережиток обряду кремації. Але відносити його збереження виключно до раннього використання обряду інгумації нема ніяких підстав. Вугілля та попіл зустрічаються і в безкурганних християнських похованнях ХІІ—ХІІІ ст., що засвідчує життєвість давніх вірувань.

Основні тенденції розвитку поховальної обрядності на південноруській території можна розглядати в цілому і в окремих мікрорегіонах зокрема. Пам'ятаючи про взаємозв'язок формування і зміни обряду поховання з ідеологічними уявленнями, а через них і з розвитком явищ базового рівня, ми повинні припускати асинхронність в розвитку цієї обрядності в окремих мікрорегіонах в конкретні хронологічні періоди у зв'язку з виявленими сучасною наукою деякими відхиленнями в історичному розвитку населення різних південноруських територій, як і всього східнослов'янського світу. Звичайно, вони будуть відносно незначними, оскільки кінець І — початок ІІ тис. н. е. — це час існування давньоруської держави, до складу якої входило населення (в першу чергу — східнослов'янське), що знаходилося на відносно стабільному соціально-економічному і культурному рівні. Крім того, необхідно при вивченні форм поховальної обрядності в тому чи іншому регіоні враховувати можливу наявність, крім автохтонів, ще й переселенців з інших земель.

Певна асинхронність в розвитку поховальної обрядності на різних територіях простежується вже на комплексах ІХ—Х ст. Архаїчна форма обряду, якою за всіма матеріалами І тис. н. е. є трупоспалення збоку від місця поховання, найбільше проявляється в східних районах південноруської території. Це підтверджується й деякими іншими категоріями матеріальної культури в цілому

районі — в першу чергу ліпною керамікою культури, яку за останніми даними використовують аж до XI ст. Тільки на могильнику біля с. Городне на Харківщині виявлені поховання за обрядом інгумації на рівні давнього горизонту. На інших землях півдня Русі, крім комплексів за обрядом кремації на стороні, відомі й поховання за обрядом кремації на місці поховання, кургани з останками похованих за обрядом трупопокладення на рівні давньої поверхні, а також в підкурганних ямах.

Перед тим, як перейти до розгляду поховальних комплексів більш пізнього часу, зупинимось на загальній еволюції поховального обряду східнослов'янського етносу в кінці I — на початку II тис. н. е. Численні матеріали розкопок курганів I тис. н. е., як уже відзначалось, підтверджують точку зору тих дослідників, які вбачають генетичний розвиток поховального обряду від трупоспалення на стороні (протягом багатьох віків) до трупоспалення на місці поховання в кінці згаданого тисячоліття, що було обумовлено власне розвитком східнослов'янського суспільства (Ляпушкін, 1968, с. 112, 113; Бліфельд, 1977, с. 36, 37; Моця, 1979, с. 115—122). Ця схема розвитку поховальної обрядності простежується на пам'ятках лісостепової і лісової зон. В даному випадку ми говоримо про безсумнівну слов'янську приналежність невеликих круглих курганів. Практично в сучасній археологічній науці цій схемі протиставляється лише одна гіпотеза: кремація на стороні і на місці поховання залежала від кліматичних і сезонних умов. Тобто в зимовий час, коли виникали значні труднощі в проведенні земляних робіт, після здійснення похорону за обрядом трупоспалення, останки збирали до урн і зберігали десь у приміщенні до часів розморожування землі. Лише тоді проходила завершальна стадія похорону і кремовані кістки потрапляли в землю. А в теплі пори року здійснювався обряд трупоспалення на місці поховання (Недошивина, Фехнер, 1985, с. 107, 108). Висновок цей зроблено при аналізуванні матеріалів тільки одного Тімеревського могильника на Волзі, що мав, до того ж, досить вузьке датування. А якщо розглянути всі поховання I тис., то, прийнявши останню точку зору, можна беззаперечно стверджувати, що у східних слов'ян аж до останнього століття згаданого тисячоліття смерть наступала тільки в зимовий період, оскільки у носіїв корчакської, пеньківської, роменської, волинцевської та інших археологічних культур відомий виключно обряд кремації на стороні від місця поховання. Звичайно, в реальному житті такого бути не могло. Хронологічні рамки використання нового обряду трупоспалення на місці

в кінці згаданого тисячоліття дозволяють пов'язувати появу нового обряду з процесом індивідуалізації членів суспільства, що співпадало із зростаючою самостійністю невеликих колективів найближчих родичів. На думку Д. І. Бліфельда, новий індивідуальний в кожному випадку обряд поховання першими почали використовувати представники суспільної верхівки.

В подальшому розвиток поховального обряду населення південноруських земель відбувався шляхом заміни обряду кремації обрядом інгумації. Ми схильні вбачати одну з головних причин цієї заміни в суттєвих змінах ідеологічних уявлень, пов'язаних кінцево-кінцем з соціально-економічним розвитком східнослов'янського етнічного масиву в кінці I тис. н. е., коли мала сім'я стає господарською одиницею суспільства. З цього часу поховальні обряди переплітаються з сімейно-родовим культом, складаючи частину останнього і втрачаючи зв'язки з публічними формами культу (Токарев, 1964, с. 211). Община бере участь в проведенні похорону, але основне навантаження вже припадає на малу сім'ю, в якій часто було лише двоє дорослих. Економічні труднощі могли з свого боку вплинути на ідеологічні погляди слов'ян стосовно поховального обряду і стати важливою причиною появи нового ритуалу. А про витрати на проведення обряду кремації свідчать писемні джерела і дані спеціальних експериментів (Хвольсон, 1869, с. 29; Бартель, 1928, с. 35; Повесть временных лет, 1950, ч. 1, с. 15; Рыбаков, 1987, с. 307; Zoll—Adamikowa, 1968, s. 414; Piontek, 1987, s. 247—280). Для основної маси населення шлях до суттєвого спрощення обряду, заміни його на більш економічний, складався (як свідчать археологічні матеріали) з поступової заміни кремації інгумацією: спочатку часткове трупоспалення, потім трупопокладення на тому ж рівні стародавньої поверхні або ж на земляній підсипці, котра вже втратила своє функціональне призначення як підвищення для кращого доступу повітря до палаючого вогнища. Але пережитки давнього обряду у вигляді вугликів, попелу ще тривалий час мали місце при проведенні похоронів.

Звертання уваги на економічні причини, що вплинули на ідеологію при розгляді еволюції поховального обряду східнослов'янського населення на рубежі двох тисячоліть, ніякою мірою не повинно спрощувати всю складність ситуації у вивченні цього явища. Зміни в реальному житті тільки опосередковано, відбиваючись в світосприйманні того часу, сприяли цим перемінам. Можна здогадуватись, що переходу до інгумації, крім певного впливу соціально-економічного фактору, також сприяли й інші

причини (наприклад — перебудова язичницьких ідей, зміна права наслідування; нові правові норми життя, зміна не тільки сімейного, але й суспільного світогляду, вплив в окремих районах нової релігії і т. п.). Але про більшість з них ми можемо поки що тільки здогадуватись.

В даному випадку, акцентуючи увагу на економічних причинах відмирання старого обряду, нам хотілось тільки показати, що кардинальні зміни стосовно до тіла померлого неможливо на перших етапах застосування інгумації пояснювати лише впливом християнської ідеології, що часто мало місце в деяких роботах, присвячених вивченню поховального ритуалу.

Слід відзначити, що аналогічну точку зору висловлювали й інші дослідники. Так, В. В. Седов зазначає: «Перехід від кремації померлих до інгумації ніяким чином не був пов'язаний з християнською релігією» (Седов, 1987, с. 41). Ширше висловився з цього приводу Б. О. Рыбаков: «...дуже важливим аргументом проти точки зору про те, що духовенство начебто зуміло змінити докорінно поховальний обряд руського села вже на початку XI ст. є відсутність в церковних повчаннях теми поховальних вогнищ»; далі «разом з цим (заміною кремації на інгумацію — авт.) проходив повсюдний занепад старих родових відносин, народжувалась сусідська община, давнє слово «вервь», що означало єдність родичів, набувало нового, протилежного змісту. Саме з цим широким соціальним процесом і слід, вірогідно, пов'язувати не менш широкий географічно перехід від спалення з колективним похованням урн до простого поховання в землі, але з розкладанням біля могили ритуальних вогнищ» (Рыбаков, 1987, с. 111, 112).

Необхідно також вказати в контексті вищевказаного, що протилежні точки зору існують з приводу переходу від кремації до інгумації і в суспільстві західних слов'ян (Zoll—Adamikowa, 1983, s. 337; Gassowski, 1984, s. 193, 194; Klanica, 1985, s. 108, 109). Здається, вірно Є. Госсовський ставить питання: чому обряд інгумації, найбільш консервативний в своїй основі, повинен був з'явитись одразу ж за введенням християнства, притому в тих регіонах, де навряд про нього знали? Чому польський Болеслав Хоробрий боровся і карав за недодержання постів та інших вимог церкви, але ніде нема повідомлень про необхідність заборонення кремації померлих? (Gassowski, 1985, s. 312). Непереконливим, зокрема, здається пояснення поступового переходу до інгумації в Помор'ї, починаючи з IX ст., впливом християнства (а також скандинавів), в той час, як тільки в XII ст., коли прибалтійські

землі увійшли до складу Давньопольської держави (Switkiewier, 1980, s. 151, 155), тут заборонили дотримуватись давніх поховальних обрядів. Можливо і у західних слов'ян, крім впливу християнської релігії, було ще кілька причин для кардинальних змін обрядовості. На думку З. Кланіци зміни в поховальному ритуалі виникають в Подунав'ї внаслідок соціально-економічних змін (Кланіца, 1987, с. 77).

Продовжуючи розгляд еволюції поховального обряду вже в перші століття II тис. н. е. відзначимо, що матеріали південноруських некрополів в цілому підтверджують схему О. О. Спицина про проходження двох стадій в розвитку підкурганного обряду інгумації: спочатку на рівні давнього горизонту або ж на підсипці, а потім в підкурганній ямі (Спицын, 1899, с. 319, 320; Спицын, 1905, с. 99). Ці етапи еволюції були зафіксовані багатьма сучасними дослідниками, котрі вивчали курганні старожитності в різних частинах Східної Європи. Справедливим, на наш погляд, є твердження, що саме поява ямного обряду зв'язана з впливом християнської релігії, за канонами якої померлого до початку «страшного суду» слід вкладати в землю, а не на її поверхню. Вплив християнства на поховальний обряд (швидка поява підкурганних ямних поховань і різке викорінення обряду трупоспалення) після реформи 988 р. чітко фіксується в деяких міських центрах, зокрема в Чернігові на могильнику на Болдіних горах (Рыбаков, 1949, с. 19).

Свою концепцію появи обряду підкурганних ямних поховань висловив В. В. Седов. На його думку заховання в ямах і на горизонті залишені антропологічно відмінним населенням. Ті, хто ховав померлих нижче давнього горизонту належать до мезодоліхокранного вузьколицького антропологічного типу, що характеризується нешироким лобом і низьким обличчям з мезоринним носом та мезоконхними орбітами. Черепи з курганів з похованнями вище рівня горизонту теж мезодоліхокранні, але характеризуються середнім за висотою та відносно широким обличчям, більш широким лобом, вузьким носом, вони більш крупні за абсолютними розмірами. Значні антропологічні розбіжності між похованими в курганах згаданих типів, на думку дослідника, є показником якогось більш стародавнього етноплеменного розподілу слов'янства на південних землях. Ямні поховання давньоруського часу мають аналогії з населенням лісостепової частини черняхівської культури, котре, в свою чергу, походить від скіфських племен Північного Причорномор'я. Тому появу підкурганних ямних поховань слід пов'язувати з етнічними впливами, а не з ідеологічними (Седов,

1972, с. 24—32; Седов, 1974, с. 16—31; Седов, 1977, с. 148—162). Для прийняття цієї концепції не вистачає однієї важливої ланки: між похованнями черняхівської культури першої половини I тис. н. е. і давньоруськими похованнями немає жодного трупопокладення, що відноситься на розглянутій території до слов'янських старожитностей другої половини I тис. — є тільки трупоспалення на стороні від місця поховання. Навряд, щоб півтисячоліття ранні слов'яни тримали б в свідомості згадку про давню традицію. Але, в той же час, професійне вивчення антропологічних колекцій з точки зору виявлення генетичних зв'язків між населенням різних тисячоліть, на наш погляд, не суперечить гіпотезі про християнську причину появи ямних поховань на Русі. Звичайно, осіле землеробське населення в середньодніпровському регіоні не зникло повністю протягом багатьох століть I тис. Про це свідчать стратиграфічні колонки багатьох археологічних пам'яток. Це і вплинуло на формування антропологічних особливостей людей, що пізніше ввійшли до складу того чи іншого племенного союзу (зокрема — Полянського). Члени інших союзів (зокрема, Древлянського), що мали в субстраті інші антропологічні особливості, не сприйняли спочатку християнські ідеї (на відміну від полян), що призвело і до відмінностей в обряді поховання (на рівні давнього горизонту або ж в ямі).

Аналіз матеріалів дозволяє твердити, що обряд інгумації на рівні давнього горизонту або в насипі на півдні Русі в більшості випадків використовувався в X—XI ст., а в підкурганних ямах — в XII—XIII ст. Обидва обряди могли певний час співіснувати на одному могильнику (на думку того ж В. В. Седова), через що часто фіксуються в синхронних похованнях. Іноді на могильниках XI ст. фіксуються комплекси за обрядом кремації. Вони свідчать про певну асинхронність в розвитку окремих мікросуспільств слов'янського світу, про наявність своєрідних «ведмежих кутків», де продовжували зберігатися архаїчні відносини (а це відбилось і на поховальному обряді).

В XII—XIII ст. характерними стають і безкурганні трупопокладення. Наприкінці розділу нагадаємо, що «...опис, класифікація і датування археологічних джерел потрібні, зрештою, для реконструкції історії людського суспільства, тобто для інтерпретації. В іншому випадку ми займались би чистим речознавством, котре ніякої суспільної цінності не становить» (Каменецкий, Маршак, Шер, 1975, с. 99). Тож перейдемо в наступних розділах безпосередньо до історичної інтерпретації наявних даних.

Розділ II

ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОРУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

В попередньому розділі при розгляді питання еволюції поховально-го ритуалу вже виникала необхідність звертатись до розробок, що стосуються фундаментальних змін базисного порядку, які відбувались в розглянутий час на території Східної Європи. «Два важливі фактори — етнічні особливості й суспільні відносини — впливають на формування ідеологічних уявлень. В свою чергу, через ідеологію проходить формування традицій поховальних ритуалів» (Массон, 1976, с. 149). Про етнічну ситуацію на південноруських землях мова піде в одній з наступних частин роботи, а зараз зупинимось на питаннях соціально-економічного розвитку східних слов'ян в середньовічну добу і спробуємо за допомогою матеріалів поховань доповнити історичні дані про феодалізацію, соціальний склад населення, економічний потенціал Київської Русі.

Для вірної інтерпретації свідчень археологічних джерел в плані розкриття деталей розвитку суспільних відносин на Русі слід спочатку з'ясувати, що ж собою являла перша держава східних слов'ян, встановити особливості й уточнити час переходу від первісного до класового суспільства. Цими питаннями займалось вже багато дослідників. Результати робіт представлені в численних монографіях, статтях, виступах на симпозіумах і конференціях різних рівнів. Але з цілого ряду питань про розвиток східно-слов'янської державності тривають дискусії (Фроянов, 1980; Пашуто, 1982; Толочко, 1987 та інші). Спірними є різні аспекти проблеми, але одне з основних протиріч — питання про конкретний час укладання феодальних відносин у слов'ян на території Східної Європи, початок генезису цього явища, його основні етапи. Викликано це тим, що уточнення хронології є досить важливим для відтворення загальної картини соціального розвитку слов'ян в I —

на початку II тис. н. е. Дослідники, пропонуючи свої моделі, часто не сходяться в інтерпретації тих чи інших явищ. З'ясування хронологічних меж етапів історичного прогресу дозволяє конкретизувати ті чи інші події, відомі лише з фрагментарно збережених джерел, краще уявляти окремі періоди суспільної еволюції східних слов'ян. Це свідчить про актуальність вивчення даного аспекту проблеми формування класових відносин в слов'янському середовищі і необхідності подальших розробок в цьому напрямі.

Найбільший ефект при різного роду соціально-економічних реконструкціях давніх і середньовічних суспільств дає комплексний метод досліджень, коли поєднуються і доповнюють одне одне свідчення різних наук — археології, етнографії, історії. На наш погляд, сучасні вітчизняні дослідники історії східних слов'ян I — початку II тис. н. е. недостатньо розробляють цю проблему. Особливо це стосується використання етнографічних паралелей. Але ж, використовуючи інформацію про інші етноси, що перебували у тій же стадії історичного розвитку, що і слов'яни в другій половині I тис. н. е., можемо більш повно реконструювати складний процес класоутворення у останніх.

Перед тим, як перейти до розгляду питань про час переходу східних слов'ян до класового суспільства, основні етапи цього переходу і специфіку його розвитку, зупинимось на деяких загальних положеннях. Це дозволить далі усвідомлювати більш точно сам процес еволюції східнослов'янського суспільства.

Механізм формування цивілізацій можна коротко і в загальних рисах охарактеризувати таким чином. Інтенсифікація матеріального виробництва (удосконалення обробки землі, розвиток різноманітних ремесел та ін.) призвела до появи регулярного додаткового продукту, що уможливив експлуатацію людини людиною. Узурпація влади посадовими особами, що сприяла соціальної диференціації суспільства, спричинилася до майнового розшарування, відчуження самого додаткового продукту на користь «сильних світу цього» й експлуатації ними залежного населення, а також рядових общинників (Толстов, 1935, с. 204; Массон, 1980, с. 13, 14; История первобытного общества, 1988, с. 140 — 269). З питання про перехідний період від докласового до класового суспільства, протягом якого відбуваються обидва згадані процеси, висловлюються протирічні судження. Звичайно, це пов'язано з тим, що перехідні епохи виявляються в методологічному відношенні найбільш складними з точки зору їх цілісного наукового осмислення (Жуков, Варг, Черняк, Павлов, 1979, с. 3). Загальною

рисуою для всіх перехідних періодів від однієї до іншої соціально-економічної формації є незавершеність процесів розвитку й укріплення притаманних новій формації базисних і надбудовних категорій (Жуков, 1980, с. 136).

Перехідний період від докласового до класового суспільства деякі дослідники відносять до заключної фази класового суспільства. Інші взагалі вбачають специфіку перехідного етапу в тому, що він не належить до жодної з формацій (Толстов, 1935, с. 207; Греков, 1953, с. 310; Косвен, 1960, с. 241; Никифоров, 1977, с. 32; Семенов, 1965, с. 79 — 80; Неусыхин, 1968, с. 45; Лооне, 1980, с. 213). Вважаємо, що остання з названих точок зору особливо спірна, оскільки: «...говорити, що той чи інший період лежить за межами суспільно-економічної формації, значило б, таким чином, говорити: за межами суспільства» (Никифоров, 1977, с. 33). Крім вищенаведених, було висловлене припущення, на наш погляд, найбільш перспективне для подальшої розробки: особливість перехідних періодів полягає в тому, що вони не лежать між формаціями, а захоплюють, з одного боку, завершальну стадію старої формації і, з іншого, — початкову фазу наступної (Жуков, Барг, Черняк, Павлов, 1979, с. 106).

Зокрема, на заключному етапі первісної історії, в епоху класоутворення, йшов процес становлення приватної власності, класів і держави, а на початковому етапі класової історії, за доби ранньокласових суспільств, держава, що вже виникла, стає фактором викорінення залишків первісносуспільного устрою і укріплення нового способу виробництва (Першиц, 1980, с. 78). Стосовно давньоруської історії аналогічну точку зору виголосив Л. В. Черепнін: «...генезис феодальних суспільних відносин охоплює дві формації, починаючись на останній стадії первіснообщинного ладу і закінчуючись ранньою стадією ладу феодального» (Новосельцев, Пашуто, Черепнін, 1972, с. 146). Прогресивність нового домінуючого ладу, чи то рабовласницького чи то феодального, підтримка і зацікавленість в його розвитку з боку надбудовних інституцій сприяють ефективності проходження нових процесів та швидкості викорінення пережитків минулого. В цьому слід бачити специфіку другого етапу перехідного періоду, котрий вже вкладається в рамки класового суспільства. Сам перехід від докласового до класового суспільства ряд дослідників характеризує як соціальну революцію (Селезнев, 1971, с. 164; Жуков, 1980, с. 127, 128). На нашу думку, вони мають рацію.

В монографії, присвяченій аналізу цього питання, М. О.

Селезньов відзначив, що епоха соціальної революції як перевороту в усій структурі суспільно-економічної формації пов'язана з зародженням внутрішнього протиріччя. Сам факт зародження пов'язаний з: «... появою в рамках явища як цілісної системи таких сторін, елементів та структурних ланок, котрі за своєю якістю є протилежними основним сторонам, елементам і структурним ланкам даного явища, а, відповідно, по-справжньому новими сторонами, елементами і структурними ланками. Ці сторони, елементи і структурні ланки є закономірним породженням самої системи, результатом розвитку її власних потреб» (Селезнев, 1971, с. 125).

Виявлення часу зародження таких непримиренних протиріччя має велике значення для розгляду всього конкретного перехідного періоду. Зокрема, межуючою ланкою між епохою родового суспільства та епохою перетворення його на класове, є поява рабства, котре ще Л. Морган простежив на вищому щаблі варварства — з початку періоду військової демократії (Толстов, 1935, с. 206; Аверкиєва, 1961, с. 263; Семенов, 1965, с. 79; Морган, 1934, с. 48). До цього періоду полонених, що складали основну масу рабів, знищували або ж використовували для жертвоприношень під час проведення релігійних обрядів (Летурно, 1897, с. 32, 33; Морган, 1934, с. 48; Коростовцев, 1978, с. 79).

Переходячи безпосередньо до розгляду історії східних слов'ян слід зазначити, що початок другої половини I тис. н. е. є часом, коли завершується останній період праслов'янського світу та проходить розчленування єдиної мови на окремі слов'янські (Седов, 1979, с. 142). В Східній Європі в цей час починається процес виникнення нової етнокультурної та соціально-економічної спільності, де провідне місце посіли слов'яни, котрі в більш ранній час існування Римської імперії не створили тут окремої культури, а були включені, як і інші етноси Південно-Східної і Середньої Європи, в загальну модель, створену під впливом провінційно-римської культури (Баран, 1981, с. 176). Початок створення нової спільності на східнослов'янській території співпав з часом, коли слов'яни, як і інші народи, знаходились на останньому етапі історії первісного суспільства. В цей час: «... зростаюча щільність населення спонукає до більш тісної згуртованості як всередині, так і по відношенню до зовнішнього світу. Союз споріднених племен стає скрізь необхідністю... Восначальник, рада, народні збори утворюють органи родового суспільства, що розвивається у військову демократію; військову тому, що війна і організація для війни стають тепер регулярними функціями народного життя» (Енгельс,

1961, с. 164). Про хронологічні рамки етапу військової демократії у східних слов'ян існують найсуперечливіші судження: перша половина, середина або кінець I тис. н. е. (Греков, 1953, с. 526; Ляпушкин, 1968, с. 156; Мавродин, Фроянов, 1978, с. 131). А між тим, його початок можна визначити точніше, використавши вже згаданий критерій — появу рабства. Цінну інформацію з цього приводу знаходимо у візантійського автора VI ст. н. е. Прокопія Кесарійського в його роботі «Про війну з готами»: «... Спочатку слов'яни знищували всіх жителів, що попадали до них. Тепер же вони і з іншого загону, начебто, обпившись морем крові, стали з цього часу деяких пійманих ними брати в полон, і тому всі йшли додому, ведучи з собою багато десятків тисяч полонених» (Мишулин, 1941, с. 241). Як бачимо, це вже початкова форма работоргівлі — брати полонених з метою отримання викупу.

Далі Прокопій Кесарійський відзначає, що рабство у слов'ян було тимчасовим — через певний час полонені за викуп могли повернутись додому або ж залишитись вже у статусі вільного та брати участь у всіх справах колективу. Характерний приклад цього — доля анта Хільбудія, котрий потрапив у полон до сусідів, де через певний час: «... звершив багато славних подвигів і зміг добитись для себе великої слави» (Мишулин, 1941, с. 236). Прямі аналогії такому положенню раба знаходимо в суспільстві північно-американських індіанців. Наприклад, полонені ірокезів через певний час усиновлялись окремими племенами цього союзу і їм вдавалось навіть отримати титули вождів (Фентон, 1978, с. 127). Таке ставлення переможців до переможених було наслідком натурального господарства і низького рівня розвитку виробничих сил. Праця залежних ще була неприбутковою (Індейцы Америки, 1955, с. 85). Але це вже були нові стосунки між окремими людьми, нетипові для класичного родового суспільства.

Свідчення Прокопія Кесарійського про появу рабства дозволяють початок періоду військової демократії у слов'ян відносити саме до VI ст. й припускати, що до цього часу в їх колективах тільки складались передумови для майбутніх відношень. Військові походи у слов'ян, як і в інших народів на цій стадії історичного розвитку, були справою добровільною і в них брали участь всі бажаючі. Не пізніше VI ст. слов'яни Східної Європи почали об'єднуватись в постійні союзи племен, на території яких з'являються місця зосередження влади цих союзів. Крім ще нечисленних таких центрів, головна роль яких спочатку полягала у виконанні політично-адміністративних і культових функцій, створювалось багато

городищ-сховищ (Толочко, 1989, с. 17—39).

Археологічні матеріали значно доповнюють інформацію про соціально-економічний рівень слов'янського суспільства I тис. н. е., але використовувати їх слід досить обережно, не роблячи скоростиглих висновків. Без сумніву, праві ті дослідники, котрі відзначають, що невеликі за розмірами житла, і навіть наявність біля них господарських споруд ще не дають можливості однозначно говорити про те, наскільки самостійними в економічному плані були проживаючі в них малі сім'ї (Фроянов, 1972, с. 92; Мавродин, Фроянов, 1978, с. 128). Прикладом подібного скепсису можуть бути стосунки ескімосів, приведені в одній з робіт Ю. І. Семенова. Так, згідно думки багатьох етнографів, у значної частини ескімосів існувало те, що вчені називають особистою або навіть приватною власністю. В розпорядженні окремих людей і сімей знаходилась також і їжа. Серйозним злочином вважалось взяти їжу, що була заготовлена іншою сім'єю на зиму. Однак, коли наступав голод, всі ці обмеження знімалися і їжа ставала загальною власністю. Кожен тоді мав право взяти з комори будь-якої сім'ї їжу за потребою (Семенов, 1976, с. 26, 27). Перед нами — типова картина первісного суспільства, яка в археологічному плані буде відтворена лише при дуже достеменному вивченні деталей.

Але все ж наявні археологічні матеріали, одержані в результаті розкопок пам'яток третьої чверті I тис. н. е., свідчать про те, що у слов'ян розвивались всі галузі господарства: поступово удосконалювалась обробка землі, з'явилися передумови відособлення різноманітних ремесел. Про початок процесу соціальної і майнової диференціації, зокрема, можуть свідчити знайдені на слов'янських поселеннях поясні набори, що повторювали євразійську моду того часу і були воїнським свідоцтвом. Формування військових дружин знаходить підтвердження і в знахідках предметів озброєння (Довженок, 1969, с. 32, 33; Третьяков, 1970, с. 184, 185; Перхавко, 1979, с. 53; Приходнюк, 1980, с. 60).

Матеріали могильників цього часу засвідчують, що соціальна диференціація у слов'ян розвивається ще слабо — поховальний інвентар у переважній більшості випадків складається лише з ліпної кераміки. Обряд поховання проводився шляхом кремації на стороні від місця майбутнього поховання, на загальному для всієї общини вогнищі. Очевидно, найближчі родичі, як це було простежено у північноамериканських індіанців та тюркомовних народів Сибіру, взагалі фізично неактивно брали участь в проведенні поховальних ритуалів (Морган, 1934, с. 51; Аверкиєва, 1961, с. 61;

Алексеев, 1980, с. 18).

Матеріали розкопок пам'яток VI—VII ст. і етнографічні паралелі дозволяють говорити про функціонування в східнослов'янському середовищі первісної сусідської або праселянської общини, яка в стадіальному відношенні була перехідною від первісної до сусідської (територіальної) класового суспільства (Бромлей, Першиц, 1972, с. 30, 31; Семенов, 1979, с. 84). В цей час сім'я ще не була економічно незалежною. Господарчими осередками були групи людей, що мали спільну власність, які Ю. І. Семенов назвав «осередками обособленої власності» (Семенов, 1976, с. 84). Рід в цей час був явищем надбудовного характеру, що виразилось і в спільному проведенні поховального бряду.

Помітні зміни відбулися в житті східних слов'ян в VIII—IX ст. В цей час поширюється плужне землеробство, проходить відокремлення ремесла в самостійну галузь виробництва. Значно зросла територія селищ, збільшилась кількість укріплених пунктів з постійним населенням, з'явилися торгово-ремісничі поселення. В кінці VIII ст. в житті східнослов'янського світу на базі досягнутого рівня розвитку виробничих сил утворилась достатня кількість об'єктивних факторів, що сприяли надалі створенню системи майбутньої держави — Київської Русі (Русанова, 1976, с. 50—52; Булкін, Дубов, Лебедев, 1978, с. 139; Кирпичников, Лебедев, Дубов, 1981, с. 6, 7; Максимов, Петрашенко, 1988, с. 80—103; Толочко, 1989, с. 20—48; Ширинский, 1970, с. 197 та інші). Поява на цьому хронологічному відрізку слов'янської історії серій однотипових предметів озброєння (в першу чергу стріл), свідчить про виникнення постійних дружин і поступову соціальну диференціацію суспільства (Авдусин, 1980, с. 27).

Як уже зазначалось в першому розділі, поховальні пам'ятки IX—X ст. говорять про зміну обрядовості: замість загального для всієї общини поховального вогнища, кожного померлого вже спляють окремо — на місці, де потім насипався курган. Враховуючи те, що поховальний обряд відображає реальне життя із запізненням на два-три покоління (Ляпушкін, 1968, с. 163), можна стверджувати, що тенденція до виділення з загальної маси общинників окремих осіб почала проявлятися не в IX—X, а у VIII—IX ст. До речі, саме цим часом датується початок переходу планування слов'янських поселень від безсистемної забудови до рядової. Можна припускати, що в Східній Європі в господарському відношенні у слов'ян почалось відособлення індивідуальних сімейств, як це було, наприклад, в Норвегії. Там аналогічні процеси були

зафіксовані при аналізі «Законів Фростатінга» (Гуревич, 1977, с. 82, 83).

Ряд авторів, досліджуючи закономірності переходу різних суспільств від варварства до цивілізації, відзначають, що військово-демократичні структури не переходять у державні, а замінюються іншими, ще додержавними, але заснованими вже на відособленні більшості населення від управління суспільством. В соціальних системах цього періоду (який має назву «чіфдом» або «вождівство») вже існує соціальна і майнова нерівність, але ще відсутній легалізований апарат присилування (Васильєв, 1980, с. 182; Service, 1975, р. 24, 25). Союзи східних слов'ян VIII — початку IX ст., на наш погляд, цілком можуть бути охарактеризовані як спільності періоду «вождівства». В цей час на півдні і півночі Східної Європи утворюються великі метаєтнопотестарні спільності (як їх називав Ю. В. Бромлей), що поступово виходять і на міжнародну арену. Археологічні матеріали, зокрема з території Середнього Подніпров'я, свідчать про початок процесу нівелювання елементів матеріальної культури в різних районах, що стало наслідком зміцнених зв'язків між окремими слов'янськими угрупованнями.

На межі між докласовим і класовим суспільством, приносячи вождю данину з продуктів своєї праці, люди ще сподівались від нього підтримки в екстремальних ситуаціях (Аверкієва, 1961, с. 33). Від такої системи взаємовідносин залишався тільки крок до того моменту, коли знать узурпувала право збирати і розподіляти за своїми потребами частину додаткового продукту, а «... натуральні повинності общинників на користь общини перетворились на феодалські повинності» (Довженок, 1970, с. 39). Відома з писемних джерел даного періоду історії Київської Русі «дань» за допомогою неекономічного примусу присвоює частину праці безпосередніх виробників (Довженок, Брайчевський, 1950, с. 64). На відміну від інституту даництва, зміст якого полягав в регулярному відчуженні певної кількості матеріальних цінностей переможцями від усієї спільності переможених (Першиц, 1976, с. 292), на Русі, починаючи з IX ст., «дань» збиралась з «дима», «рала», «плуга». За цими назвами дослідники вбачають господарську одиницю феодалного суспільства — малу сім'ю, що складалась з батьків і малих або дорослих (але неодружених) дітей (Щапов, 1972, с. 183, 184; Александров, 1981, с. 88; Свердлов, 1983, с. 100). Археологічні матеріали, що відносяться до цього часу (зокрема дверні залізні замки), також підтверджують посилення приватнов-

ласницьких тенденцій.

Перетворення данини-контрибуції на данину-податок відобразилось і в зміні семантики слова «дань». Останнє вже в «Остромировому Євангелії» (XI ст. служило для перекладу з грецької значення «платіж, подать, податок, мито» (Свердлов, 1978, с. 146). На ранньому етапі давньоруського феодалізму збір данини проводився за допомогою «полюддя» — кругового об'їзду підвласних земель (Рыбаков, 1982, с. 316—318). Універсальність цього інституту відчуження додаткового продукту підтверджується його фіксацією в більш як 100 стародавніх суспільствах (Кобыщанов, 1987, с. 152). В пізніші часи способи присвоєння додаткового продукту удосконалювались.

Для переходу від потестарних стосунків до політичних потрібна відносно розвинута соціальна стратифікація, а також вичленення функції придушення внутрішнього опору з усього комплексу функцій керівництва (Куббель, 1979, с. 254, 260). Аналіз матеріалів поховальних пам'яток IX—X ст. дозволяє говорити про інтенсивність процесу формування класу феодалів (саме класу, а не виділення з мас общинників окремих осіб) на Русі, і зокрема, в районі Києва, починаючи з першої половини IX ст. (Моця, 1987, с. 99). В цей час посилюється військова дружина. Саме в IX ст. відбувається об'єднання північного і південного східнослов'янських утворень в єдину державу з центром у Києві. І хоч деякі дослідники останнім часом знову намагаються ствердити тезу про більш сильний статус північного об'єднання (Новосельцев, 1991, с. 11), сам факт появи державної столиці на півдні суперечить цьому. Припускаючи можливість утвердження варязької династії на Русі треба відзначити, що вона була в першу чергу засобом влади місцевої панівної верхівки, якій було зручніше на той час експлуатувати своїх співплемінників за допомогою іноземців. Поява східнослов'янської держави стала можливою в першу чергу внаслідок внутрішнього розвитку східнослов'янської ойкумени, і зокрема Середнього Подніпров'я — давнього економічного і культурного центру Східної Європи.

Цей висновок, отриманий внаслідок вищенаведеного аналізу матеріалів другої половини I тис. н. е., дозволяє нам розглядати інформацію з поховальних пам'яток IX—XIII ст. в контексті процесів феодального суспільства і відповідно їх інтерпретувати.

Завершуючи розгляд процесу розвитку східнослов'янського світу в середньовічні часи, відзначимо, що аж до XI ст. на Русі тривало становлення феодальних відносин. В цей час ще на

значній частині території молодій державі селяни-общинники зберігали особисту свободу, а державна верховна власність на землю переважала над приватною. Процес феодалізації інтенсивно розвивався в IX—XI ст., а на початку XII ст. закінчується ранньофеодальний період в історії Київської Русі. Специфіка наступного періоду феодальної роздробленості XII—XIII ст. полягає в тому, що «... протягом всього цього періоду точилася запекла боротьба відцентрових і доцентрових сил. Одним з головних вузлів міжкнязівських відносин був Київ, котрий, хоч і втрачав потроху своє колишнє політичне значення, все ж залишався одним з головних символів цілісності Русі. Не випадково князі, які боролись в цей час за реалізацію програми єдності руських земель, пов'язували її успіхи з необхідністю оволодіти Києвом. У коловорот боротьби за давню столицю Русі були втягнуті князі волинські, переяславські, чернігівські, смоленські, ростово-суздальські, галицькі, які намагались очолити руських князів. Характерно, що незалежно від династичного походження та особистих якостей, удільні князі, щойно оволодівши Києвом, з автономістів перетворювались у найрішучіших і найпослідовніших прихильників єдності Русі» (Толочко, 1980, с. 184, 185). Цей висновок також є важливим для подальших розробок.

Розпочинаючи безпосередній розгляд об'єктів давньоруського часу, відзначимо, що матеріали поховань рядового населення (як залежного, так і вільного) не дозволяють виділити різні суспільні групи люду, що були зафіксовані в писемних джерелах (смерди, холопи, закупи...). Звичайно, в загальній масі рядового населення не всі були рівними в майновому відношенні. Але у зв'язку з тим, що поховальні обряди відображають саме соціальний, а не майновий рівень померлих (хоч, на думку В. М. Массона, оцінка соціальної диференціації часто подається за матеріальним критерієм багатства й бідності), ми не можемо, використовуючи лише матеріали поховальних пам'яток, виділити ці групи рядового населення.

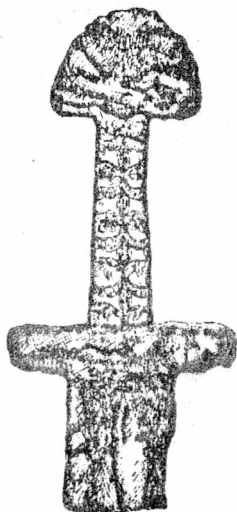

Рис. 21. Рукоять меча з київського поховання.

Переходячи до опису поховань привілейованих прошарків суспільства, зупинимось на так званих дружинних похованнях, тобто похованнях зі зброєю (рис. 21). Ця група могил, що відноситься до перших століть існування Київської Русі, постійно привертає увагу дослідників при вирішенні тих чи інших питань середньовічної історії східних слов'ян. А поміж них особливе місце займають «зрубні гробниці» — підкурганні поховання за обрядом інгумації, де стінки могильних ям були обкладені деревом (рис. 22).

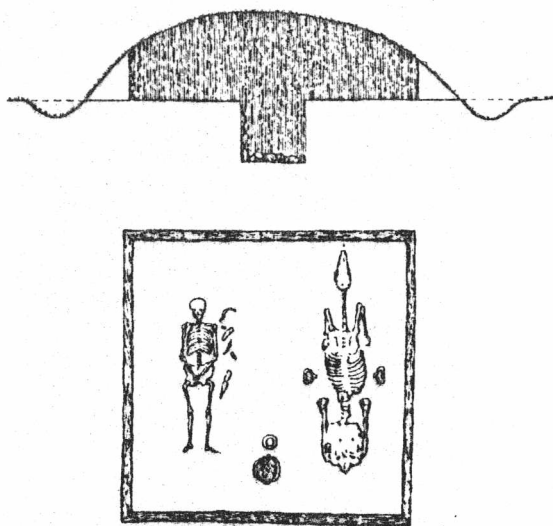

Рис. 22. Поховання в зрубній гробниці Гущинського могильника (розкопки Д. Я. Самоквасова).

Перше спеціальне узагальнююче дослідження по цій групі південноруських поховань було здійснене кілька десятків років тому. Ця робота не втратила значення і нині. Але дослідник розглядав проблему зрубних гробниць як частину всього поховального обряду дружинної культури на Русі, що було правомірним на тому етапі вивчення питання. Такий підхід дозволив простежити ієрархічну градацію панівного класу в тому вигляді, як вона відбилась в канонах поховального обряду. Було виділено чотири типи дружинних поховань: одиночне поховання воїна, поховання воїна з конем, поховання воїна з жінкою, поховання воїна з жінкою і конем (Блифельд, 1954, с. 148—164).

Автор згаданої роботи використав для свого аналізу і цілий ряд підкурганних поховань (вони описуватимуться далі), в яких дерево не використовувалось. Не була зроблена також повна вибірка поховань такого типу, недостатньо глибоко проаналізовані елементи ритуалу — опис комплексів подавався в цілому, сумарно. Крім того, польові дослідження останніх десятиліть збільшили число зрубних гробниць на некрополях південноруської території.

Термін «зрубні гробниці» слід розуміти як умовний, в зв'язку з його постійним використанням у вітчизняній науковій літературі. Справа в тому, що крім власне зрубів, на південноруських могильниках застосовувались і стовпові конструкції. В той же час, у багатьох випадках траплялись лише сліди дерев'яних обкладок стінок могильних ям, дерев'яний тлін на підлозі та залишки перекриття. В цій частині розділу не розглядаються великі за розмірами гробниці-камери, де не було зафіксовано залишків деревини в конструкціях могил, хоча можна припускати, що деяка їх частина належала до зрубних — дерев'яна обшивка просто не збереглась у зв'язку з природними умовами або не фіксувалась при дослідженнях. На південноруській території сьогодні відомо близько 60 таких комплексів. З них найбільш вивченою групою є поховання дніпро-деснянського межиріччя, які почав досліджувати ще Д. Я. Самоквасов. Збереглась інформація про 23 комплекси на могильниках Клонів, Седнів, Товстоліс, Табаївка, Чернігів, Гушин, Шестовиця, Левинки, Кветунь. Говорячи про дерев'яну конструкцію камери, слід відзначити, що тільки в похованнях Шестовицького некрополя зафіксовані сліди від стовпів. В інших випадках їх відсутність або сліди зрубу дозволяють говорити про горизонтальне розташування колод або плах, з яких робилась конструкція.

Другою групою зрубних гробниць є частина поховань Києва та його околиць. Тут виявлено більше 20 поховань цього типу. Ще Д. І. Бліфельд відзначав, що київські поховання дійшли до нас в поруйнованому стані, а деякі були виявлені випадково і археологічно не вивчені. Крім самого Києва, згадані комплекси відомі в таких пунктах як Совки, Жуляни, Китасво, Вишгород. За наявною інформацією, тільки в одному з Київських поховань була зафіксована стовпова конструкція камери.

Зовсім не враховувались раніше зрубні гробниці на Волині. Тут на могильниках Городище, Пересопниця, Білів, Старожуків, Поньбель, Судова Вишня, Підгірці, Коростень, Леніно відзначено більше 10 поховань зі слідами дерева на стінках ям. Стовпова

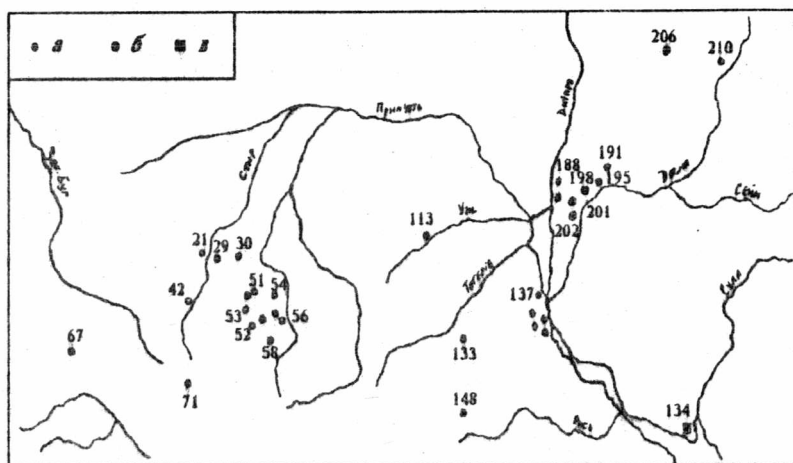

Рис. 23. Зрубні могили на південноруських некрополях. Нумерація пунктів відповідає нумерації на рис. 5, 6. Умовні позначення: а — зрубні гробниці під курганними насипами; б — склепи; в — зруб в ґрунтовій могилі.

конструкція камер в цьому регіоні не зафіксована взагалі.

Всі вищепераховані зрубні гробниці були виявлені під курганними насипами. Крім них, ще в одному ґрунтовому похованні Жовнинського некрополя зафіксовані залишки зрубу з безінвентарним похованням всередині (рис. 23).

Але крім дерев'яних конструкцій в могильних ямах на ряді некрополів Волині виявлені також зруби, поставлені на рівні давньої поверхні (Мельник, 1901, с. 479—576). Дослідниця чітко відрізняла їх від простих домовин (хоч і виконаних з товстих дошок) і називала «склепами». Загалом було зафіксовано 10 поховань зі склепами на могильниках Теремно, Ставок, Новосілки, Пересопниця, Білів, Басов Кут, Колоденка, Старожуків.

Орієнтація померлих у переважній більшості випадків проводилась по лінії захід — схід. І тільки в 3 похованнях Києва вона була іншою. Ще у 2 похованнях Шестовицького некрополя зафіксовані небіжчики в сидячому стані, а в 2 — у скорченому. В похованнях цієї групи зафіксовані всі ті елементи, що і в більшості давньоруських поховань. Але характерною рисою є відсутність самої труни — мабуть, її функції як будинку для померлого виконувала власне дерев'яна камера. Виявлений інвентар, більш багатий і різноманітний, ніж в масі ординарних поховань цього

часу. Цілий ряд досліджених комплексів можна відносити до X ст. у зв'язку із знайденими в них предметами озброєння, спорядження коня, монет, гребінців, фібул і прикрас. Але частина зрубних гробниць відноситься і до X—XII ст. — тобто до часів після прийняття на Русі християнства. Побічним підтвердженням використання цього звичаю на початку II тис. н. е. є зрубна конструкція на безкурганному Жовнинському некрополі (яка вже згадувалась) — кладовищі, що з'явилося після створення на Лівобережжі Дніпра Посульської оборонної лінії за часів князювання Володимира Святославича.

Розглядаючи проблему походження зрубних (чи камерних) гробниць середньовічних часів, слід вказати на існування з цього приводу протилежних думок: одні вважають їх слов'янськими, інші — занесеними на Русь вікінгами (Шаскольский, 1965, с. 168—179; Gröslund, 1980, р. 45, 46). У зв'язку з цими протирічними судженнями нагадаємо, що необхідною умовою ефективного визначення етнічної приналежності тієї чи іншої групи пам'яток є з'ясування їх генетичного зв'язку з пам'ятками попередніх часів. В даному випадку, на наш погляд, зв'язок між розглянутою групою поховань і східнослов'янським поховальним обрядом більш раннього часу простежується. Про це ж свідчать численні випадки знахідок у слов'янських курганах (і не тільки на території Східної Європи) другої половини I тис. н. е. прямокутних в плані дерев'яних конструкцій. В кінці I тис. н. е. на Русі, в часи усталення класового суспільства, розміри поховальної споруди як і інвентар служили виразом ступеню значимості за життя тієї чи іншої особи. При переході до обряду інгумації ця язичницька соціальна символіка вірогідніше за все збереглась, що призвело до появи дерев'яних склепів на території Волині. Відомі аналогічні дерев'яні споруди і на території інших літописних племен (Седов, 1982, с. 118). В Середньому Подніпров'ї (і в першу чергу на Київщині), куди активно в кінці I тис. н. е. проникала християнська релігія, зрубні гробниці почали встановлюватись в могильні ями, як це практикувалось на Півночі Європи, зокрема в Бірці (Лебедев, 1976 с. 118). В процесі християнізації інвентар в могилах поступово зникає. В той же час, складається враження, що на Лівобережжя Дніпра зрубні гробниці були привнесені (як і весь ямний обряд поховання на ранньому етапі) — він з'явився тут в часи присутності на Чернігівщині великокнязівських дружин. Про це красномовно свідчить факт стабільного використання обряду кремації автохтонним населенням аж до 988 р., а також більш швидке

припинення застосування зрубних гробниць (особливо в центральній частині мікрорегіону) після згаданого року.

Наведені свідчення археологічних джерел дозволяють вважати за самостійне явище зрубні гробниці в східнослов'янському світі. Взагалі, слід відзначити, що дискусія з приводу з'ясування місця появи цього обряду в Європі і його наступного поширення до останніх часів проходила в основному в одному хронологічному зрізі — друга половина I тис. н. е. В той же час, дерев'яні обкладки стін могильних ям, відомі в поховальному обряді різних народів євразійського материка ще з III тис. до н. е. За доби міді—бронзи вони виявлені в старожитностях кеміобинської, зрубної культур на території Північного Причорномор'я, в могильнику Сінташта Південного Зауралля (Археология Украинской ССР, 1985, т. I, с. 333, 336; Генинг, 1977, с. 57). Значна кількість випадків фіксації цього елемента поховального обряду відома серед старожитностей I тис. до н. е. (Смирнов, 1964, с. 85; Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 232, 236; Мурзин, 1984, с. 50, 51, 57, 58; Biel, 1982, s. 59—78). Продовжують використовувати дерев'яні обкладки і багато етносів I тис. н. е. (Рафалович, 1986, с. 63, 64, 76, 77; Arbman, 1962, p. 33; Jankuhn, 1963, s. 143; Alenus-Lecere, 1965; Postal, 1966, s. 21, 23). При цьому також слід зазначити, що значні відмінності між камерними гробницями меровінгської доби та більш пізніми на території Скандинавії не дозволяють вбачати генетичний зв'язок між ними (Steutg, 1984, s. 202, 203). Вірогідніше за все, розглянуту деталь поховального обряду багатьох стародавніх народів слід пов'язувати з інтернаціональною ідеєю будинку, який відділив людину від космосу, виріс між ними і внаслідок цього набув характерних рис медіаційного комплексу (Байбуурин, 1983, с. 11). Витоки цієї інтернаціональної ідеї, мабуть, слід шукати в загальних принципах світосприймання народів індосвропейської групи, що відклалось якимось загальним блоком у свідомості багатьох етносів більш пізніх часів (так само і загальні ідеї обряду кремації померлих). Говорячи про автохтонність таких традицій в східнослов'янському середовищі можна лише відзначити хоча б стабільну наявність в казках цього регіону такої відомої деталі як хатинка, що саме і служила проходом у потойбічний світ (Пропп, 1986, с. 58, 59). Розглянуті вище зрубні гробниці органічно вписуються в блок таких уявлень.

Це звичайно не означає, що саме по собі знаходження зрубної гробниці на східноєвропейській території, і зокрема на південноруських землях, автоматично встановлює етнічну (в даному

Рис. 24. Поясний набір з кургану біля с. Городець.

випадку східнослов'янську) приналежність похованого в ній. Деякі елементи обряду окремих комплексів дозволяють говорити, що тут поховані вихідці з інших земель (фіно-угри, кочівники, скандинави). Але про це докладніше йтиметься в іншому розділі. Зараз же слід тільки зазначити, що всі викладені матеріали про зрубні гробниці дозволяють розглядати їх як один з варіантів поховального обряду представників правлячих прошарків давньоруського суспільства перших століть існування Київської Русі.

Говорячи ж в цілому про дружинні поховання, слід відзначити, що більшість з них концентрується на некрополях великих міст, а також укріплених поселень.

В сільській місцевості поховань дружинників відносно мало (рис. 24). Чим ближче до міста, де концентруються сім'ї найсильніших і найбагатших феодалів округи (Рыбаков, 1964, с. 155; Толочко, 1987, с. 53), тим різноманітніші прикраси, зброя і сам обряд померлих представників пануючої верхівки.

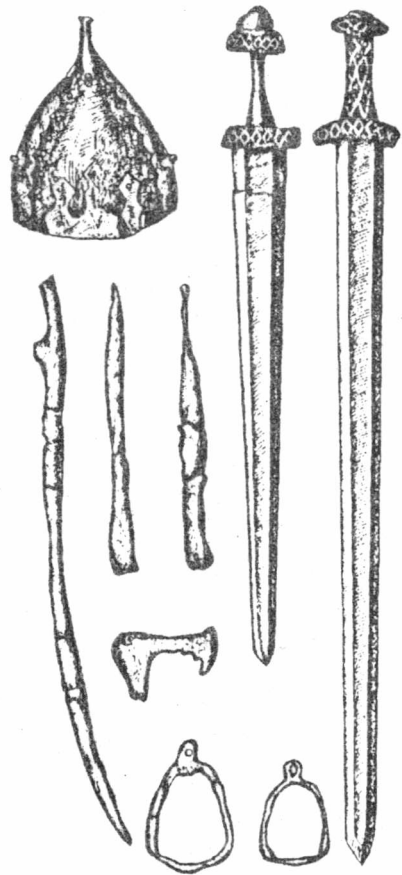
Матеріали поховальних пам'яток дають можливість уточнити і деякі деталі процесу феодалізації на південноруській території — як в мікрорегіонах, так і на більш обширних просторах в різні періоди давньоруської історії. Прикладом вивчення такого невеликого за розмірами регіону є чернігівська округа в X ст.

Тут, на цвинтарі під стінами міста, ховали тільки представників місцевої аристократії. Поховання вихідців з правобережних районів Дніпра або з більш віддалених місць тут не відбувалось. Стверджувати це дозволяє той факт, що протягом існування сучасного міста в цьому районі під час численних будівельних робіт, коли важко зафіксувати розміщені в земляному насипі або ж на рівні давньої поверхні відносно незначні сліди кремації, особливо на стороні від місця поховання, трупопокладень кінця I тис. н. е. виявлено не було. А саме їх ми вважасмо похованнями неавтохтонів.

Рис. 25. Військове спорядження з чернігівського кургану Чорна Могила.

Про те, що на цьому цвинтарі ховали представників місцевої аристократії, свідчать кургани княжни Черни і Чорна Могила. Останній був розкопаний Д. Я. Самоквасовим і інтерпретований Б. О. Рибаківим як поховання місцевого князя часів Святослава Ігоревича (рис. 25). А на розміщених на деякій, приблизно рівній відстані від цього кладовища, двох могильниках, (Болдині гори і «Старе кладовище» Березках) крім багатих поховань за обрядом кремації, виявлені й трупопокладення в підкурганних ямах з залишками дерев'яних обкладок стін (див. рис. 9). Факт проживання в безпосередній близькості від резиденції князів місцевої династії представників великокнязівської київської влади, яких тут же й ховали, уможливило припущення, що в X ст. місцева знать, яка ще володіла зовнішніми атрибутами влади і, як і раніше віддалена від переселенців, мала скоріше номінальні можливості у вирішенні багатьох питань. Всі її дії контролювались силами центральної влади, що знаходились поруч.

Співставлення могил X ст. за обрядом інгумації і кремації на всій території Дніпровського Лівобережжя дає цікаві результати в плані співвідношення місцевих та заможних груп населення. Так, на могильниках Чернігова, Седніва, Табаївки, Клонова переважають добре датовані поховання за обрядом кремації, в той час як на Гушинському, Кветунському некрополях більше поховань за обря-

дом інгумації, що свідчить про проживання в останніх «гарнізонах» значного числа вихідців з інших земель, зокрема з Правобережжя Дніпра. Присутність переселенців з Київщини встановлюється хоча б наявністю в Кветуні на середній Десні, як і в київських околицях, дерев'яних обкладок могильних ям, які були зроблені не з колод, а з гладко тесаних брусів чи товстих дощок. По відношенню до Шестовицького могильника це підтверджується й антропологічними даними (Алексеева, 1969, с. 74).

Більш точно співвідношення місцевих і переселенців найкраще з'ясувати на вузькодатованих могильниках, в першу чергу кінця I, рубежу I—II тис. н. е. Так, на вже згаданих Табаївському і Клонівському некрополях X ст. могили переселенців (тобто за обрядом інгумації в підкурганних ямах) складають відповідно 19% і 16% від загального числа розкопаних комплексів. Трохи вищий цей відсоток на Седнівському могильнику — 21% та в Шестовиці — 23%. Відносно невелике число переселенців присутнє серед жителів опорних пунктів держави, що були засновані пізніше — на початку II тис. н. е. До прикладу можна привести Гочівський могильник, на якому трупопокладення в підкурганних ямах становили лише 8% від числа всіх досліджених могил. Але до матеріалів перших століть II тис. слід відноситись досить обережно у зв'язку з посиленням в цей час впливу християнства і переходом до нового обряду поховання нижче рівня давньої поверхні. Прикладом може бути ситуація на згаданому Кветунському могильнику X—XII ст., де комплекси за обрядом трупопокладення в підкурганних ямах становлять 51%. У цих випадках слід обов'язково використовувати результати антропологічних досліджень. На жаль, кветунські матеріали в цьому плані не вивчалися.

Картографування розглянутих археологічних об'єктів дозволяє виділити на Лівобережжі Дніпра два початкових напрямки феодалізації та християнізації території літописних сіверян. Перший з них: Чернігів — Сновськ (сучасний Седнів) — Стародуб. По цій лінії, тобто по басейну р. Снов в басейн р. Вабля, кінцевою крапкою в X ст. був район Кветуні нижче Брянська. В синхронних комплексах на могильниках цього напрямку, як уже відзначалось, зафіксовані поховання за різними обрядами. Згаданий факт, що вказує на різноетнічний склад населення, підтверджує точку зору О. Н. Насонова про підкорення цих земель силами всієї «Руської землі» на чолі з київським князем (Насонов, 1951, с. 61). В цьому регіоні намічався ще один напрямок поширення політичної влади феодальної верхівки: Чернігів — Сновськ — Новгород-Сіверський

(Зайцев, 1975, с. 70). Але тут аналогічні синхронні поховальні пам'ятки не фіксуються. Можна вважати, що інтенсивний процес феодалізації в цих місцях почався пізніше, ніж на вищезгаданому напрямку — десь в самому кінці X ст., коли, як показали дослідження Новгород-Сіверського на Десні, тільки з'являється державна фортеця (Древняя Русь, 1985, с. 73).

Другий генеральний напрямок на Дніпровському Лівобережжі прстежується з району літописного Переяславля Руського (нині Переяслав-Хмельницький) на Курськ. При аналізуванні археологічних матеріалів з Курського Посейм'я було встановлено, що район підпав під пильну увагу центральної влади досить рано, а це, зокрема, відобразилось у великій густоті населення окраїнної території і звичайної її християнізації (Шинаков, 1981, с. 10). Можливо, що в цій реконструкції тільки зміщений акцент: досить вірогідно, що значна густина автохтонного населення саме і привела до посиленої уваги з боку держави на ранньому етапі до згаданого району — тут було кого обкладати даниною. На користь такої точки зору свідчать хоча б археологічні дослідження комплексу археологічних пам'яток VIII—XIII ст. біля с. Журавне Сумської обл. Тут, як і в районі Новгород-Сіверського, в кінці I тис. н. е. відзначалась значна концентрація поселень носіїв роменської культури — очевидно, існував центр малого племені. Великокнязівські дружини знищують його в другій половині X ст. Про це свідчить спалений шар на сіверянському городищі, де життя більше не відроджується. В результаті польових робіт, крім значного числа фрагментів роменської ліпної кераміки знайдено лише один уламок давньоруського гончарного горщика. Пізніше поруч виникає політико-адміністративний і торговий опорний пункт державної влади.

Матеріали вищезгаданих могильників X — XI ст. дозволяють вважати, що підкурганні ямні поховання з'являються тут в основному вже в кінці X ст., тобто за часів офіційного введення на Русі нової релігії. Про те, що до цього регіону не було переселено значних контингентів великокнязівської дружини на початку і в середині згаданого століття, говорить відсутність багатих поховань воїнів, зокрема в зрубних гробницях, хоч наявність переселенців з найвищим соціальним статусом (але ближче до кінця X ст.) не виключається.

Дві рогляну.і гілки поширення підкурганних ямних поховань X, X — XI ст. на Лівобережжі Дніпра дозволяють вважати, що феодалізація і тісно пов'язана з нею християнізація цього регіону

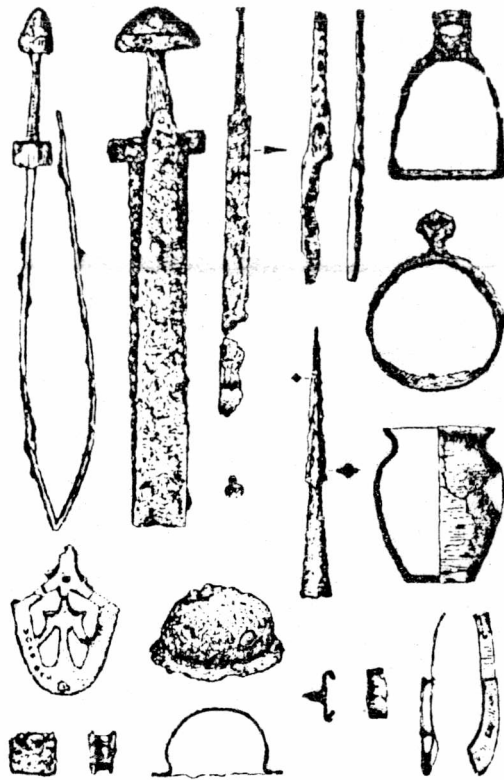

Рис. 26. Інвентар з дружинних поховань Шестовицького некрополя.

Південної Русі проходила, в першу чергу, по прикордонних областях «Руської землі» в вузькому значенні цього терміну. І тільки потім, коли були «взяті в кліщі» внутрішні райони розселення літописних сіверян, почалось планомірне і остаточне одержавлення цієї території (рис. 26).

Здається, саме тоді місцева верхівка повністю переходить на бік центральної влади (маються на увазі лівобережні південно-руські території). Цікаво, що в околицях с. Камка в районі Новгород-Сіверського два поховання зі зброєю (тобто дружинні) були виявлені на рівні давнього горизонту. Цей факт поховання за нормами місцевої сіверянської традиції початку II тис. н. е. свідчить саме на користь думки про перехід автохтонної соціальної

верхівки під зверхність Києва в часи остаточного одержавлення внутрішніх районів Дніпровського Лівобережжя.

В наступному розділі ми ще торкнемось питання поширення київського впливу на західноволинський регіон. Зараз ми зупинимось лише на одному сюжеті, що відноситься до історичних подій X ст. Йдеться про археологічні матеріали літописного міста Пліснеськ (с. Підгірці Львівської обл.). Цей пункт, вірогідно, відіграв важливу роль в протистоянні давньоруської, давньопольської та давньочеської держав. Розташоване в верхів'ях рік Західний Буг, Стир, Серет (зв'язаних з Віслою, Прип'яттю, Дністром) місто було важливим стратегічним центром. Це підтверджується наявністю 9 ліній міських укріплень, а також похованнями зі зброєю, в тому числі і в зрубній гробниці, на міському могильнику. Необхідно звернути увагу на той факт, що територіальні завоювання Болеслава Хороброго доходили до верхів'їв Західного Бугу, але за їх межі не поширювались. (Королюк, 1957, с. 160, 161). Можливо, що польський зверхник був зупинений в районі Пліснеська — на той час прикордонної фортеці. Знахідка гончарного горщика з клеймом на денці у вигляді двозуба — геральдичного знака Святослава Ігоревича, вказує на час, коли правителі Русі в Києві звернули увагу на стратегічне положення Пліснеська і розмістили тут контингент великокнязівської дружини, яка і залишила частину поховань на кладовищі.

Особливості, помічені в ряді поховань, дозволяють інтерпретувати соціальну приналежність за життя похованих в них. Так, вже згадані два десятки поховань, в яких померлі виявлені в скорченому стані, ми схильні розглядати як поховання язичницьких волхвів (Моця, 1981, с. 101 — 105). До прийняття християнства вони були слугами світлих, небесних божеств. Зміна релігії поступово перетворила їх на «чорних» шаманів, а далі — на чаклунів, тобто володарів нечистої сили (Зеленин, 1991, с. 412). А наявність нетипових для домашнього господарства знарядь праці, зафіксованих в кількох випадках (молоток, наковальня, штампи для виготовлення прикрас — Пересопниця, ливарна формочка — Табаївка, жорна — Буки, долота — Барди і Гочево, молотки — Житомир і Кветунь, кирка — Гушин), вказує на поховання тут ремісників. В 15 похованнях південноруських могильників відзначались знахідки гирок і терезів, що дозволяє говорити про те, що за життя поховані тут, мали професію, пов'язану з торгівлею.

Але про розвиток торгівлі на півдні Русі свідчать не тільки окремі поховання, а в ряді випадків і цілі могильники, своєю

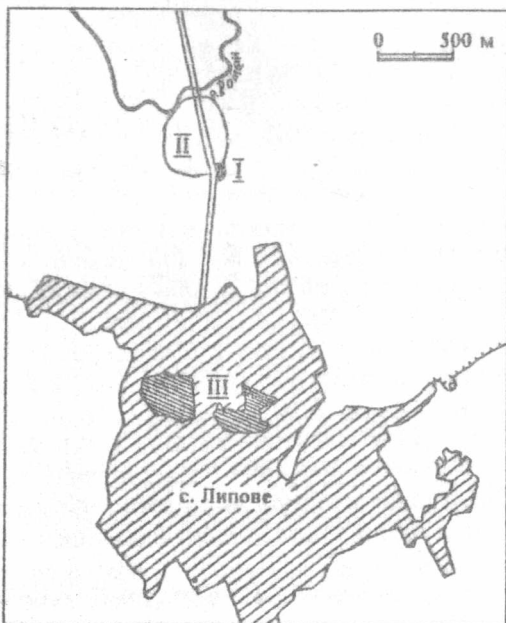
приналежністю до спеціалізованих поселень. З писемних джерел відомо, що в розглядуваний час через південноруські землі проходили різноманітні торговельні шляхи, що зв'язували між собою багато районів Європи і Азії. Вже в IX—X ст.: «... руські купці-дружинники стають посередниками між Заходом і Сходом. Центром цієї торгівлі був Київ, місто, що стояло ніби на березі широкого степового океану, який починався біля Дністра і Дніпра, а закінчувався в далеких степах Монголії (История культуры древней Руси, 1948, с. 317). Одним з таких напрямів, на якому зупинимось більш докладно, були торговельні зв'язки з Поволжям, зокрема з Волзькою Булгарією (Толочко, 1976, с. 3, 4, 6). Постійність контактів призвела до появи інтенсивно функціонуючого тривалий час сухопутного шляху Булгар — Київ, що став частиною трансєвропейської торговельної магістралі. Маршрут її був обраний не довільно, а з урахуванням особливостей середньовічних шляхів (ближче до водорозділів) та географічних особливостей місцевості. Впродовж всього шляху були розташовані населені пункти, котрі служили базами для відпочинку і проведення торгових операцій учасниками караванів (Рыбаков, 1952, с. 30; Рыбаков, 1969, с. 189 — 196).

Останніми роками накопичено нові археологічні матеріали, які дозволяють ще раз повернутись до цього питання. Безперечно, функціонування такого шляху в густо заселених районах повинно було знайти відображення і в пам'ятках матеріальної культури, тим більше, що з Києва на Курськ по водорозділу між Десною, Сеймом і верхів'ями рік Супій, Сула, Псел проходила і внутрішня торгова магістраль (вона звертала на північний схід в районі літописного міста Вьяхань).

При розгляді цієї теми слід пам'ятати, що соціальне обличчя будь-якої пам'ятки розкривається через суму функцій, що виконувались нею в системі давньоруської феодальної держави (Куза, 1983, с. 28). В згаданому просторі лівобережного регіону проведені пошуки об'єктів, котрі були б аналогічні до археологічних пам'яток на маршрутах інших магістралей. Йдеться про пам'ятки типу відкритих торговельно-ремісничих поселень Східної Європи чи віків Європи Північної. Характерними топографічними рисами таких пам'яток є розміщення їх у відносно безпечних місцях під захистом укріплень, за розмірами значно менших, ніж основні поселення при них і, що важливо для нас, наявність великих курганних могильників (Булкин, Лебедев, 1974, с. 17; Булкин, Дубов, Лебедев, 1978, с. 138).

Рис. 27. План археологічного комплексу в с. Липове.

Умовні позначення:
I — городище, II — селище, III — курганний могильник.

З пунктів на маршруті Києво-Булгарського шляху в першу чергу привертають увагу два археологічні комплекси, відомі ще за даними розкопок Д. Я. Самоквасова в кінці XIX — на початку XX ст. Це могильники в Гочево і Горналі (Білгородка-Миколаївка) у верхів'ях

р. Псел. За зафіксованими даними на першому з них нараховувалось 3648 насипів, на другому — біля 2 тисяч. Звичайно, що в давньоруський час насипів було більше — їх знищили під час земляних робіт. Населення, що ховало своїх померлих на цих некрополях, проживало на відкритих поселеннях, хоч поруч були і невеликі городища. Можна впевнено віднести їх до типу відкритих торговельно-ремісничих поселень.

В цьому ж мікрорегіоні відомі ще два пункти, котрі можна віднести до аналізованої групи пам'яток. Мова йде про комплекси в с. Липове та біля хутора Зелений Гай. В першому з них роботами різних років зафіксовані курганний некрополь, який нараховував раніше біля 5 тисяч насипів (збереглося більше 1200), невелике городище і поселення біля 20 га (рис. 27). Другий пункт, як і в Білгородці-Миколаївці, складався з двох городищ (одне також відносилось до роменської культури), обширного селища і зарослого лісом курганного могильника, де на сьогодні зафіксовано 2427 насипів (див. рис. 2). Без сумніву, обидва пункти теж були опорними базами на згаданому шляху між столицями двох держав.

Непрямим доказом такого твердження є синхронне датування,

в першу чергу за курганними старожитностями згаданих пам'яток. Так, давньоруські матеріали в Липовому, Зеленому Гаї, Білгородці-Миколаївці, Гочево вказують на інтенсивність життя в цих місцях саме в XI — XII ст., коли сухопутна торговельна магістраль експлуатувалась вкрай активно. Якщо говорити про кількість жителів, які мешкали тут на початку II тис. н. е., то, виходячи з формули підрахунку населення за даними поховальних пам'яток доби середньовіччя (кількість курганів, помножена на середню тривалість життя людини в ті часи, поділена на час існування могильника), її можна навести у таких числових виразах: в Липовому проживало до 1300 чоловік, в Зеленому Гаю — близько 600, в Білгородці-Миколаївці — більш як 500, в Гочево — близько 1000 чоловік. Звичайно, це нижчі показники у визначенні кількості жителів у зв'язку із зменшенням збережених на могильниках об'єктів в наступні століття, про що вже йшлося. Однак, для порівняння навести кількість жителів аналогічних за функціями північноєвропейських пам'яток Бірки та Хайтхабу: вони відповідно дорівнюють в 500—600 і 1000 чоловік (Gröslund, 1981, p. 82, 83). При встановленні числа жителів південноруських населених пунктів необхідно також зважити на відносність цих даних і в зв'язку зі збільшенням населення в торговельні сезони.

Всі матеріали про розглянуті відкриті торговельно-ремісничі поселення дозволяють вважати, що інтенсивне життя на цих «караван-сараях» продовжувалось близько 1,5 століть. Потім територія поселень значно звузилась (на частині площі зеленогайського селища в XII—XIII ст. почали ковати померлих за християнськими звичаями на ґрунтовому могильнику). Це явище не було пов'язане з якимись військовими катаклізмами, що підтверджується відсутністю тут слідів великих пожеж, руйнації і швидкого запустіння. Для пояснення явища розквіту і занепаду згаданих поселень слід звернутись до писемних джерел. Під 1006 р. літопис повідомляє про торговельну угоду київського князя Володимира Святославича з волзькими булгарами (Татищев, 1963, с. 69). Вірогідно, що заключення довгострокового контракту між Києвом і Булгаром викликало появу на початку XI ст. на торговельному шляху стаціонарних пунктів з численним населенням. Поступовий занепад, починаючи з середини XII ст., логічно пояснюється політикою панівних прошарків відособленого в цей час від Києва Володимиро-Суздальського князівства. Ця політика була направлена на військове й економічне протистояння в зв'язку з торговельними конфліктами із Волзькою Булгарією. В результаті зіткнень

очевидно й була зруйнована система трансєвропейської магістралі. Перебої і зриви в налагодженій торгівлі призвели до занепаду «караван-сараїв», що були орієнтовані в основному на зовнішньоекономічні зв'язки і в значній мірі відірвані від внутрішніх (в першу чергу — безпосередньо сільського оточення). Їх спіткала та ж доля, що й аналогічні за своїми функціями поселення на інших торговельних шляхах Європи (Петрухин, Пушкіна, 1979, с. 109, 111).

Розглянуті в розділі матеріали підкурганних поховань набагато інформативніші, звичайно, ніж уніфіковані ґрунтові могили в плані питань соціально-економічного розвитку населення південноруських земель. Все ж, певну інформацію можна отримати і з матеріалів безкурганних могильників, часто в поєднанні з іншими джерелами.

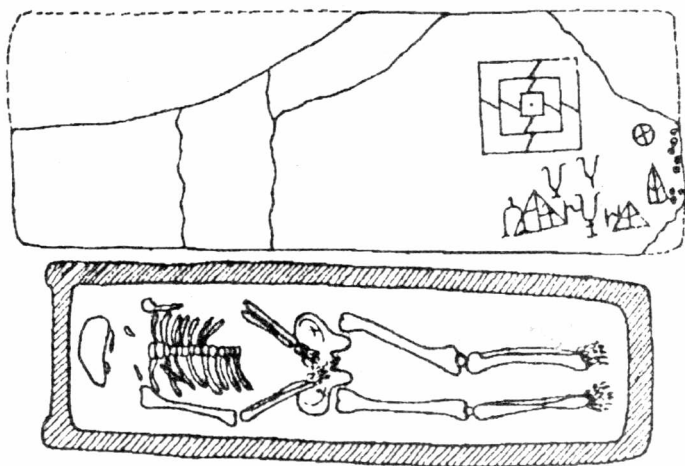

Рис. 28. Поховання в саркофазі з Василева.

Так, можна вважати, що поховання в кам'яних гробницях і саркофагах, виявлені в більшості випадків на кладовищах великих літописних міст, належали представникам князівських сімей і їх оточенню (рис. 28). Правда, деякі з них, як наприклад, поховання в білокам'яному саркофазі з висіченим голгофським хрестом в Білгороді Київському (нині с. Білгородка), могли належати і представникам вищих церковних кіл. Монахам, звичайно, належа-

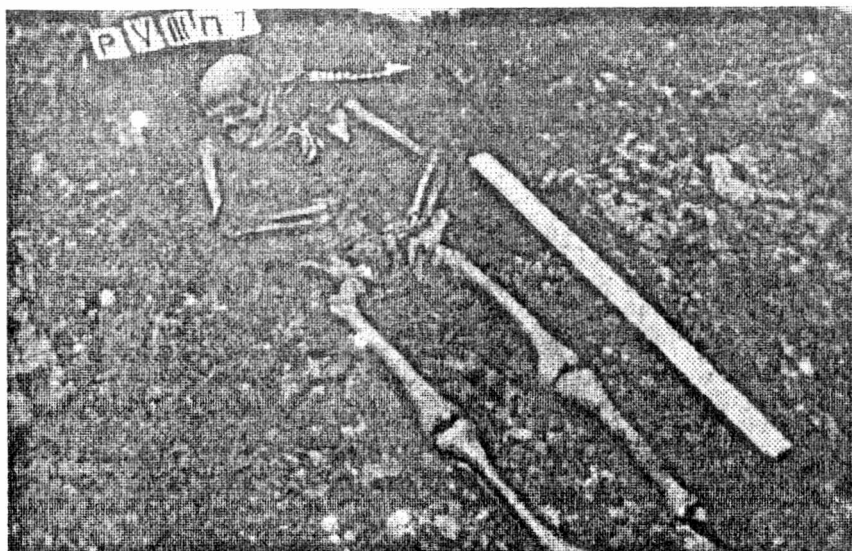

Рис. 29. Трупокладення з плінфою під головою з могильника на дитинці Чернігова (розкопки В. П. Коваленка).

ли поховання в печерах Києва, Чернігова, Вакоти, Любеча, а також костниці, виявлені в тих же Києві, Чернігові та Василені. Їм же, мабуть належала й частина трупокладень на ґрунтових могильниках, де під голову були покладені плінфа або ж пласке каміння (рис. 29).

Перспективним є співставлення матеріалів ґрунтових поховань з антропологічними даними. Прикладом такого комплексного вивчення є аналіз інформації про два могильники в літописній Болохівській землі (південь сучасних Житомирської і північ Хмельницької областей). Населення, що залишило могильники біля сіл Коржівка та Махаринці, належало до кола мезодоліко-кранних вузьколицих європеїдних форм. Статистичний аналіз свідчить про однорідність антропологічного складу цього населення. А порівняльний аналіз краніологічної серії, проведений за ознаками, які диференціюють антропологічні типи східних слов'ян (за Т. І. Алексеевою), вказує на найбільшу близькість її до серії сіверян Дніпровського Лівобережжя.

В зв'язку з цим викликає увагу запропонована ще в минулому сторіччі версія про приналежність болохівських князів до черні-

гівської гілки Рюриковичів (Дашкевич, 1899, с. 146—149). Підтвердженням зв'язків князів Болохівської землі з Чернігівськими можуть бути і деякі матеріали зі скарбу біля с. Городище Хмельницької обл., де серед прикрас були знайдені персні-печатки з зображеннями князівських знаків, очевидно, онуків або правнуків Олега Святославича (Якубовський, 1975, с. 102; Ершевський, 1988, с. 87). Відомо, що протягом всієї історії Київської Русі переміщення князів і їх оточення було звичайною справою. Як вже зазначалось, протистояння відцентрових і доцентрових тенденцій відображало специфіку періоду феодальної роздробленості. Літопис часто фіксує ситуації, зовсім не характерні для статичного стану феодальних відносин в Західній Європі, типу: «... Юрьи испроси оу брата своего Ярополка Переяславль а Ярополку дасть Суждаль и Ростовъ и прочюю волость свою но не всю» (ПСРЛ, 1962, т. 2, стлб. 295) При таких обмінах і переїздах до нових володінь переміщувалось певне число люду. Нам здається, що матеріали розглянутих могильників з околиць літописного Болохова, котрий локалізують на місці сучасного міста Любара, дозволяють уточнити механізм цього процесу: разом з представниками князівських сімей та їх аристократичним оточенням на нове місце проживання переходила і частина залежного люду. Вона виконувала роль слуг при дворах феодалів або ж брала участь в забезпеченні сільськогосподарською продукцією своїх володарів.

Підводячи підсумки викладеним в розділі матеріалам, слід відзначити, що, незважаючи на цілий ряд протиріч в побудовах окремих дослідників, можна констатувати: східні слов'яни в кінці I тис. н. е. вступили в епоху класоутворення. Цьому передував соціально-економічний розвиток ранньослов'янської спільності, що підтверджується всіма наявними даними. Цивілізація не була занесена ззовні. Тому поховальні старожитності IX—XIII ст. слід розглядати і інтерпретувати тільки як матеріальні об'єкти класового суспільства.

В попередньому розділі згадувалось лише про опосередкований вплив відносин базисного порядку на поховальний обряд, канони якого формувались в першу чергу за ідеологічними поглядами того чи іншого давнього суспільства. Тож перейдемо тепер до розгляду цього аспекту в загальній характеристиці історичних процесів на південноруських землях.

Розділ III

СВІТОГЛЯД СХІДНИХ СЛОВ'ЯН В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ ПОХОВАЛЬНОЇ ОБРЯДНОСТІ

Дослідникам світогляду східних слов'ян середньовічної доби постійно доводиться відчувати дефіцит джерел. Розглядаючи писемні свідчення з цього питання багато в чому можна погодитись з Н. М. Никольським, який нарікав: «Сучасному історичному релігії досить важко відновити більш або менш точну картину вірувань і культів руських слов'ян. Випадкові зауваження літописців, що притому пройшли крізь призму візантійського православ'я, кілька пікантних анекдотів про витівки бісів в Патерику, викриття «поганства» в церковних проповідях, дві-три розповіді арабських мандрівників про поховальні обряди слов'ян, та поетичні фігури «Слова о полку Ігоревім» — ось майже і все, що можна зібрати з писемних пам'яток тої далекої епохи відносно питання, що нас цікавить» (Никольський, 1929, с. 3). Тому подальша розробка цієї теми перспективна тільки при використанні поряд з іншими джерелами, археологічних матеріалів, і в першу чергу даних поховального обряду, в формах і деталях якого зберігається цінна інформація про світосприймання людей в різні епохи. Іншими словами, поховальні пам'ятки — матеріальне вираження взаємозв'язаного з ідеологічними поглядами ритуалу — дозволяють повніше і конкретніше висвітлити деталі взаємовідносин старих і нових вірувань на Русі, більш об'єктивно простежити їх протистояння в світогляді широких мас, уточнити свідчення деяких інших (писемних, етнографічних) джерел. Слід відзначити, що й для археології такий комплексний підхід є вигідним — це дозволяє перевірити й багато висновків спеціалістів з даної історичної дисципліни.

Вивчення релігійного світогляду доби середньовіччя є актуальним питанням при побудові загальних моделей історичних спільностей цього часу. Адже релігія, пронизуючи політичні концепції ідеологів феодалізму, визначаючи політичну поведінку народу,

захищала і обґрунтовувала абсолютну владу правителів в середньовічних державах. А в умовах відсутності ідеологічної опозиції тим самим виступала дублікатом політичної ідеології в феодальному суспільстві, оскільки релігійний світогляд, що панував в цьому суспільстві, виключав існування політичних ідей, ідеалів, програм політичного розвитку за межами релігійного світорозуміння (Михальченко, 1981, с. 108). В повній мірі це відноситься і до Київської Русі. Перед тим, як перейти до дослідження поховальних пам'яток з точки зору поставленого в розділі питання зупинимось на деяких загальних положеннях у вивченні язичництва і християнства. Нам здається що це необхідно як для загального розуміння історичного процесу, так і для більш глибокого пояснення й інтерпретації археологічних матеріалів.

Останнє узагальнююче дослідження з цієї теми дозволяє вважати, що в кінці I тис. н. е. на Русі існувало не тільки примітивне повір'я села, але й державна язичницька релігія міста і соціальних верхів з розробленим космологічним епосом, з уявленням про божественне походження великокнязівської влади, різноманітним ритуалом і розгалуженим жрецьким станом, що володів секретами тонко розробленої символіки (Рубоаков, 1987, с. 773). Не випадково київський князь Володимир Святославич до останнього моменту намагався шляхом «модернізації» — створення язичницького пантеону богів — зберегти панівний статус старих вірувань. Але така характеристика автохтонної релігійної системи якоюсь мірою протирічить традиційній схемі розуміння зміни старих ідеологічних поглядів на нові, що відбувалися на межі двох тисячоліть. Мається на увазі поступове проникнення на Русь, а близько 988 р. й офіційне введення християнської релігії за православним обрядом.

Переважає більшість дослідників бачила і бачить основну причину введення християнства на Русі в невідповідності старих язичницьких ідей, що формувались за часів панування первісно-общинного ладу і нових державних відносин. Для освячення експлуатації народних мас панівній верхівці необхідно було створити нового бога (Вахрушин, 1937, с. 59; Будовниц, 1956, с. 408; Тихомиров, 1973, с. 261; Рапов, 1976, с. 64 та ін.). На їхню думку, в результаті всебічного зваження плюсів і мінусів різних релігійних систем верхівка давньоруського суспільства обрала християнство як найбільш вдалу ідеологічну доктрину.

Безперечно, князівському оточенню імпонувала ідея божественного характеру влади візантійських василевсів та боговибра-

ності християнської імперії. В державі, з якою Русь контактувала досить тісно, православні ієрархи (за деяким винятком) не претендували на зверхність над могутньою світською владою. Православна церква в Візантії, що існувала в умовах централізованої держави, не була носієм універсалістських тенденцій, як папство на Заході, а, навпаки, проповідувала єднання церкви і держави. Іншими словами, реальна влада церкви була значно обмежена могутністю державної влади (Удальцова, Котельникова, 1986, с. 9).

Такі стосунки держави і церкви відповідали і специфіці давньоруського суспільства на рубежі I—II тис. н. е., тому константинопольське православ'я знайшло підтримку панівної верхівки Київської Русі. Найважливішим внеском церкви в становлення і укріплення давньоруської ранньофеодальної державної організації завжди і досить обгрунтовано вважався її ідеологічний внесок: перенесення на Русь, пристосування і застосування в нових умовах класичної ідеї давньосхідного й візантійського суспільств та їх держав про органічність панування та підпорядкування в людському суспільстві, про небесне походження влади, про працю як прокляття, що лежить на людині від самого початку, від її появи за межами раю (Щапов, 1976, с. 159). Все це абсолютно задовольняло панівну верхівку на Русі. Православ'я служило державі на цих землях і в наступні століття.

Але, на наш погляд, в цій, здавалось би повністю розкритій темі, не все зрозуміло. Складається враження про певну односторонність в поясненні цього складного і багатогранного явища. Адже язичництво — це величезний комплекс тисячолітніх вірувань і обрядів, що сформувались в одну систему, досить пристосовану до життя. Це підтверджується і формуванням вже згаданого пантеону богів за часів Володимира Святославича (коли виникла потреба) на чолі з дружинно-князівським Перуном. Всі дані класично «вписують» релігію раних слов'ян в політеїзм — найбільш звичайну, майже універсальну форму релігійно-міфологічних систем, що відповідали структурам давніх держав. Хоч у всіх політеїстичних системах завжди виділялась фігура верховного, головного божества (у греків — Зевс, у вавілонян — Мардук, в брахманізмі та індуїзмі — Брахма, у японців — Аматарасу), але верховенство одного бога (в нашому випадку — Перуна) майже ніде не вело до приниження решти малих і великих богів. Як відзначав С. О. Токарєв, з перетворенням племенних богів на великі божества державного культу змінюються і їх функції. Тепер боги оберігають недотор-

каність держави, захищають її від зовнішніх ворогів, підтримують її внутрішній лад, освячують владу царя: цар — улюблений син богів або головного бога, їх помазаник (Мифы народов мира, 1980, с. 178). Як впливає з вище сказаного, багатобожжя в своїй основі зовсім не протирічило стосункам класового суспільства і функціонувало в багатьох стародавніх державах, де обґрунтовувало владу сильних, виправдовувало рабство та експлуатацію населення. Політеїзм пристосовувався до нових історичних умов досить успішно.

Тому виникає питання: чому вже через 8 років після створення пантеону в Києві, до якого ввійшли Перун, Дажьбог, Хорс, Стрибог, Сімаргл і Мокош, великий князь київський і правляча верхівка новою державною релігією обирає православ'я. Вже згадане обґрунтоване ствердження дослідників, що язичницький політеїзм в своїй основі не міг відповідати державному рівню розвитку східнослов'янського суспільства не пояснює цього — адже у всьому світі він був відповідним, правда, після певної модернізації. Слід пам'ятати, що при вивченні еволюції релігії необхідно спиратись на всебічний аналіз взаємовпливу базису, численних ідеологічних явищ та ілюзорних комплексів, але основним все-таки буде тут розгляд взаємозв'язків релігії з реальними земними відносинами. При цьому слід відзначити, що розвиток релігійних вірувань, культу, релігійних організацій не може не вкладатись повністю в рамки всесвітньо-історичного процесу. Періодам цього процесу повинні відповідати й періоди в розвитку релігії (Капустин, 1984, с. 50; Токарев, 1976, с. 69). Розглянемо з точки зору стадіальності місце політеїзму і монотеїзму в рабовласницькій і феодальній формаціях, враховуючи, що релігія трактується як явище, в котрому проявляється суть певного типу суспільних систем (Яблоков, 1979, с. 84).

В першому випадку в основі спостережень полягають суспільно-економічні відношення античного світу, в якому політеїзм на державному рівні проявився в найкращих якостях. Зокрема, давньоримський письменник Варрон вказував, що у давніх римлян було тридцять тисяч богів та богинь. Значним був і пантеон Давньої Греції. Про те, що боги в цих країнах успішно «працювали» на користь держави, говорять хоча б рядки, написані в останньому розділі «Римської історії» (I ст. н. е.) Валлеєм Перкулом: «Я відчуваю свій обов'язок закінчити цей твір молитвою. Ти, Юпітер Капітолійський, творець і охоронець Римської імперії, ти, Марс Градів, ти, Веста, оберігаюча негасимі вогні, і ви, інші боги,

благословенням яких возведена кріпкобудівна велична імперія! Оберегайте, охороняйте, захищайте цю державу і мирне її буття» (Виппер, 1954, с. 37). На наш погляд, многобожжя в античному світі пояснюється саме особливостями економічного базису цього суспільства. Античний поліс являв собою колектив повноправних громадян, які монополізували право на володіння землею, склали ядро військових формувань, і тримали в своїх руках основну частину життєво важливих для функціонування економіки рабів та інституціоналізовано брали участь в управлінні державою. Саме в полісі виникли ідея демократії та ідея республіканізму (Утченко, 1977, с. 36; Зайцев, 1985, с. 29). Навіть за часів імперії в Римі в свідомості античної людини жило визначаюче її світогляд в цілому уявлення про первинність громадської общини, що розширилась до розмірів величезної держави. На практиці, звичайно, члени вищих прошарків суспільства мали набагато більше можливостей, але юридичних відмінностей у правах різних груп вільного населення не було. Як писав Діон Хризостом, поліс в цілому краще і вище найвисокопоставленішого громадянина (Штаерман, 1978, с. 53, 54, 175, 176). Така загальна рівність всіх громадян, хоча б теоретична, могла активно сприяти модернізації та пристосуванню численних племенних богів в умовах класового рабовласницького суспільства. Політеїзм античного світу був зліпком з суспільних відносин реального життя, релігією громадської общини, котра складалась з вільних, законодавчо рівноправних членів (раби були поза межами громадського життя суспільства). Навіть при експансії античної держави принципи політеїзму спрацьовували, не протирічили основним законам рабовласницької формації — боги завойованих народів переходили на службу до завойовників.

Що ж трапилось в наступний історичний період, коли прозвучало: «Той хто приносить жертву іншим богам, крім одного Господа, то буде знищений»? (Вихід, XXII, 20). Причину цих кардинальних змін також слід шукати у змінах суспільних відносин у зв'язку з переходом до феодалізму). Ці зміни охарактеризував А. Я. Гуревич: «В феодальному суспільстві немає людей повністю незалежних. Селянин підлеглий володарю, але й феодал був васалом вищого за рангом сеньйора; власник — хазяїн в своєму володінні, але воно являло собою феодал, наданий за службу і покору. Поєднання прав сеньйора і обов'язків васала характерне для будь-якого члена феодальної ієрархії, аж до очолюючого її монарха — і він був чимсь васалом: або він присягнув на вірність імператору, папі, або вважався васалом господа бога. Володіння

повним, остаточним суверенітетом цьому суспільству незнайоме. Тому член феодального суспільства завжди від когось залежав, хоча б лише номінально» (Гуревич, 1972, с. 176). В цей час структура простору середньовічної людини зазнає корінної трансформації. І космічний, і соціальний, і ідеологічний простір ієрархізується. Всі стосунки будуються по вертикалі, всі істоти розміщуються на різних рівнях досконалості в залежності від близькості до божества, котре вище будь-якого космосу, вище будь-якої людини і світу (Гуревич, 1972, с. 64; Лосев, 1985, с. 228). За такої вертикальної стратифікації суспільства на самій «горі» міг знаходитись тільки один бог. Як бачимо, монотеїзм також пояснюється специфікою феодального ладу, особливістю його базису.

Взаємодія економічної основи докапіталістичних формацій і релігії, як частини надбудови, простежується на розглянутих прикладах досить чітко. Схема рабовласництво — політеїзм, феодалізм — монотеїзм підтверджується також і невдалими спробами окремих діячів провести релігійні реформи, що не відповідали базису того чи іншого суспільства. Так, однобожжя Атона, введене фараоном Аменхотепом IV, недовго пережило свого творця і організатора — після його смерті в Єгипті знову панували Озіріс, Ізіда та інші боги. В іншій історичній ситуації, коли імператор Юліан Відступник спробував відродити язичницьку релігію і всіляко підтримував її, християнство без особливих зусиль по його смерті повернуло свої втрачені позиції (Коростовцев, 1976, с. 258, 288). В першому випадку монотеїзм не відповідав відношенням рабовласницької формації, в другому — політеїзм — феодальній. Тому християнство, що зародилось за кілька століть до феодальної формації та ствердило єдиного бога як небесну силу, досить органічно вписалось в ідеологічний блок світового історичного процесу на новому рівні розвитку цивілізації.

На Русі близько 988 р. було введено християнство за православним обрядом. Серед факторів, що визначають трансформацію культури етносу, найважливішим, безперечно, слід називати і рівень соціально-економічного розвитку, досягнутий даним суспільством (Арутюнов, 1982, с. 11). Можна впевнено говорити, що на кінець X ст. давньоруське суспільство досягло цього рівня і панівним прошаркам знадобились ідеологічні обґрунтування визрілої історичної ситуації. Необхідно підкреслити, що вибір монотеїстичної релігії ще раз вказує на справедливість інтерпретації Київської Русі як держави саме феодальної, де відбувались всі притаманні таким суспільствам процеси.

Переходячи безпосередньо до предмету дослідження, коротко зупинимось на ідеологічних уявленнях автохтонного населення в кінці I — на початку II тис. н. е. Певна реконструкція особливостей дохристиянської і християнської ідеології за даними поховального обряду дозволить побачити ті відмінності і загальні риси, котрі були притаманні спільному комплексу уявлень східних слов'ян на різних етапах розвитку давньоруського суспільства. Особливі труднощі виникають при відтворенні давніх уявлень, які, на відміну від християнських правил, норм, поглядів, майже не описані в писемних джерелах (про це вже йшлося на початку розділу).

Рис. 30. Інвентар з поховання Клонівського могильника: горщик, сокира, астрагали для гри.

В цьому плані досить цінним виявились матеріали з поховальних комплексів за обрядом кремації на місці поховання (рис 30). Обряд одного з таких комплексів — знаменитої Чорної Могили в Чернігові, реконструюється таким чином: «На вибраному для поховання місці збирали вогнище, на якому спалювався померлий і супроводжуюча його жінка; навколо них було покладено багато зброї, прикрас, посуду й інших побутових предметів. В ногах померлих клали туші биків, осідланих і загнуданих коней. Коли вогонь догорав, частину зброї і спорядження виймали з огнища і тимчасово відкладали в бік. Потім приступали до насипання кургану, а коли насип досягав приблизно половини або двох третин висоти майбутнього кургану, на вершину насипу поклали зняте з попелища спорядження, доповнюючи його ритуальними посудинами і через певний час після закінчення тризни, яка відбувалась навколо обладунку померлого воїна, продовжували

досипання кургану, засипаючи при цьому і обладунок. Останнім актом поховального обряду було встановлення на вершині остаточного насипаного кургану стовпа з ім'ям небіжчика. Пізніше біля стовпа... відбувалися поминки» (Рыбаков, 1949, с. 24).

Конструкція поховальної споруди, символізуючи дерев'яний будинок, зафіксована крім вищеописаного випадку і в інших багатих комплексах, і в похованнях рядового населення з більш скромним поховальним обрядом, а також має аналогії в дерев'яних будівлях більш раннього часу, коли використовувався обряд кремації на стороні від місця поховання (Рыбаков, 1949, с. 23; Ширинский, 1969, с. 101, 102; Бессарабова, 1973, с. 65—85; Zoll—Adamikowa, 1977, с. 73—199). А відмінності в інвентарі і розмірах вогнищ дозволяють припускати, що у населення на розглянутій території в кінці I тис. н. е. (тобто в часи формування відносин класового суспільства) існували судження типу: «Тоді вірили, що чим вище піднімається в повітрі дим, тим вище місце займатиме на небі той, кого спалювали і що він буде там тим багатший, чим більше майна згорить разом з ним (Стурлусон, 1973, с. 241). «Потойбічний світ» слов'ян був подібний до реально-го. Хотілося б підкреслити, що в світосприйманні слов'ян символічний будинок (і тільки будинок) був відправним пунктом для переселення в «той світ».

Переходячи до з'ясування шляху досягнення «того світу» померлим після кремації, а також його місцезнаходження за уявленнями давніх слов'ян слід відзначити повну відсутність інформації з цього питання в писемних джерелах. Тому крім археологічних реалій слід використати найзагальніші базисні положення світорозуміння в віруваннях індоевропейців, що були зафіксовані у різних народів. Стосовно предмету нашого дослідження це можливо в зв'язку з тим, що поховальний обряд, формуючись під впливом ідеологічних уявлень будь-якого стародавнього суспільства, повинен був вписуватись у світогляд творців того чи іншого соціального організму, виконуючи функцію переведення окремих осіб з одного оточення — реального життя — в «інше».

У більшості індоевропейських народів Космос був упорядкований і систематизований у вигляді трьох часо-просторових шарів: нижнього (підземного), середнього (земного), верхнього (небесного) світів — концепція так званого світового дерева (Гуревич, 1972, с. 54; Рыбаков, 1974, с. 15; Раевский, 1985, с. 202). У слов'ян, зокрема, наявність таких уявлень підтверджується композицією Збручанського ідола, три горизонтальні яруси якого «...симво-

лізують, очевидно, три зони всесвіту: верхній ярус — небо з величезними фігурами богів; середній ярус — земля з танцюючими чоловіками й жінками, що взялися за руки. Нижній ярус займає один вусатий підземний бог, показаний з трьох боків і тому начебто триголовий, він стоїть на колінах і тримає на своїх плечах землю» (Рыбаков, 1974, с. 15). Важливим є зауваження, що підземний світ не ворожий людині — на ньому тримається земля. Це логічно й зрозуміло при реконструкції світосприймання слов'ян-землеробів, які протягом століть бачили, що основа їх існування — хліб та інші злаки, з'являються саме з-під землі.

Говорячи про тричленний поділ Всесвіту у слов'ян та інших народів слід враховувати те, що в міфології чітко простежується циклічна структура часу, яка передбачає перебіг подій по завжди встановленому колу (Ахундов, 1982, с. 62). В зв'язку з цим будь-який об'єкт, що в якийсь момент, знаходиться в одному з трьох «світів», через певний час переміщується в інший. Для нас це положення інформативно цінне тим, що при обряді кремації можна припускати тільки один початковий напрямок переміщення померлого в просторі — разом з димом вгору (в «небесний світ»). Підтвердженням такого припущення є один з грецьких міфів Геракла, якого з поховального вогнища боги на хмарі під гуркіт грому перенесли на Олімп. Але далі з міфологічним персонажем відбуваються наступні пересування, через які вони потрапляють в підземне царство. Так вийшло з сином скандинавського бога Одіна Бальдром, котрого разом з жінкою і конем було спалено (і він, згідно логіки, повинен був знаходитися на небі), а брат померлого Хермод на коні батька Слейпнірі їде визволяти його з підземного царства Хель. Цікаво, але буває й зворотній шлях з міфологічного низу догори: дружина Рами, прекрасна Сіта, йде під землю, а вбитого горем люблячого героя заспокоює Брахма, обіцяючи йому зустріч з жінкою на небесах, як потім і здійснилося.

Вірогідно, уявлення індосвропейських народів про кругообіговий просторово-часовий континуум дозволяли переводити той чи інший об'єкт (в тому числі і душу померлого при обряді кремації) з верхнього в нижній світ (і навпаки) незалежно від проходження або непроходження ним середнього (тобто реального земного) світу. Пересування ці були, можна думати, справою звичною. Тому не випадково на обкла�дці меча в одному з поховань пшеворської культури біля с. Гринів кінь — символ Сонця в уявленнях багатьох народів — розміщення в нижньому «підземному» світі (Козак, Орлов, 1982, с. 106). Всі ці переміщення слід

враховувати при вивченні поховальної обрядності, пам'ятаючи в цьому плані «космічність» померлого (Фрейденберг, 1978, с. 108).

З переходом до релігії класового суспільства картина різко змінюється: і космічний, і соціальний, і ідеологічний простори ієрархізуються. Всі стосунки будуються по вертикалі, всі істоти розміщуються на різних рівнях досконалості в залежності від наближення до божества. «Дуалізм середньовічних уявлень, що різко розчленував світ на полярні пари протилежностей, групувавши протилежні категорії по вертикальній осі: небесне протистоїть земному, бог — дияволу, господарю пекла, поняття верху поєднуються з поняттям шляхетності, чистоти, добра, тоді як поняття низу має відтінок неблагородства, грубості, нечистоти, зла. Контраст матерії і духу, тіла і душі також утримує в собі антитезу низу і гори» (Гуревич, 1972, с. 65 — 66). Ідея оцінки скоєного протягом життя, що відобразилась в християнстві (як і в інших релігіях класового суспільства (в створенні опозиції «рай—пекло», вимагала зречення всіх життєвих благ соціального та майнового порядку (теоретично) на порозі чистилища, котрі в первісному суспільстві на етапі його розвитку, а також в часи формування державності, відображались в численних деталях поховального обряду (розмір споруд, категорії інвентаря і т. п.). В новий історичний період кожен, хто приходив на «суд божий» в кінці свого життя, повинен був з'являтися з тими матеріальними цінностями, з якими він в це життя вступав — тобто ні з якими. Це положення церква вимагала витримувати і в нормах поховального обряду, згідно якого поховати будь-кого було необхідно в землі без інвентаря (Булгаков, 1913, с. 1291—1361).

Розглянемо на конкретному археологічному матеріалі поховальних пам'яток те, наскільки була втілена в життя ця церковна доктрина. На Русі церква в першу чергу намагалася повністю викоринити обряд трупоспалення, вилучити з самих поховань інвентар, їжу, рабів... Невеликі курганні насипи, що нагадували ґрунтові надгробки християнських могил, не викликали спочатку такого обурення у священників, як названі елементи обрядності. В подальші часи церква намагалась викоринити і цей елемент. Аналогічна картина розгорнулась в західнослов'янських землях, де після прийняття християнської релігії в IX—X ст. проводиться політика викоринення підкурганного обряду (Zaki, 1971, с. 20, 21; Zoll-Adamikowa, 1979, с. 213). Окрім цього відступання на користь місцевої традиції на території Київської Русі, звичайно під впливом східнослов'янського етносу, візантійський обряд поховання був

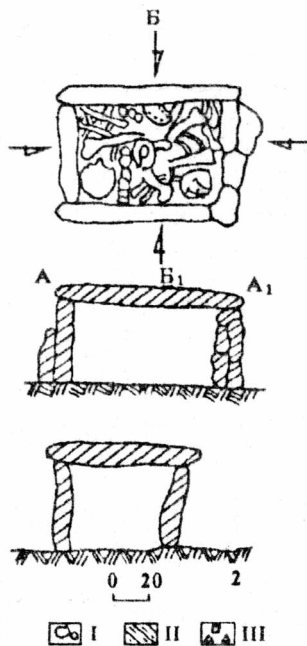

Рис. 31. Костниця давньоруського часу з с. Вікно (розкопки Б. А. Тимощука).

Умовні позначення: I — залишки кістяків; II — глиняна підмазка; III — полив'яні плитки.

також змінений: з самого початку введення християнства, за окремими винятками (рис. 31), слов'яни ховали своїх померлих раз і назавжди, тоді як в Греції кістки небіжчика через певний час (близько трьох років) виймали з землі і перезаховували в спеціальному приміщенні кімтірії чи усипальні (Голубинський, 1904, с. 454). Неможливо також виключно з християнством пов'язувати появу в поховальному обряді труни. Вірніше буде бачити в ній спрощений варіант «будинку померлих». Генетичне коріння такого повір'я, як було показано вище, сягає в I тис. н. е., в часи використання обряду кремації. Але все ж під

впливом нової релігії змінився і сам поховальний обряд: з'явилися трупопокладення в підкурганних ямах. Тому, використовуючи даний факт як успіх християнства у його проникненні в ідеологію давньоруського населення, ми можемо простежити деякі шляхи поширення, а також хронологічні етапи впровадження нової релігії на півдні Русі.

В першу чергу зупинимось на матеріалах середньодніпровських пам'яток. Як вже вказувалось, ряд тутешніх комплексів з ямними похованнями (Київ, Балико-Щучинка, Жовнино) датується IX—X ст. До речі, для цього часу на інших південноруських територіях аналогічний обряд не зафіксований. В Середньому Подніпров'ї відомі й добре датовані комплекси X, X—XI ст. Для останнього з названих хронологічних періодів відомі і перші ґрунтові некрополі. Рання поява ямних поховань за обрядом інгумації на цій території закономірна. Тому зупинимось більш детально на цьому важливому питанні (рис. 32).

Після походу в 60-х роках IX ст. русів на столицю Візантії Константинополь, восниих дій і переговорів патріарх Фотій в своєму окружному посланні зафіксував: «...так звані Росси і вони

в теперішній час змінили еллінське та нечестиве вчення, котре тримали до цього, на чисту і правдиву, християнську віру; замість недавнього, ворожого на нас нашествия і великого насильства з любов'ю поставили себе в якості підданих і друзів. І так запалили їх любов до віри, що вони прийняли єпископа та пастира й вітали християнське богослужіння з особливою ретельністю і старанням» (Барсов, 1878, с. 208). Цю першу згадку про хрещення якоїсь частини русів деякі дослідники визнають навіть за непересічну перемогу нової релігії над слов'янським язичництвом (Брайчевський, 1988, с. 44, 60).

Християнізація ж була однією з форм зв'язків різних народів з Візантійською імперією і визначилась актом в більшій мірі політичним, ніж релігійним (Сахаров, 1980, с. 274—275). Таким шляхом Візантія намагалась розширити сферу свого безпосереднього впливу і влади. Ця мета співпадала з прагненнями правителів Франкської держави, зокрема Людовика I Благочестивого, котрий робив спроби хрестити своїх сусідів. Хрестилися при ньому і багато скандинавів, але справжня причинна цього діяння з боку неофітів полягала часто в тому, що їх зваблювала можливість отримати при хрещенні одяг та подарунки (їх роздавали під час обряду франки). Цікава в цьому зв'язку розповідь одного сен-гелленського монаха про те, як одного разу прийшло з півсхідних язичників з проханням їх охрестити. Але не вистачило хрещально-го одягу для всіх. Тоді вони почали шматувати тканину і ділити її між собою. Один із старійшин серед неофітів признався: «Я приймав хрещення двадцять разів і завжди отримував добрий одяг, але нині мені дали мішок, що підходить пастуху, а не воїну» (Гуревич, 1965, С. 90).

Тому і в питанні про хрещення русів в другій половині IX ст. слід враховувати й чисто суб'єктивні причини, через які Фотій якоюсь мірою видавав бажане за дійсність. Про те, що він був до цього схильним, свідчать рядки з його другої бесіди. Патріарх, описуючи винесення з храму святині і наступний відступ русів, говорить про блискавичне моральне очищення Константинополя: «...інший, хто зробив щось несправедливе, зобов'язувався перед

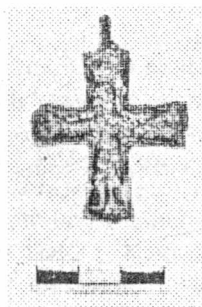

Рис. 32. Натільний хрестик з поховання Жовнинського могильника.

Богом не робити того ніколи, другий, що розбестив тіло блудом, зненавидів любовстрастя і добровільно дав обіт цноти, а відданий п'янству протверезів і обіцяв не пити все життя, жорстокосердний та нелюдяний став милостивий... досаджуючий друзям і губитель співгромадян, кат рабів і тиран вільних людей, зм'ягчений сльозами та стогненнями, приборкував лютий норів свій і робився сумирним. Було що подивитись тоді! Горді змирились; сластолюбці постились; у весельчаків і гравців сльози струмками текли по щоках; ростовщики, які копили гроші, роздавали їх бідним, обпльовуючи слабість сріблολюбства» (Четыре беседы Фотия..., 1864, с. 25). Інші джерела, що відносяться до цього часу, спростовують вище приведену ідеалістичну картину життя візантійських громадян. Але, незаперечно, що десь від цього часу, тобто з 60-х років IX ст., християнство стало відомим на Русі, а його догми частково сприймалися окремими групами давньоруського населення в IX—X ст. Підтвердженням цього є факт присутності в дружині київського князя Ігоря воїнів-християн, котрі, на відміну від язичників, присягали виконувати умови русько-візантійського договору в церкві святого Іллі на Подолі, а не біля язичницьких статуй. Ряд дослідників вважає, що в Києві в цей час вже існувала досить значна християнська община (Ширинський, 1978, с. 61). В 957 р. княгиня Ольга побувала в Константинополі, прийняла там хрещення і не тайла цього до самої смерті. Правда, про похорон княгині існують протирічні свідчення: її поховали при великій кількості народу, інше ствердження, що ховав її один священик (Шахматов, 1908, с. 114, 115, 129).

З вищепроведених даних можна зробити висновок: населенню Києва і його околиць перших століть існування державності ідеї християнського віровчення були знайомі і, в якійсь мірі, вони вже входили у комплекс ідеологічних уявлень східних слов'ян цього регіону. Це знайшло відображення і в появі підкурганного ямного обряду поховання. Не дивно, що саме в цій місцевості з'явилися і перші християнські ґрунтові некрополі.

Відомі трупопокладення в підкурганних ямах на ряді могильників межиріччя Дніпра і Десни в комплексах X, а також X—XI ст. Частково також досліджений і безкурганний могильник X—XI ст. біля с. Березанка. Цікаво, що переважна більшість ямних поховань X ст. на цій території виявлена на могильниках, де знаходилися і поховання, здійснені за обрядом кремації (як уже відзначалось — поховання на Лівобережжі Дніпра автохтонів). Багато з цих комплексів містять предмети озброєння, дорогі речі;

частина з них — в зрубних гробницях. В східній частині південноруської території також відомі поховання за обрядом інгумації в підкурганних ямах X та X—XI ст. Але тут, за винятком Гочево, не зустрічається поховань дружинників. Зовсім не виявлено безкурганних некрополів цього часу. Як вже говорилося в попередньому розділі, процес християнізації тут проходив в поєднанні з феодалізацією сіверянської території (рис. 33).

Рис. 33. Кругла підвіска, лунниця та прикраси з поховання у с. Гочево.

Інша картина вимальовується при розгляді могильників цього часу на Волині. Тут в IX—X ст. використовувався в основному обряд кремації, а на могильниках X ст. вже переважає обряд інгумації на рівні давнього горизонту. Слід відзначити, що на Пересопницькому могильнику зафіксовано комплекс цього часу з похованням в підкурганній ямі. В X—XI ст. кількість трупопокладень в ямах різко зростає. Частина з них виявлена на могильниках разом з синхронними похованнями за обрядом інгумації на рівні давнього горизонту.

Не важко побачити, що основна маса підкурганних ямних поховань досліджена на території Західної Волині. У найзахіднішій частині розглянутої території зафіксований і безкурганний могиль-

ник в літописному Перемишлі. В той же час, територія літописних древлян (Східна Волинь) в більшості дає датовані комплекси цього часу, які зберігають залишки поховань за обрядом інгумації на і вище рівня давньої поверхні (Русанова, 1960, с. 65—67). Древлянська земля начебто розділяє на дві групи підкурганні ямні поховання карпато-дніпровського регіону. В цьому суттєва відмінність ситуації X—початку XI ст. в частині Дніпровського Правобережжя від розглянутих раніше лівобережних районів, де все ж простежуються основні напрямки поширення підкурганного обряду поховання в ямах (тобто під впливом християнства) з вихідною точкою у Києві. По відношенню до західно-волинських земель такого безпосереднього впливу християнства з території Середнього Подніпров'я в кінці I — на рубежі I—II тис. н. е. не простежується, про що свідчать древлянські некрополі. Можна припустити наявність якогось числа представників великокнязівської дружини тільки в Пересопниці (що випливає з цілого ряду категорій поховального інвентаря в цьому пункті) та Підгірцях — літописному Пліснеську, де виявлена кераміка з князівським знаком Святослава Ігоревича (Моця, Сыромятников, 1984, с. 86). Але підкреслимо ще раз, суцільних ліній та напрямлень поширення ямного підкурганного поховального обряду з Києва на захід, зокрема на Волинь, не простежується. Тому слід шукати причини виникнення цього явища безпосередньо в історичній ситуації, що склалася в регіоні в кінці I тис. н. е.

Археологічні дослідження слов'яно-руських старожитностей на землях Західної Волині і літописних Червенських градів, аналіз писемних джерел, проведені в останні десятиріччя, підтверджують думку, що «...тут на той час, коли сюди прийшло «руське» панування, вже існували міста з місцевим правлячим класом феодалів, що зпаяв, об'єднав відому територію, населену східними слов'янами (Насонов, 1951, с. 130). Такий ранній розвиток феодалних відносин в цілому регіоні міг, так само як і в районі Києва, викликати інтерес до християнської релігії. Як було показано вище, ідеї нової релігії, що проникали сюди з території Середнього Подніпров'я, не могли бути єдиним і визначальним імпульсом.

В зв'язку з цим слід вказати, що розглянута територія входила в контактну зону, всередині якої відбувались історичні процеси, які включали певний синтез античності та варварства (Королюк, 1975, с. 183). В політичному відношенні землі літописних дулебів і хорватів якоюсь мірою знаходились в сфері інтересів Великомо-

равської, а пізніше Чеської держав, хоч слід говорити про союзно-трибутарні відношення, а не про пряме підпорядкування (Исаевич, 1972, с. 119, 120; Котляр, 1985, с. 37, 38). Навіть у назві Перемишля присутні сліди чеського впливу.

Реалізація економічних і політичних інтересів проходила при інтенсивному використанні ідеологічних засобів. Для доби Середньовіччя релігія займала в цілому одну з провідних позицій. Тому привертає увагу думка, яку висловив свого часу Б. Я. Рамм: «При досить тісних торговельних зв'язках між Києвом і Прагою, що діяли майже регулярно, безумовним є проникнення християнських місіонерів з цих західнослов'янських країн на Русь» (Рамм, 1959, с. 26). Дослідник в першу чергу мав на увазі Моравію та Болгарію в часи діяльності там Кирила та Мефодія. Але й в більш пізній час Чехія не відмовилась від територіальних домагань в цьому напрямі. Про це свідчить «Чеська хроніка» Козьми Празького, в якій під 1086 р. при описі кордонів Празького єпископства згадуються річки Буг і Стир (Козьма Празький, 1962, с. 151). Висловлювалась думка, що цей документ є проектом кордонів чеського архієпископства, заснувати яке хотів Болеслав II (Королюк, 1960, с. 23). Можна припускати існування західного шляху проникнення на землі східних слов'ян, в першу чергу на територію Західної Волині, де на могильниках X, X—XII ст. з'являється обряд трупопокладення в підкурганних ямах. Враховуючи, що поховальний обряд відображає реальне життя з запізненням на два-три покоління, слід зробити уточнення, яке ж християнство, з яких центрів йшло на східнослов'янські землі через Карпати в IX—X ст.

В літературі досить ґрунтовно досліджені спроби Риму включити в сферу своїх інтересів землі східних слов'ян. Висловлювалось судження і про «слов'янське християнство», яке начебто поширювалось на Русь з Заходу. Але автори цієї концепції переносили в часи раннього середньовіччя ті особливості розвитку відносин між східною та західною церквами, які були характерні для XVI—XVII ст. На думку А. Поппе, гіпотеза ця була потрібна тільки для того, щоб показати ранні зв'язки України з Римом (Рорре, 1968, с. 24). Слід зупинитись на версії, яку також в свій час запропонував Б. Я. Рамм: «...християнство проникало на Русь не тільки з боку Візантії, але й тих країн, котрі самі сприйняли нову релігію з Візантії, як-то: Болгарія, Моравія, Чехія. Християнські впливи поширювались на Русь в зв'язку з постійними економічними і культурними відносинами, що зближало ці слов'янські народи між собою» (Рамм, 1959, с. 31).

Слід пам'ятати, що друга половина IX ст. була часом різкого посилення зовнішньополітичної активності Візантійської імперії, що прагла використати сприятливу ситуацію, яка виникла з тимчасовим послабленням Арабського халіфату і Першого Болгарського царства. На думку Б. М. Флорі, цей ріст зовнішньополітичної активності супроводжувався поживанням діяльності візантійської церкви, котра своєю місіонерською діяльністю підготувувала військово-дипломатичні акції константинопольського уряду. Діяльність ця розвивалась у двох напрямках, одним з яких були Балкани, Крим, Північний Кавказ і Східна Європа (Сказаніє..., 1981, с. 16, 17). Досить важливе місце в цій операції відводилось солунським братам Кирилу і Мефодію.

Візантійські місіонери, як прийшли в Велику Моравію, то намагались виконати попередньо намічений план: створити такі умови, які б дозволили повернути на її бік і включити в Моравську державу інші слов'янські країни. Це в свою чергу повинно було принести користь Візантійській церкві, розширити сферу впливу візантійської культури і влади (Застерова, 1977, с. 10). Безперечно така політика найшла відгук і розуміння з боку моравських володарів, хоч останні, можливо, й не підозрювали про «роботу» місіонерів на Константинополь.

Таким чином, візантійське християнство могло потрапляти в Східну Європу і не дністровським шляхом, а через Карпати. Вже відзначалось, що серед факторів, які визначають трансформацію культури етносу, найважливішим слід назвати рівень соціально-економічного розвитку, досягнутий даним суспільством. Тому ми можемо припускати зацікавленість новою релігією саме на західно-волинській території, де в кінці I тис. н. е. феодальні відносини розвивались досить інтенсивно.

Проникнення християнських ідей з території сучасної Чехо-Словаччини на схід підтверджується тим, що на Русі знали не тільки житіє Вячеслава, але й кілька інших старослов'янських пам'яток великоморавського чи давньочеського походження. І. Франко, правда, без посилань на джерело, приводить в одній із своїх робіт відомості про проживання в Червєнських градах двох учнів солунських братів — Наума та Горазда, навколо яких, вірогідно, збирались учні (Франко, 1983, с. 204). Є й інші — архітектурні та археологічні — свідчення християнського впливу в цьому напрямі. Так, деякі дослідники до кінця IX — початку X ст. відносять побудову в літописному Перемишлі білокам'яної церквиротонди з круглою вівтарною апсидою. Конструкція в плані подіб-

на до ротонд кінця IX ст. в Лівому Градці (Чехія) та Старому Місті в м. Угерське Градіште (Моравія). Я. Д. Ісаєвич цілком слушно вважає, що навіть якщо припускати дещо пізніше будівництво перемишльської ротонди, то все одно є підстави вбачати в ній, як і в аналогічних чеських і польських ротондах XI ст. відображення великоморавських традицій (Ісаєвич, 1973, с. 102).

Ці традиції цілком повно позначились і на поховальному обряді розглянутої підкарпатської території. Звертають на себе увагу зокрема три кургани Підгірцівського могильника, досліджені в 1881—1882 рр. В одному з них в неглибокій ямі було виявлено парне поховання чоловіка і жінки з багатим інвентарем дружинного поховання — меч, кольчуга, відро, брусок, кераміка, намисто, золотий браслет. Аналогічне парне поховання також з багатим інвентарем і зброєю було відкрите в другому кургані. Тут виявлені були натільні хрестики з срібла (в жіночій могилі — в складі намиста) та уламок крем'яного знаряддя — символ Перуна. В третьому кургані, де було досліджено трупопокладення воїна на рівні давнього горизонту, на грудях померлого зафіксовано 2 бронзові хрестики. Об'єднує три комплекси одна деталь поховального інвентаря — у всіх випадках в роті небіжчика знаходилась вирізана з золотого листа пластина — так званий «обол мертвих», котрий був зовсім нетиповим для поховань східнослов'янського населення.

Знахідки золотих пластин взагалі не мають аналогій в середньовічних похованнях Східної Європи. В той же час, вони відомі в великоморавських могильниках: Нехвалин біля Києва, Микульчиці. Тут в багатьох похованнях зі зброєю були виявлені «оболі мертвих», що являли собою саме золоті пластини (Поулик, 1965, с. 38). Пластини відомі й у похованнях «старих мадяр». Але то був не «обол мертвих». 4-и або 6-кутні пластини разом з гудзиками використовувались уграми в X ст. при виготовленні поховальних масок. Часто їх знаходять біля очей (Фодор, 1972, с. 168—174).

Однак повертаючись до подій X ст., і розглядаючи питання проникнення християнства з території Чехо-Словаччини, необхідно зважити на аргумент: Чехія в цей час вже повністю переорієнтувалась на Рим. Можна висловити здогадку, що саме західний варіант християнства поширювався через Карпати на схід. Але проти цього також є свої контраргументи. Х. Ловмянський в одній із своїх робіт описує вельми цікавий історичний епізод: коли на початку 977 р. празький єпископ Войцех по дорозі з Угорщини в Гнезно прибув до Кракова, що належав в той час до

його єпархії, то наштотувався на православний обряд з церковниками на чолі, в якому угледів ущемлення власних прав як голови єпископства. Ще більше обурило майбутнього польського святого те, що служителі, які проповідували у Кракові, були поставлені з Болгарії, підвласної в ті часи константинопольській патріархії. Діло дійшло до розправи над обрядом, але не за його слов'янство, а тільки у зв'язку з забороненим послухом східній церкві (Lowmianski, 1986, с. 303). Вчений допускав навіть можливість існування слов'янської єпископії в X ст. на території Малопольщі (Lowmianski, 1970, с. 514). Можливо, що в цей час, як і в IX ст., карпатський регіон цікавив чеських володарів більше в економічному плані (Wachowski, 1983, с. 142). В такій ситуації Візантія могла конкурувати на ідеологічному терені та зберігати «плацдарм» по західний бік Карпат аж до описаних подій самого кінця I тис. н. е. Тому закономірне припущення, що протягом всього раннього періоду проникнення християнства в прикарпатський регіон це в основному було православ'я. З початку II тис. н. е., коли згадані землі міцно ввійшли до складу Київської Русі, питання про пріоритет православ'я чи католицизму остаточно вирішилось на користь першого з них.

Думку Х. Ловмянського, яку в археологічному плані спробував обгрунтувати А. Жакі, було піддано критиці (Rodzinska, Westawowicz, 1985, с. 238—245). Автори справедливо вказують на обмежене коло з даної теми, але в кінці своєї рецензії, взагалі не наводячи ніяких доказів, стверджують думку про встановлення латинського обряду в Малопольщі до 1000-го року. В зв'язку з цим, вищенаведена гіпотеза про певний вплив православ'я за Карпатами, при всій обмеженості (але все ж існуючих) джерел здається більш обгрунтованою.

Закінчуючи розгляд питання про ранні підкурганні ями поховання на території Київщини і Західної Волині, відзначимо, що задовго до спроби на сучасному рівні знань інтерпретувати появу такого обряду під впливом християнської релігії давалось інше пояснення цьому: ямний підкурганний обряд є етнографічним індикатором полян та волинян (Тимофеев, 1961; Русанова, 1966). Але виникає питання: чому тільки ці два племена з півтора десятків східнослов'янських об'єднань прийшли до такого обряду поховання? Адже на їх територіях, як і на інших, розглянутому обряду передував обряд трупоспалення, котрий згодом заступив обряд трупопокладення на рівні давнього горизонту або в курганному насипі на підсипці. Нам здається, що наявність двох шляхів

проникнення візантійського християнства (з яких дніпровський був головним) на південноруські землі і пояснює цей феномен. Новими віруваннями зацікавилися і в якійсь мірі сприйняли, в першу чергу, найбільш розвинуті племенні угруповання, для яких ідеї релігії класового суспільства ставали актуальними. Це знайшло відображення і в поховальному обряді. Нагадуємо, що мова йде лише про південноруський регіон. В інших місцевостях могли впливати й інші фактори.

В інших південноруських племенних об'єднаннях нові вірування не знайшли відгуку в кінці I тис. н. е. Зокрема так сталося у древлян, де з'явився обряд трупопокладення на рівні давнього горизонту, перехід до якого було розглянуто в першому розділі. Таким чином, традиційні ідеологічні уявлення та інновації, впливаючи на поховальний ритуал, дозволили використати останній для етнографічних побудов.

Розглядаючи комплекси XI, кінця X — початку XII ст. в плані уточнення темпів проникнення християнства, стосовно підкурганних поховань можна говорити про тенденції, початок яких було закладено в попередній період: панування ямних поховань в Середньому Подніпров'ї, в прикордонних зі Степом лівобережних районах, на території Західної Волині. Цікаво, що в північній частині західноволинської території досліджено ряд комплексів з останками похованих за обрядом кремації (Майдан-Липенський). На наш погляд, розташування цього могильника у віддаленні від стратегічно важливих регіонів (куди могли потрапляти й переселенці) дозволяє однозначно інтерпретувати збереженість цього обряду як свідectво нерівномірності розвитку окремих конкретних мікросуспільств східнослов'янського світу, про що вже говорилося. В той же час на землях Східної Волині, а також у східних районах Південної Русі, продовжує переважати обряд трупопокладення на рівні давнього горизонту — язичницький в своїй основі обряд поховання.

В Середньому Подніпров'ї і Західній Волині зафіксовані і ґрунтові могильники з матеріалами цього часу, що підтверджують гіпотезу про більш інтенсивне поширення християнства в цих районах у порівнянні з південноруськими землями. Крім цих двох регіонів явно виділяється безкурганним обрядом межиріччя Дністра і Прута (мабуть, кургани тут належали переселенцям).

В археологічній науці вже давно зафіксована специфічна риса поховального обряду хорватів, які подібно до уличів та тіверців не застосовували підкурганного поховального обряду. Можливо пов-

ністю простежується зв'язок цього способу поховання з поховальним обрядом слов'ян першої половини — середини I тис. н. е. Як це не парадоксально, але курган — модель оконтуреного колом огляду видимого світу (Рибаков, 1981, с. 234) — явище, котре виникло в степу і мало сенс на відкритій місцевості, з якихось причин зв'являється у східних слов'ян наприкінці третьої чверті I тис. н. е. саме в лісовій зоні. В той час, найближчі до степу племена продовжують зберігати давні безкурганні традиції поховання. Рішення цієї загадки — це самостійна проблема. В нашому випадку виникає інше завдання: як в археологічних матеріалах відшукати критерії, що дозволяють розділити на язичницькі та християнські могили поховальні комплекси перших століть II тис. н. е. в прудо-дністровському межиріччі. Такої проблеми для інших південноруських територій не існує — кургани і ґрунтові могильники вказують на вірування померлих за життя.

Поховальні пам'ятки межиріччя Дністра й Прута відрізняються ще однією особливістю. Тут крім традиційних ґрунтових могил трапляються поховання, перекриті кам'яними плитами. Обидві групи утворюють окремі некрополі, але часто зустрічаються і поруч. Слід відзначити, що використання каміння при похованні зафіксовано в кінці I — початку II тис. н. е. і на суміжних територіях — в Болгарії, Румунії, Чехо-Словаччині, Німеччині (Выжарова, 1973, с. 241; Radulescu, 1967, р. 111—117; Antoniewicz, 1928, s. 249; Zaki, 1974, s. 26; Caplovic, 1979, s. 207; Hanuliak, 1979, s. 167—186). Досить логічно пояснила використання цього матеріалу М. Мішкевіч: «На ділянках, де знаходиться в великій кількості кам'яний матеріал, яма була додатково укріплена камінням або ж прикривалась диким каменем, що часом могло переродитися в ритуальний звичай» (Miskiewicz, 1969, с. 294). В розглянутому районі, де в великій кількості зустрічаються виходи сланців, камінь використовувався при здійсненні поховань носіями різних археологічних культур, починаючи з епохи енеоліта (Баран, 1981, с. 65). Тому згаданий елемент поховальної конструкції початку II тис. н. е. слід розглядати як язичницький, генетично пов'язаний з архаїчними (поки що погано дослідженими) віруваннями стародавнього населення цієї місцевості. Відзначався різноманітний і більш багатий набір інвентаря багатьох підплитових поховань (Ратич, 1976, с. 175). Цей факт можна пов'язувати не тільки з соціальним та майновим положенням захоронаних тут, але й з язичницькими традиціями, для яких і була характерною наявність супроводжуючого інвентаря. Звичайно, як і в випадку

наявності підкурганної ями, саме поховання під кам'яною плитою перших століть II тис. н. е. слід розглядати як відображення синкретизму двох релігій.

Цікаве спостереження зроблене при дослідженні окремих некрополів широкими площами: поховання за обрядом трупопокладення в могильних ямах без використання каміння розміщені паралельними рядами (Ратич, 1976, с. 172). Рядове планування є суттєвою ознакою християнських кладовищ. Таким чином даний факт ще раз підтверджує розділення поховань прудо-дністровського межиріччя на язичницькі та християнські за наявністю або відсутністю кам'яних закладок. Звичайно, не слід забувати і соціальний фактор: велика кількість могил з кам'яними перекриттями могла з'явитися як наслідування в зв'язку з модою «сильних світу цього» ховати померлих в кам'яних саркофагах.

Поєднання двох груп могил на одних і тих же некрополях не повинно бентежити. Адже аналогічна картина поєднання поховань, в деталях котрих прослідковуються старі або нові вірування, зафіксовані і на курганних могильниках: на багатьох з них обряд трупопокладення на рівні давнього горизонту або в курганному насипі (в основі язичницькій) існує поруч з обрядом трупопокладення в підкурганній ямі (як уже зазначалось — з'явився під впливом християнської релігії).

Аналогічна картина простежується і при розгляді комплексів XI—XII, XI—XIII ст. Слід відзначити тільки зменшення числа поховань на рівні давнього горизонту в лівобережних районах та збільшення числа ґрунтових поховань, що було пов'язано з посиленням позицій церкви, яка отримала значну допомогу з боку держави. Пам'ятки XII, XII—XIII ст. вказують на розвиток вищезгаданих процесів. В цей час обряд поховання на рівні давнього горизонту на південноруській території стає анахронізмом, в той час як безкурганні (християнські) могильники з'являються практично в усіх куточках Південної Русі.

Поєднання язичницьких та християнських рис простежується не тільки в типах поховань (заховання на рівні давнього горизонту — в підкурганній ямі — в ґрунтовій могилі), але і в такому елементі обрядності, як наявність амулетів — оберегів та християнських символів, про що вже трохи йшлося в першому розділі. Тут ми обмежимося найбільш явними амулетами, хоч слідом за С. О. Плетньовим вважаємо, що оберегами стають багато речей, що потрапили до могили.

Більшість оберегів і символів можна розподілити на 12 груп:

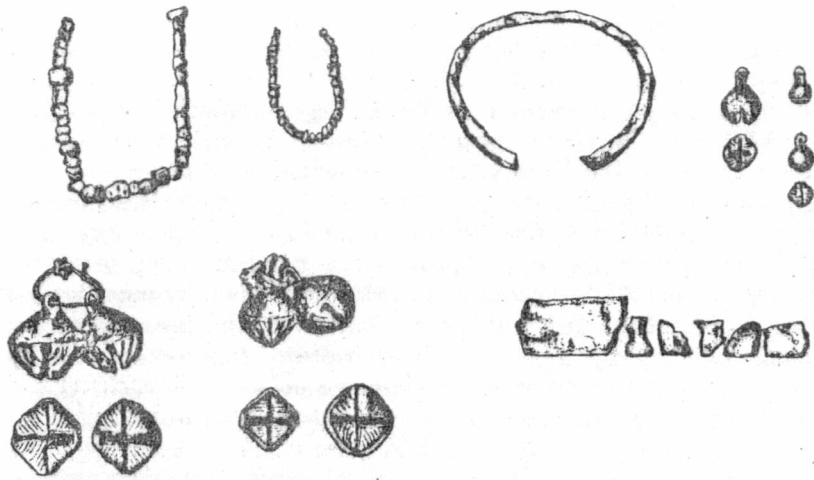

Рис. 34. Шумлячі підвіски та прикраси з могильника біля хутора Зелений Гай.

Круглі підвіски з вушками чи отворами для підвішування (див. рис. 33). Більшість з них має орнамент у вигляді крапок та ліній, що утворюють різноманітні узори. Відомі підвіски з зображенням птаха, креста, сегнерового колеса. Форма кола з давніх давен пов'язувалась із постійно баченою формою сонячного диску, тому дану групу знахідок можна віднести до «сонячних амулетів» (Даркевич, 1960, с. 60).

Підвіски-лунниці, в яких знайшло відображення шанування Місяця (Даркевич, 1960, с. 61), зустрічаються двох типів — широкорогі та вузькорогі — обидва, як правило, орнаментовані. Як і круглі підвіски, лунниці носили в намисті, або, набагато рідше, самостійно.

Амулети-сокирки на розглянутій території в похованнях зустрінуті тільки в 3 випадках. Вони залізні, невеликих розмірів. Ще в X—XII ст. у слов'ян-язичників образ Перуна асоціювався з літаючою в небі вогняною сокирою (Даркевич, 1961, с. 94—102).

Шумлячі підвіски-амулети також нечисленні на південноруських землях (рис. 34). Виявлені в похованнях 3 могильників. СENS цих оберегів полягав у тому, щоб відганяти злих духів не тільки за допомогою самих підвісок, але й звуком. Крім кілець, ланцюжків, до їх складу могли входити зооморфні зображення,

мініатюрний серп, гребінець, ложечки (рис. 35). Ця категорія амулетів найбільш характерна для північних та східних областей Русі, звідки, мабуть, вони і потрапили на південь країни. Носились на верхній частині грудей, часто біля плеча.

Ключики невеликих розмірів також відзначені в 3 випадках (рис. 36). Виявлені на грудях або біля поясу, одного разу в мішечку. Вірогідно, їх слід інтерпретувати як символ багатства та статку (Седов, 1982, с. 267). Присутність в могилі, очевидно, пов'язана з уподібненням домовини до символічного будинку, з якого людина після поховання потрапляла в «потойбічний світ». Думка, що вони символізували ключі від християнського царства небесного не узгоджується з їх наявністю в похованнях за обрядом кремації (Gröslund, 1981, р. 47, 73).

До металевих оберегів віднесені також і ножі, виявлені в ряді поховань біля померлих, але не там, де їх носили звичайно за життя (чоловіки — на поясі, жінки — на грудях). В першому розділі ми вже говорили, що іноді вони виявлені біля голови, в ногах, біля колін, а також в насипах і засипці могильних ям. Ці факти свідчать про ритуальне призначення предметів в окремих випадках.

Образки круглої та прямокутної форм в 15 могилах на 5 некрополях. Іноді вони входили до складу намиста. На півдні Русі особливо поширеними були зображення Марії, Георгія, Миколая.

Іноді в складі намиста крім образків знаходились хрести і хрестовидні підвіски різних форм.

В окрему групу об'єднані одиничні амулети з металу (кинджальчик, — виконував, очевидно, ті ж функції що й ножі; антропоморфна фігурка божества — Тора; зображення птаха і баранячих рогів. Сюди ж увійшли також кістяна качечка — сонячний амулет, характерні для Поволжя глиняні лапа бобра та кільця.

Кістяні амулети об'єднані в одну групу за їх зовнішнім виглядом: це ікла дикого кабана, ведмедя, кіготь — тобто вістря,

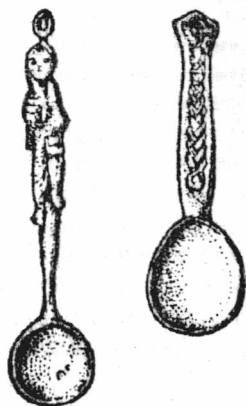

Рис. 35. Ложки-амулети з Кветуні та Києва.

Рис. 36. Ключик-амулет з київського поховання.

що виконували у слов'ян як і у багатьох інших народів роль оберега від пристрїту (Сумцов, 1896, с. 6). Частина з них мала отвори для підвішування, інші, мабуть, носились в мішечках. Крім зазначених, до цієї групи включені й так звані вигнуті вістря, про які, в зв'язку з протирічними судженнями про їх призначення, слід поговорити більш детально (рис. 37).

Вони виявлені в 7 могилах, але відомі не тільки в східно-слов'янських середньовічних старожитностях. Характерною рисою згаданих знахідок, виконаних в основному з кінцевих частин рогів, є обов'язкова вигнутість та певне заокруглення одного з кінців, хоч сам цей край часто заполірований. Поверхня вигнутого вістря, ближче до розширеного тупого кінця, вкрита орнаментом. На Русі і в Скандинавії тупий кінець виробу часто прикрашався різноманітними, в тому числі й фантастичними, зооморфними зображеннями. Крім згаданих європейських територій, вигнуті вістря

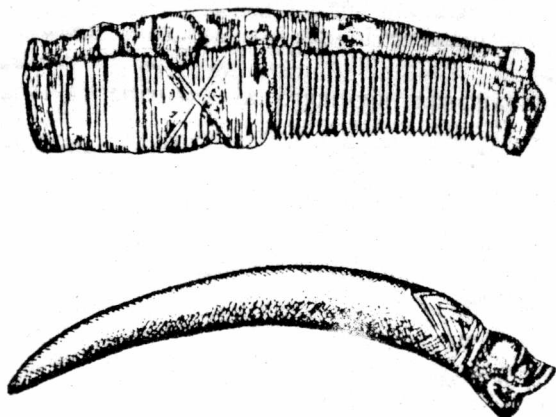

Рис. 37. Кістяний гребінь та зігнуте вістря з київського поховання.

відомі в середньовічних старожитностях Хозарії, Болгарії, у кочівників північнопричорноморських степів, фіно-угрів. Такі вигнуті вістря підвішувались до поясу або носились в мішечках. Їх розміри досягали 10—12 см. Про функціональну приналежність існують різні думки, але переважна більшість вчених вбачають у цих предметах знаряддя для письма (Медведев, 1960; Медынцева, 1984, с. 80—82).

Але з такою точкою зору важко погодитись. Говорячи конкретно про Русь, слід пам'ятати про численні знахідки традиційних прямих металевих писал, що обов'язково мали лопаточку на одному з кінців для загладжування написів на вкритих воском дощечках. Писала застосовувались і для нанесення написів на березовій корі, камінні, глині. Для таких операцій невеликі та різної товщини крихкі вістря (часто з заполірованим гострим кінцем, та ще й з незручної для тримання в руці вигнутістю самого стрижня) були не пристосовані. На них нема й лопаточки, а заглажувати вигнутою частиною було б даремно — віск прилипає до руки (простіше заглажувати тоді пальцем). Навряд щоб такий незручний інструмент для писання отримав би поширення від степів до північних морів.

Проти інтерпретації вигнутих виробів як писал свідчать і їх знахідки в деяких комплексах не тільки біля поясу (дє вони носились), а і в головах, біля рук. Таке розташування було характерним для амулетів-оберегів, до яких ми відносимо й цю групу знахідок. Побічним підтвердженням такої здогадки є обереги у вигляді ікла з зооморфним зображенням, що були виявлені в похованнях кочівників I тис. н. е. (Смирнов, 1964, с. 229; Яковенко, 1969, с. 200—207). Підвішування таких амулетів в середньовічні часи до поясу цілком зрозуміле. Адже цій деталі одягу надавали важливого значення в моді дружинників різних народів, що населяли Європу в I тис. н. е.

Можна вважати, що звичай, який з'явився ще в сарматські часи на півдні Східної Європи (заякування злих сил не тільки традиційно, але й спеціальним орнаментом чи зображенням), зажив популярності і проіснував у різних народів аж до середньовіччя. Але це був не прямий перехід звичаю від одного етносу до іншого. Жила тільки ідея такої форми оберега, а конкретно і «модифікації» застосовувались різними народами по-своєму: якщо кочівники I тис. н. е. підвішували амулети в основному до зброї та на збрую коней, то в більш пізній час оберег перемістився на пояс. Стали «гіпертрофованими» його розміри в порівнянні з реальними іклами, що, можливо, пояснюється спробою знати і в цій деталі відрізнятись від убранства більшості. Пізніше, з введенням релігії класового суспільства (до якої нові володарі переходили першими) розглянутий звичай втратив популярність.

До амулетів середньовічних часів були віднесені й кремені, знайдені без кресал, а також стародавні кам'яні знаряддя, стріли, белемніти — символи Перуна (вони вже згадувались).

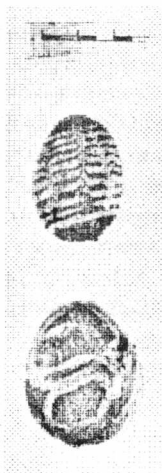

Рис. 38. Писанки з курганів с. Липове.

Глиняні писання виявлені тільки в 4 випадках в різних місцях поховання (рис. 38). Вони, очевидно, уособлювали сили відродження (Клингер, 1911, с. 139).

Розглядаючи взаємозв'язок виділених груп амулетів з різними типами поховань відзначимо, що деякі обереги частіше зустрічаються саме у певних могилах. Так, серед інвентаря трупокладень в підкурганних ямах виявлена більшість круглих підвісок, ікла і вигнуті вістря, багато лунниць та ножів. Останні дві категорії численні і в комплексах з останками інгумації на рівні давнього горизонту. А в безкурганних похованнях зафіксована більшість знахідок християнських символів. Проте слід зазначити в християнських (тобто безкурганних) могилах наявність язичницьких амулетів: круглих підвісок, лунниць, ножів. Ми вже говорили і про те, що християнські символи зустрічаються в підкурганних похованнях. Ці факти говорять про життєздатність стародавніх вірувань навіть серед тієї частини населення, яка в цілому сприйняла нову релігію.

Звертає на себе увагу одна деталь: якщо «місячні і сонячні» обереги концентруються в похованнях на могильниках східніше Дніпра, то на Правобережжі частіше зустрічаються «перунові» амулети. Можливо, це слід пояснювати популярністю різних божеств в окремих регіонах південноруської території ще в попередній хронологічний період. В той же час, образки та хрести знайдені в основному в центральних районах, ближче до Києва, звідки поширювалась нова релігія і в околицях якого логічно припускати її найбільші успіхи в боротьбі з традиційними уявленнями.

Аналіз матеріалів поховальних пам'яток в співставленні з писемними джерелами дозволяє зробити кілька узагальнюючих висновків. Так, можна вважати, що панування дохристиянського світогляду в кінці I тис. н. е. було характерним для всієї Русі — і для районів, де нова віра була якоюсь мірою впливова (ямний обряд поховання), і де її, очевидно, в основному не визнавали

(поховання на рівні давнього горизонту). Це підтверджується повідомленням літописів про державну релігію аж до останньої чверті X ст.: договори з греками, суперечки Святослава Ігоревича з матір'ю з приводу віри, спроба створити пантеон богів, що були популярними в різних куточках Східної Європи і т. д. Побічним підтвердженням такої думки про панування дохристиянської ідеології на Русі є свідоцтва писемних джерел про уявлення північних сусідів слов'ян-скандинавів, що знаходились на тому ж етапі історичного розвитку. Так, сага про Хакона Доброго свідчить, що бонди (вільні обшинники) дотримувались «віри батьків і всіх предків» і за часів використання обряду кремації, а також пізніше — в часи інгумації померлого. В. Я. Петрухін, вказуючи на цю парадоксальну характеристику особливостей релігій в часи переходу скандинавів від первісного суспільства, справедливо відзначає, що ця релігія (язичницька) все ж вважалась єдиною (Петрухін, 1975, с. 45). Можна припустити аналогічну ситуацію й на Русі в останні десятиріччя X ст. Мабуть, це було пов'язано з особливостями світогляду язичників, для яких наявність в пантеоні нових богів (в тому числі і Христа) не було чимось неможливим. Многобожжя допускало «гуманізм» та «право на існування» по відношенню до своїх «колег».

Положення змінюється після 988 р., коли християнську проповідь починає активно підтримувати князівський меч. Введення нової релігії було обумовлене не тільки близькістю Візантійської імперії, але й специфікою феодалізму як системи з ієрархічним всепідпорядкуванням. Крім освячення експлуатації підданих володаря, християнство сприяло розвитку духовності (норови, мораль і т. п.), знайомству з досягненнями культури інших європейських держав, а також спадщиною античності. Русь стала й ідеологічним партнером розвинутого світу. Давнім віруванням ставало все важче втримувати позиції, особливо в місцях концентрації князівської влади. Початкові центри християнства вимальовуються на території Середнього Подніпров'я та Західної Волині. Звичайно, не можна повністю відмовитись від гіпотези про можливе поширення християнства в Галицьку землю з Болгарії, у зв'язку з чим в Подністров'ї могли з'явитись численні ґрунтові могильники. Але на сучасному етапі досліджень, на нашу думку, все ж більш переконливою є точка зору, що в цих південних, контактуючих зі Степом районах, курганний обряд з якихось причин так і не ствердився. Місцеве населення продовжувало дотримуватися старих традицій.

Але новій релігії не так просто було отримати перемогу і в інших районах Київської Русі — про це красномовно свідчать наведені в розділі матеріали. Релігійні погляди східних слов'ян можна характеризувати як синкретичні. Ця традиція якоюсь мірою зафіксована і в етнографічних дослідженнях: «Помилково вважати, що в масі своїй східні слов'яни — нехристияни, або що вони цілком офіційно протиставляють себе християнству. Звичайно, вони зовсім не намагаються проникнути в суть християнських догм і дуже мало ними цікавляться. Навпаки, християнська мораль їм набагато доступніша і ближча. Однак найбільше значення мають для східнослов'янського селянина церковно-релігійні обряди. Однак навіть істинний християнин свідомо чи несвідомо дотримується принципу двовір'я: «Бога люби, але й чорта не гніви». Згідно з цим принципом він завжди готовий виконати обряд, який вважає нехристиянським і навіть ворожим християнству. При всій своїй ненависті до чорта він завжди готовий проявити до нього всіляку увагу, щоб не зажити собі в його особі сильного ворога... Взагалі більша частина магічних обрядів, так само як і культ померлого, не вважаються ні ворожими християнству, ні нехристиянськими. При цьому йдеться про чисто християнські предмети і символи, такі як ладан, ікони, хресне знамення, молитви і т. д. Слід відзначити, що багато з обрядів та предметів, пов'язаних з православною церквою, сприймаються нині як чисто магічні: можна говорити, що вони вкорінилися в архаїчній магічній психології (Зеленин, 1991, с. 411).

Але матеріали поховальних пам'яток дозволяють розглядати і питання етнічного складу населення, до чого й перейдемо в наступному розділі.

Розділ IV

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ПІВДНІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Етнічні процеси, що відбувалися в східнослов'янському світі за доби середньовіччя, найтіснішим чином пов'язані з формуванням і розвитком так званої давньоруської народності. Тому, як і в попередньому випадку, перед розглядом конкретних матеріалів розглянемо сам стан етнічної проблематики. Надалі ці загальні положення можна буде обґрунтувати (чи відхилити) за допомогою даних поховальних пам'яток.

Немає необхідності наводити тут детальну історіографію вивчення історичної спільності східних слов'ян в середньовічні часи—це було зроблено в спеціальній монографії, де відображені всі праці, що вийшли друком до середини 70-х років. В плані піднятого питання, автори колективного дослідження тоді відзначали: «Склався певний погляд на давньоруську народність, основоположним критерієм якого є передусім спільність мови, хоча вона й зберігала місцеві діалекти. В процесі формування та розвитку давньоруської мови значну роль відігравала літературна мова, мова давньоруської писемності. Для давньоруської народності характерна спільність території, що співпадала з політичною спільністю в формі Давньоруської держави, яка об'єднала весь східнослов'янський світ. У наявності певна економічна спільність, а також спільність матеріальної та духовної культури, яка в ті часи була єдиною формою ідеології. Однакові традиції, звичаї та норони, звичаєве право і закон, суд і військовий устрій допомагали консолідації східних слов'ян». (Советская историография Киевской Руси, 1978, с. 42).

Слід відзначити, що в основному такий погляд на проблему давньоруської народності мав місце і в роботах, що з'явилися вже після публікації вищезгаданої монографії. Але не всі питання генезису народності відпрацьовані до кінця. У зв'язку з недостатністю матеріалів та певною декларативністю частини робіт, що

з'явилися після публікації «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 р.)», ряд положень основної концепції про характер середньовічної східнослов'янської спільності не знаходить підтримки в роботах окремих дослідників, а то і просто викликає незгоду у опонентів. Це відноситься до таких важливих моментів в теоретичних розробках, як існування самої народності в часи феодальної роздробленості, ролі вихідців із Скандинавії на Русі, відмінностей у складі населення південноруських та північно-східних територій тощо. У зв'язку з вищесказаним конкретним завданням існує аналіз нових матеріалів, отриманих при історичних дослідженнях в другій половині 70-х—90-х років, що дозволить певною мірою розширити джерелознавчу та теоретичну базу з цього питання. Це не означає, що доробки дослідників минулих десятиліть не слід використовувати. Саме на основі багатьох із них і формуються нові побудови сучасних істориків.

Розпочинаючи аналіз, слід відзначити, що сучасний стан вивчення проблеми народності характеризується подальшим використанням різноманітних свідчень різних дисциплін — історії, археології, мовознавства, етнографії, антропології. Але поки що можна обговорювати лише початок комплексного вирішення проблеми. Звичайно, не виключені і деякі помилки в інтерпретації даних, що пов'язано із специфікою кожної категорії матеріалів та неінформованістю, іноді, про останні розробки з суміжних гуманітарних дисциплін. По відношенню до археологічного матеріалу прикладом може бути використання етнографами старих розробок при характеристиці елементів поховального обряду, будівництва в окремих районах, територій розселення носіїв деяких культур. В той же час в історичних, а іноді й лінгвістичних дослідженнях, необгрунтовано об'єднуються різні (хоч і однокорінні) ономастичні сполучення — етноніми і топоніми. Йдеться про час зникнення східнослов'янських племенних назв зі сторінок давньоруських літописів (Етнографія восточных славян, 1987, с. 25, 28; Хабургаев, 1979, с. 132, 133, 165, 166). Однак, незважаючи на певні неузгодженості, тільки комплекс дослідження етнічних процесів доби середньовіччя може дати нові результати.

Слід відзначити, що роботи останніх десятиріч, на відміну від попередніх часів, базуються на розробленій теоретичній базі еволюції різночасових етнічних процесів різного рівня. Були сформульовані такі поняття як етнікос, тобто етнос в вузькому значенні цього терміну. Під цим поняттям розуміємо історично сформовану на конкретній території стійку спільність людей, котра мала

загальні, відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) та психіки, а також усвідомлення своєї єдності й відмінності від усіх інших подібних утворень (самосвідомість), що фіксується в самоназві (етнонімі). Крім того відзначається, що серед компактних етнічних утворень особливе місце посідають ті, що зв'язані з так званими соціальними організаціями, під якими розуміють окремі територіально-політичні (потестарні) спільності. Вони являють собою самостійні макроєдиниці суспільного розвитку. Утворення, що виникають при цьому (етносоціальні організми — скорочено есо), створюють сприятливі умови для стійкості етносу і його відтворення (Бромлей, 1981, с. 27, 31, 32).

Обидва згадані терміни тісно пов'язані з поняттям народності, яка в докапіталістичних класових формаціях існувала головним чином в рамках соціальних організацій. Процес цей був складним і суперечливим в зв'язку з ієрархічністю політичної структури та гострими протиріччями між відцентровими та доцентровими тенденціями. Факторами, що впливали на появу нових етнічних об'єднань, були: посилення міжплеменних контактів відповідно до зростання загальної кількості народонаселення, наявність ранньокласової держави, міграції. Важливим є і висновок, що самосвідомість не залишається незмінною в часі, вона часто відсувалася на другий план релігійною або вузькотериторіальною (локальною) самосвідомістю, почуттям приналежності до свого сюзерена, тощо (Бромлей, 1983, с. 276, 287, 288; 1987, с. 22).

Ці висновки базуються на масовому, різноманітному в часі і просторі матеріалі. На жаль, етнографі-слависти майже не звертаються до нових теоретичних досліджень своєї науки при підготовці узагальнюючих праць, в яких торкаються і проблеми давньоруської народності (Етнография восточных славян, 1987, с. 19—33). Ми ж наголошували на тому, що сучасні розробки дозволяють розглядати етнічні спільності доби середньовіччя як динамічні явища, складові частини яких в просторі і в часі утворювали нові комбінації народностей. Слід також відзначити, що етнічні процеси взагалі не мають повного завершення, а рівень етнічного самосвідомлення ніколи не буває однаковим на всій території розселення одного етносу (Толочко, 1991, с. 55). Звичайно, в основі цих змін лежать соціально-економічні фактори. Про це слід пам'ятати при вивченні етнічної ситуації в Східній Європі кінця I — початку II тис. н. е.

Розселення слов'ян в VI—VII ст., їх активні контакти з іншими племенами, народами зумовили культурну диференціацію

слов'янського світу і розчленування єдиної мови на різні. З VIII ст. настає новий етап слов'янської історії, коли в результаті складних міграційних та асиміляційних процесів формуються середньовічні племенні об'єднання в різних частинах слов'янського світу (Седов, 1979, с. 142). Звичайно, на різних територіях ці процеси були асинхронними. Серед спеціалістів існують дві точки зору з питання про характер утворень східних слов'ян напередодні формування державності — полян, древлян, сіверян та інших. Одні розглядають їх як союзи племен, інші — як племенні князіння. Очевидно, праві ті, хто вважає ці утворення спочатку племенними союзами, що пізніше трансформувались в племенні князіння (Брайчевський, 1968, с. 110; Моця, 1987, с. 106). Сучасні дослідження дозволяють ці структури співставляти з двома історичними періодами: відповідно відносити до епохи військової демократії та вождівства, про які вже йшлося раніше. Для нас важливим є те, що в останньому випадку суспільство переходить до жорсткої внутрішньої структури і прагне до розширення своїх кордонів. (Куббель, 1982, с. 130; История первобытного общества, 1988, с. 326).

Набагато складнішою є ситуація з археологічним вивченням пам'яток останньої чверті I тис. н. е. Викликано це тим, що, незважаючи на потяг в останній час до розробок теоретичних і методологічних основ археологічної науки, поки що нема досліджень, в яких би були розроблені ті етнічні ознаки археологічної культури, котрі слід покласти в основу вивчення етнокультурних процесів. Можна лише констатувати, що основні риси матеріальної культури східних слов'ян лісостепової зони, які сформувались в другій половині I тис. н. е., продовжували існувати і в давньоруській культурі, відображуючи історичну послідовність розвитку східного слов'янства (Баран, 1988, с. 105; Славяне Юго-Восточной Европы..., 1990, с. 456). Аналогічну точку зору стосовно сучасного стану вивчення проблеми археологічних культур висловив і С. О. Арутюнов (1989, с. 41, 45).

В деталях інтерпретації археологічних джерел чіткої картини розвитку матеріальної культури також не існує. Прикладом може бути середньодніпровський регіон — давній економічний і культурний центр Східної Європи. По відношенню до пам'яток розглянутого тут періоду існують різні гіпотези про взаємовплив та генетичну спадкоємність різних археологічних культур (Приходнюк, 1980, с. 11—126; Максимов, Петрашенко, 1988, с. 94—97). Це пов'язано якоюсь мірою з різною інтерпретацією полян (одного з

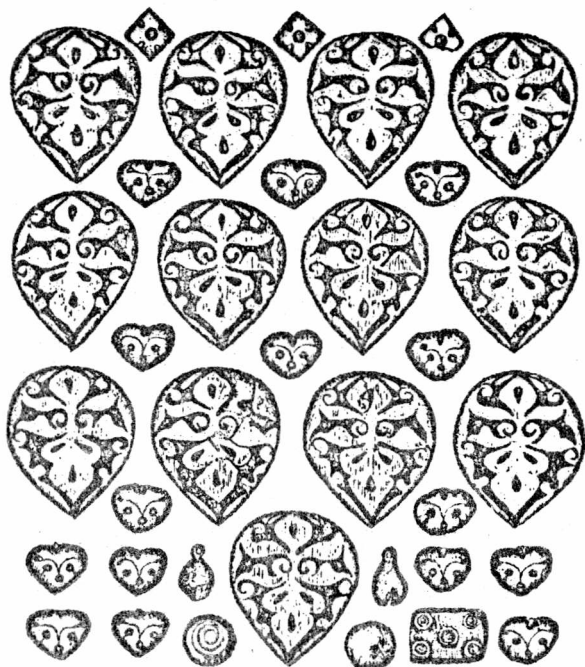

Рис. 39. Металеві бляшки від кінської збруї з поховань Київського некрополя.

літописних племен). Зараз існує кілька гіпотез з цього приводу: 1) поляни — автохтонне плем'я, яке поступово протягом другої половини I тис. н. е. набирало сили на берегах Дніпра і Росі; 2) до складу полянської спільності входили хорвати, дуліби, бужани, волиняни, уличі та тіверці; 3) полянський союз від самого початку був різноплеменним об'єднанням (Рыбаков, 1982, с. 98, 99; Брайчевський, 1983, с. 102; Моця, 1987, с. 108).

Говорячи про подальшу консолідацію східних слов'ян на протязі другої половини I тис. н. е., не слід забувати і про їх протистояння іншим етнічним та політичним угрупованням, в першу чергу (на півдні Східної Європи) — Хозарському каганату. Хозари після арабських війн в першій половині VIII ст. почали інтенсивну експансію на північ та північний захід від своїх старих центрів і володінь. Крім населення Волзької Булгарії вони почали збирати данину з вятичів, сіверян та полян. Але останні, згідно «Повісті минулих літ», досить швидко позбулися цього тягара. До

Рис. 40. Кінська збруя (реконструкція Р. С. Орлова за матеріалами поховань).

речі, питання про полянську територію викликало протиріччі судження й при вивченні поховального обряду під курганними насипами давньоруського часу. В першу чергу, це стосується могильників лівобережних районів Дніпра (Седов, 1982, с. 108; Русанова, 1966, с. 9—27; Коваленко, 1982, с. 280, 281; Сухобсков, 1987, с. 52). Ми також приєднуємося до точки зору, що справедливим буде говорити не про поширення полянського етнографічного обрису на Лівобережжя, а про викристалізацію тут щиноного загальнодавньоруського стилю культури (Толочко, 1988, с. 52). Для нас поняття «стиль культури» в першу чергу пов'язується з залишками матеріальної культури, як чогось реального, що відображало зміни в соціально-економічній моделі кожного суспільства.

Саме IX—X ст., тобто першими століттями існування східнослов'янської держави, датуються на півдні Русі так звана дружинна культура, яка, крім уже згаданого поховального обряду, що значно ускладнився, характеризується стабільною наявністю «манжето-подібної» гончарної кераміки (крім найсхідніших сіверянських районів), стали правилами житлобудування, появою так званих речей — гібридів (рис. 39, 40). Слід відзначити, що багато з елементів дружинної культури зафіксовано в основному не вище Смоленська — літописного міста, що і в більш пізні часи було тісно пов'язане з південноруською територією і жителі якого оперативню реагували на історичні події в цьому регіоні (Орлов, 1987, с. 232; Каменецкая, 1988, с. 262).

Цікавими виявились спостереження, отримані при дослідженні давньоруських прикрас і елементів одягу: різномітні скроневі кільця, котрі для більшості археологів є етновизначальними індикаторами, в основному з'являються після середини X ст., коли всі мікрорегіони південноруських земель стають об'єктом тотальної

феодалізації (Орлов, 1987, с. 235). Але, можливо, появу цих племених прикрас слід пояснювати не тільки підняттям престижу автохтонної аристократії, яка влилась до складу державного апарату і в нових умовах отримала економічний потенціал для розвитку свого ювелірного ремесла (рис. 41). Використання і популярність згаданих прикрас в широких масах населення дозволяє вбачати в цьому явищі спробу і певний символ консолідації (правда, запізнілої) всіх прошарків конкретної автохтонної групи (сіверян, радимичів...) в їх протистоянні — в тому числі і в одязі — племенно-космополітичному великокнязівському оточенню. Уніфікація культури, яка простежується в першу чергу в матеріалах міських центрів, вказує на необоротність процесу посилення суспільних зв'язків різного рівня.

Рис. 41. Спіралеподібні сіверянські скроневі кільця з поховання могильника Зелений Гай.

Відомо, що розвиток етнічних спільностей не ізольований від соціально-економічних і політичних факторів, а переплітається з ними, взаємоперетинається і залежить від них (Шервуд, 1988, с. 44). Значні зміни в розвитку східних слов'ян, що знайшли відображення в поховальних пам'ятках, датованих кінцем I тис. н. е., хоч і стисло, були представлені вище.

Говорячи про політичний аспект питання, слід вказати, що «Русь» як поняття, ідентичне східнослов'янській державі, з'являється в літописах під 912 р., коли було зафіксовано договір 911 р. з Візантійською імперією. Надалі це поняття згадується в русько-візантійському договорі 944 р.: «...аще убьеть хрестеянн русина, или русинь хрестеянина...». Таким чином, з початку X ст. назва «Русь» є загальноприйнятою і використовується навіть іноземними дипломатами при підготовці міжнародних договорів із східнослов'янською державою. Але, як відомо з Бертинських анналів,

вже в 839 р. держава «Рос» активно виходила на міжнародну арену і її найменування було відоме в Західній Європі (Сахаров, 1980, с. 44, 65, 238). Крім того, не можна ігнорувати й інформацію, що міститься в давньоруських літописах, де під 852 р. повідомляється: «...нача ся прозывать Руска земля...» (ПСРЛ, 1962, т. I, стлб. 17; т. II, стлб.12).

І сьогодні існують протилежні точки зору на те, яка ж Русь — північна чи південна — заявила про себе в Західній Європі. До речі, в середньовічні часи «Русь» згадується і в карпатському регіоні, і на захід від нього (Шаскольский, 1980, с. 49; Кузьмин, 1988, с. 130; Мельников, Петрухин, 1989, с. 24—38; Седов, 1989, с. 15). Не торкаючись третього варіанту, наведемо безкомпромісне твердження Г. О. Хабургаєва: «...Факти зводяться до того, що літописному твердженню про появу Русі на півночі і про її зв'язок з норманськими поселеннями Приладожжя відповідають численні свідчення ономастики: усі прибалтійсько-фінські народи які не потрапили під слов'янізацію знають (і до цих пір зберігають) етнонім Ruotsi (русь) для позначення шведів (а не слов'ян)» (Хабургаєв, 1979, с. 220). На протигагу цьому твердженню можна навести інше судження, яке з'явилося вже більше 100 років тому: «На перший погляд, випадкова схожість між фінським Ruotsi, шведським Рослагеном та слов'янським Русь, може спокусити дослідника вже упередженого на користь скандинавізму Несторових варягів — Русі: але цією випадковістю й обмежується торжество Тунманно-шлецерівської гіпотези; вона не пояснить нам ні перенесення на слов'яно-шведську державу фінського найменування шведів, ні невідання літописця про тотожність Свеї та Русі, ні чому Слов'яни, розуміючи Шведів під іменем Русь, прозиваючи самих себе цим іменем, перестають називати Шведів Руссю після призвання; ще менше чому Свеони бертинських літописів і Нормани Ахмедель-Катіба позначають себе в Константинополі та Севільї тією назвою, під якою вони відомі Чуді» (Гедеонов, 1876, с. 399).

Можна було б навести безліч цитат, в яких відображені протирічні судження з цього приводу. Слід відзначити, що історіографія проблеми «Русь в вузькому та широкому значенні терміна» збільшується з року в рік. Спеціалісти не дійшли згоди не тільки з приводу визначення регіону, де з'явився цей термін, але й з приводу споконвічності «Руської землі» в вузькому або широкому значенні — тобто використання його стосовно середньодніпровського регіону, а також по відношенню до всієї території Східної Європи (Ловмянский, 1985, с. 278; Лебедев, 1985, с. 189—

249; Константин Багрянородный, 1989, с. 293—310; Новосельцев, 1991, с. 3; Толочко, 1991, с. 50—53). Можна тільки констатувати, що незалежно від походження, в період східнослов'янської політичної та етнокультурної консолідації назва «Русь» була тотожною назві «слов'яни» (Толочко, 1990, с. 104).

На нашу думку, дискусія з цього питання ще далека від свого завершення. Як і у випадку з встановленням авторства «Слова о полку Ігоревім» нестача конкретної інформації не дозволяє остаточно схилитись до якоїсь точки зору. Зараз слід звернутись тільки до середньовічних літописів і на основі їх свідчень зробити певний аналіз, з якого випливає, що Новгородський перший літопис старшого та молодшого ізводів жодного разу не називає населення ні Приладожжя, ці всієї Новгородщини «Руссю». Існує стабільний термін «вся Новгородская область». Але така ж стабільність простежується по відношенню до «Русі» в її подніпровському варіанті: туди з Новгорода ходять єпископи, князі й посадники для вирішення різних проблем. Прикладом може бути хоча б виступ Мстислава, коли перед від'їздом до Києва на князівство він говорить новгородцям на Ярославовому подвір'ї: («...суть ми орудия въ Руси, а вы вольни въ князехъ». В деяких випадках в Києві затримують новгородців, як це було, наприклад, в 1142 р.: «Епископъ и купце и слы новгородскыя не пушаху из Руси»... (Новгородская первая летопись..., 1950, с. 23, 24, 26—28, 32, 36, 37, 45, 53).

Південні і північні території завжди були термінологічно чітко окреслені. Тільки після смерті князя Олександра в 1263 р., коли він повернувся з Орди, у вище згаданому літописі «Русь» використовується в широкому значенні, як державна територія. Віддаючи йому належне, літописець повідомляв, що князь «...иже потрудися за Новгородъ и за всю Рускую землю». В молодшому ізводі додано ще й Псков (Новгородская первая летопись, 1950, с. 84, 306). Перекликається це широке тлумачення терміну з інформацією Іпатіївського літопису, в якому при повідомленні про похід до Києва новгородського владика повідомляється: «...то бо Нифон епископ бы поборник всеи Русской земли» (ПСРЛ, 1962, т.2, стбл. 484). Отже, на наш погляд, південне походження терміну «Русь» більш обгрунтоване, оскільки зафіксоване у вітчизняних середньовічних джерелах.

Але ці протиріччя не мають принципового значення, оскільки загальноприйнятним є визначення: «Під давньоруською державою ми розуміємо ту велику ранньофеодальну державу, яка виникла в результаті об'єднання Новгородської Русі з Київською Руссю»

(Греков, 1953, с. 450). Сталося це наприкінці IX ст. (882 р.) і поклало початок формування давньоруської народності. Тому можна вважати цю дату символічною межею, закінченням першого етапу в формуванні нової спільності східних слов'ян доби середньовіччя. Суть цього етапу складалась в розвитку все більш інтенсивних взаємозв'язків між окремими мікрорегіонами східнослов'янської ойкумени і все більшим розумінням своєї єдності в рамках певних географічних кордонів.

З кінця IX ст. починається новий етап еволюції етнічних процесів у східнослов'янському суспільстві, який можна назвати ранньофеодальним. Слід зазначити, що проблема етнічного розвитку східних слов'ян на цьому етапі (до XII ст.) сьогодні практично не викликає принципових суперечок. Більшість дослідників сходиться на тому, що вже в IX—X ст. на основі багатьох східнослов'янських племен, в умовах єдиної ранньофеодальної монархії, згадана етнічна спільність сформувалась. Тільки відзначимо, що консолідація населення під впливом різноманітних факторів приводить до появи за часів існування докатолицьких соціально-економічних формацій нової етнічної самосвідомості, яка не залишається незмінною. Так, з часом, уявлення про спільність походження, що виступало в ролі одного з головних компонентів самосвідомості різних етнічних угруповань на окремих етапах еволюції народності, відступає на другий план порівняно з таким компонентом, як уявлення про спільність культури (Бромлей, 1983, с. 287, 288). Для нас наведене зауваження є дуже важливим разом з тезою про дві культури дваньоруського феодалізму. Ці культури вже для перших століть існування східнослов'янської державності сучасною наукою названі дружинною і народною. Протягом висхідної (тобто прогресивної) стадії розвитку феодалізму перша з названих культур була передовою, більш інтегруючою (Рыбаков, 1970, с. 24, 33).

На наш погляд, питання про діалектичний взаємозв'язок і місце в становленні давньоруської народності широких мас і феодальної верхівки в сучасних дослідженнях ще не розкрито. В той же час матеріали поховань кінця I тис. н. е. з східноєвропейської території свідчать, з одного боку, про завершення процесу формування ідеології соціальної верхівки і спробу її повного виділення (навіть у поховальному ритуалі) від широких мас, а з іншого про основні узагальнюючі тенденції в розвитку поховального обряду в різних місцях східнослов'янської ойкумени. Це є проявом загальних рис світосприймання та світорозуміння

слов'янами Східної Європи вже за тих часів. Іншими словами, ідеологія різних літописних племен спочатку розвивалася паралельними шляхами, а далі переходила до інтеграції основних блоків уявлень.

Але, вивчаючи події кінця I тис. н. е., зокрема непогано зафіксовані часи князювання Володимира Святославича, не можемо не відзначити інтенсивність проходження міграційних процесів, особливо у верхніх прошарках суспільства, що було пов'язано з встановленням верховної власності ранньофеодальної держави на племенні території та проникнення туди представників великокнязівського апарату. Крім того, про це свідчить і переселення за наказом князя «кращих мужів» з північних районів на південь для оборони країни від кочовиків. Таке переселення можна розглядати і як процес, що більш ефективно сприяв розвитку міжплеменних контактів. Та й «відкритість дверей» у великокнязівських дружинах для представників різних етносів призводила до ліквідації відособленості. Звичайно, такі контакти серед розселеного на значній території простого люду були нечисленними в процентному відношенні.

Не можна ще раз не згадати, що в феодальному суспільстві світосприймання було релігійним. Тому на верхньому рівні етнічної ієрархії в основу етнічного самоусвідомлення було покладено більш чітко виявлений конфесіональний критерій. Людство розділилось на християн, мусульман, іудаїстів... Цей критерій виявився досить стійким, він легко набував етно-конфесіонального характеру (Перщиц, 1986, с. 72). В конкретній ситуації Східної Європи запровадження верхівкою суспільства християнства за православним обрядом в 988 р. і його наступний сімбіоз зі старими віруваннями, що призвели до значного поширення двовір'я, також можна сприймати як ще одну ідеологічну ланку в етнічному розвитку східнослов'янського масиву. Побудова в першій половині — середині XI ст. (тобто майже одночасно) Софійських соборів у Києві, Новгороді, Полоцьку є красномовним свідченням того, що поширення нової віри в різних регіонах Русі князівська верхівка запроваджувала послідовно. Звичайно, на початковому етапі християнізації, що часто супроводжувався насильством, не всі неофіти ставали щирими прихильниками нової віри. Але можна вважати, що з цього часу нові ідеологічні уявлення також починають активно сприяти процесу еволюції та зміцнення давньоруської народності в рамках класового суспільства.

Порушуючи питання про етнічну ситуацію на етапі феодаль-

ної роздробленості (XII—XIII ст.) та її висвітлення в сучасній науковій літературі, слід мати на увазі, що воно вирішувалось набагато складніше. Основний аргумент для окремих вчених — це формула феодальної роздробленості, при якій нібито порушуються економічні, культурні та політичні зв'язки між окремими землями. На думку П. П. Толочка, дискусійне положення про розпад давньоруської держави, таким чином, перетворилось на основний доказ розпаду етнічної спільності східних слов'ян (Толочко, 1987, с. 184). Зокрема, таку точку зору чітко сформулював О. М. Робінсон, який писав: «Концепція «Руської землі», яку спочатку головним чином займали поляни з центром у Києві, швидко розрослася в поняття про велику імперію, а потім, з її розпадом, поступово все звужувалася, повертаючись до уявлення про початкові її розміри. В другій половині XII ст. «широка» концепція «Руської землі» існувала здебільшого як історичний переказ, а «вузька» концепція — як звичайна політична реальність» (Робінсон, 1980, с. 226).

Підґрунтям таких тверджень є неодноразове протиставлення Руської землі в вузькому значенні цього терміну (власне придніпровського регіону) й інших давньоруських земель-князівств. Але водночас не приділяється належна увага численним записам у літописах, де про Русь говориться як про сукупність різних земель, що входять до складу давньоруської держави. Зокрема це стосується й згадки про Липецьку битву 1216 р. в Академічному списку Лаврентіївського літопису, де «Руська земля» характеризується як сукупність Галицької, Київської, Смоленської, Чернігівської, Новгородської, Рязанської (Рогов, 1981, с. 152).

Ще одним аргументом прихильників гіпотези протистояння різних земель, що призводило до повної їх відособленості, є численні збройні конфлікти, що мали місце між окремими князями та їх васалами. До прикладу часто наводиться конфлікт між володарями Київської та Ростово-Суздальської земель, що завершився в 1169 р. взяттям військами Андрія Боголюбського Києва. Але в поході на Київ: «брали участь не тільки і навіть не стільки суздальські сили, скільки південноруські. Подібні акції, щодо давньої столиці Русі розпочинали й інші князі, зокрема Всеволод Ольгович, Роман Мстиславович і Рюрик Ростиславович, які займали чернігівський, волинський і київський столи. Це була боротьба за владу, за старійшинство серед руських князів, представників однієї країни і єдиної давньоруської народності» (Толочко, 1980, с. 178).

Коли ж звернемось до подій XII—XIII ст., на яких наголошували увагу літописці півдня, північного сходу і півночі Русі, то побачимо гостру зацікавленість й всебічну поінформованість кожної з сторін про деталі життя своїх сусідів, що також свідчить про постійні інтенсивні зв'язки між землями-князівствами. Так, під 1145 р. Суздальський літопис повідомляє про пожежу на Київському Подолі. Про подібне лихо в тому ж Києві, а також Чернігові, Смоленську та Новгороді в 1111 р. говорить Новгородський літопис. В останньому також досить докладно описується битва Русі і половців з татарами на р. Калці під 1224 р. А в Іпатіївському літописі під 1158 р. розповідається про будівництво Андрієм Боголюбським церкви в м. Володимирі. До речі, в тому ж літописі при описі вбивства згаданого князя, у зверненні до нього говориться: «Ты же страсотерпче молися ко всемогущему Богу о племени своем и о сродницех и о земле Руськой» (ПСРЛ, 1962, т. 2, стбл. 585). Таких фактів у писемних джерелах багато, часто одні й ті самі події, важливі для всієї країни, фіксуються в пізніх літописах в деталях. Всі вони свідчать на користь думки про різноманітні контакти та існування народності і в часи феодальної роздробленості. Можна вважати, що ця епоха окреслює хронологічні рамки наступного етапу розвитку (після ранньофеодально-го східнослов'янської спільності середньовічних часів).

До речі, вище вже говорилося про те, що у вітчизняних джерелах давньоруського часу немає згадок про назву Новгородщини як Руської землі в територіальному значенні. Але вже в X ст. для іноземців ця земля — частина Русі як держави. Імператор Константин Багрянородний зокрема писав: «...прийшли із зовнішньої Росії в Константинополь моноксіли є з Немограда, в якому сидів Сфендослав, син Інгора, архонта Росії, а також з фортеці Мілініскі, з Телуци, Чернігогі і з Вусеграда. Отже всі вони спускаються рікою Дніпро і сходяться в фортеці Кіовава...» (Константин Багрянородний, 1989, с. 45). Це повідомлення іноземного джерела спростовує твердження деяких спеціалістів, що термін «Русь» тільки для Київської землі використовується не раніше XII ст., тобто тоді, коли єдина давньоруська держава стала розпадатись на окремі князівства і вже в силу цього назва «Русь» стала інколи вживатись до старого центру держави (Новосельцев, 1991, с. 3). Розуміння візантійським імператором Новгородщини як «зовнішньої Росії» схиляє і нас до думки про середньодніпровський регіон як метрополію, історичний центр держави (Агеева, 1990, с. 141; Толочко, 1991, с. 53).

Слід відзначити, що період феодальної роздробленості в Західній Європі також характеризується збереженням поняття етнічної спільності всього населення тієї чи іншої країни. Наприклад, інтеграція германських племенних союзів, що почала інтенсивно запроваджуватися на новому якісному рівні у зв'язку з виникненням в XI ст. Германського королівства (з X ст. «Священної Римської імперії германської нації»), призвела до появи німецької народності, яка існувала і в часи феодальної роздробленості. Але в XII—XIV ст. внаслідок політичної роздробленості і вузькості господарських зв'язків існували баварська, саксонська, швабська та інші народності, самосвідомість носіїв яких була набагато сильнішою, ніж їхнє ставлення до загальнонімецької спільності (Колесницький, 1978, с. 40 — 41; Бромлей, 1983, с. 278).

Здавалося б, згадки на сторінках давньоруських літописів про «суздальців», «ростовців», «новгородців», «смолян», «рязанців», «чернігівців» тощо дають можливість за аналогією з вищенаведеними західноєвропейськими свідченнями говорити про ефемерність існування загальносхіднослов'янської спільності і заміни її етнічною самосвідомістю на рівні землі-князівства. Можливо, що якраз тому етнографи-славісти практично не розробляють проблему давньоруської народності, а використовують «заготовки» 30—40-річної давності. На наш погляд, і в часи роздробленості на Русі народність в значній мірі продовжувала існувати. Це було пов'язано з особливостями соціально-економічних відносин в XII—XIII ст., характер яких вже описано в другому розділі цієї роботи. В першу чергу, вони полягали в постійній боротьбі відцентрових і доцентрових тенденцій і специфіці феодального держання протягом всього давньоруського періоду.

На відміну від західноєвропейських феодалів різних рівнів, котрі в переважній більшості, отримавши свої володіння, лишилися там назавжди, а також передавали їх своїм нащадкам (такий процес відбувався з покоління в покоління), руські князі ще з часів ранньофеодальної монархії постійно перебували в русі, докладаючи зусиль для заняття більш престижного і вигідного в економічному плані столу. При цьому, що також відзначалось вище, володарі окремих земель, бажаючи нових володінь, намагались лишити старі, (або ж хоча б частину з них) за собою. До вище наведених фактів з цього приводу додамо ще кілька.

Досить показовими були події 1195 р., коли суздальський князь Всеволод прислав до Київського володаря Рюрика послів із заявою: «...вы есте нарекли мя во своем племени во Володимире

старейшого, а ныне седили еси в Києве, а мне еси части не оучинилъ в Роуской земле, но раздалъ еси инемъ молоджимъ братьи своен, даже мне в неи части неть». Потім йшла вимога отримати в «Руській землі» Торчеськ, Треполь, Корсунь, Богуслав, Канів, уже відданих Рюриком на користь зятя Романа (був навіть цілований хрест з цього приводу). В конфліктній ситуації навіть митрополит Никифор рекомендував перерозподілити володіння на користь старшого з князів: «...а ныне азъ снимаю с тебе крестное целование, и взимаю на ся, а ты послушай мене, возьма волость оу зятя оу своего даи же стаиреишему». З цим погодився і Роман: «...Отче то ци про мене тебе не жити сватомъ своимъ и в любовь не внити, а мне любо иноую волость в тое место даси, лоубо коунами даси за нее». В результаті переговорів «...да Всеволодъ Торцький зятя своємоу Ростиславоу Рюриковичю, а в ьныи горьды посла посадники своя» (ПСРЛ, 1962, стбл. 683—685). Про те, що вихідці з одних земель, слуги певних князів (як і представники самого роду Рюриковичів) переходили протягом свого життя з місця на місце також свідчать конкретні літописні повідомлення: після смерті князя Юрія в 1158 р. в Київській землі почали «...избувахуть Суждальци по городом и по селом, а товары их грабаче»; 1176 р. Ростиславичі, зайнявши стіл в Ростовській землі «...раздали ся бяста по городам посадничества Руськы децким. Они же многу тяготу людем сим створиша продажами и вирами (ПСРЛ, 1962, т. I, стбл. 374; т. 2, стбл. 489).

Нема сенсу продовжувати цей перелік красномовних фактів. Такі постійні переміщення, різноманітні інтенсивні контакти між князівськими сім'ями та їх васалами дозволяли підтримувати на досить високому рівні зв'язки (в тому числі й економічні) між окремими регіонами країни, робили неможливими «переключення» тільки на внутрішні проблеми конкретної підвладної території; можливо якраз тому, в залежності від конкретної ситуації, до складу «руської землі» з точки зору літописця могли входити різні землі-князівства та їх володарі. Але постійно до її складу входила Київська земля. Вона не перетворилася на спадкову вотчину окремої князівської сім'ї, на окреме незалежне князівство, а вважалась власністю великокнязівського столу і навіть загальнодинастичною спадщиною давньоруського князівського роду. Жодна з гілок Рюриковичів не займала київського столу впродовж усього XII ст. (Толочко, 1980, с. 187; Феннел, 1989, с. 57).

Такий погляд на тісні зв'язки між різними землями підтверджується широким асортиментом виробів міських та сільських

ремісників, сільськогосподарськими знаряддями праці, будівництвом — військовим та житловим, кам'яною архітектурою (Новое в археологии Киева, 1981, с. 7—35; Раппопорт, 1982, с. 7—132; Краснов, 1987, с. 10—202; Седов, 1989, с. 13, 14; Толочко, 1987, с. 188—190). Ми вже наводили антропологічні свідчення про мікроміграції по волі феодалів окремих контингентів простого люду. Слід ще раз нагадати і про повідомлення писемних джерел про перехід «кращих мужів» з північноруських областей на південь для боротьби з кочівниками. Про певне переселення з півночі на південь говориться не тільки на сторінках літописів, але й у деяких берестяних грамотах, виявлених при розкопках у Новгороді Великому. Наприклад, в грамоті 424, датованою XII ст. (знайдена на Ільїнському розкопі), син пропонує батькам продати подвір'я в Новгороді і переїхати в Смоленськ чи Київ. Цілком очевидно, що цей текст свідчить про мобільність міського населення (Арциховський, Янин, 1978, с. 32, 33). Переселення відбувалося і в широтному напрямі: батьки Феодосія проживали в Василеві, а потім перебралися до Курська за велінням князя. Звідти майбутній святий, а потім і його мати приходять до київських монастирів (Абрамович, 1991, с. 22—29).

Основним іноетнічним контингентом на півдні Русі на ранньому етапі існування держави були скандинави, а пізніше кочівники. Більш детально про них, як і про переселенців з інших територій — трохи далі. Тут тільки згадаємо, що на берегах нижньої течії Дніпра, аж до Чорного моря, також проживали групи східнослов'янського населення. Вони знаходились за межами давньоруської території, під якою слід розуміти власність організованого в державу класу експлуататорів, який за допомогою органів влади встановлює на даній території свій адміністративний поділ, підпорядковує її населення загальним публічно-правовим нормам, зобов'язує його утримувати державний апарат, сплачувати натуральні повинності й нести військову службу (Кучкин, 1984, с. 6). Тому згадану групу східних слов'ян слід характеризувати як «етнікос» (за термінологією Ю. В. Бромлея). Очевидно, вони не входили до складу давньоруської народності — етносоціального організму, хоча й підтримували зв'язки з Руссю.

Завершуючи огляд матеріалів з проблеми давньоруської народності, слід звернути увагу на наявність в багатьох ще не згаданих писемних творах XI—XII ст., мотивів єдності «землі Руської». Це — «Слово про закон і благодать» Іларіона», Пам'ять і похвала Володимиру» Іакова Мниха, Києво-Печерський патерик, «Слово о

полку Ігоревім». Та і в «Слові про загибель Руської землі» XII ст. координати Русі даються в межах всієї східноєвропейської території. А для францісканця Плано Карпіні, який їхав в Орду у 1246 р., саме Київ у недалекому минулому був столицею країни (Бегунов, 1965, с. 183; Лихачев, 1986, с. 240, 241; Горский, 1988, с. 145, 147; Иоанн де Плано Карпини, 1911, с. 25). Не можна не згадати й про використання протягом всього давньоруського періоду єдиних юридичних норм на всій території Русі, які були викладені в Руській Правді, починаючи з статті I її Короткої редакції: «...аще будеть русин, любо купчина, любо ябетник, любо мечник, аще изъгой будеть, любо словенин...» (Российское законодательство, 1984, т. I, с. 25, 47).

Отже, комплексне вивчення свідчень різних історичних джерел дає можливість вважати, що давньоруська народність існувала протягом усього досліджуваного періоду як історична реальність. Але носіями ідеї єдності в першу чергу були не широкі народні маси, а феодална верхівка — найбільш прогресивна на той час частина суспільства. Інтеграційні процеси поширюються вглиб на наступних етапах історичного розвитку.

З цих позицій досліджуються поховальні комплекси на південноруській території. Попередньо нагадаємо, що в етнічних спільнотах, сформованих на певній території з окремих груп людей в результаті постійного спілкування, обумовленого розвитком соціально-економічної системи, комплекс ідеологічних поглядів (через які й формується поховальний обряд) мав певні відмінності від уявлень сусідніх спільностей. Правда в деяких випадках, коли ці угруповання знаходились в аналогічних умовах існування (фізико-географічне середовище, близькі соціальний та економічний рівні розвитку...) ряд рис ідеологічних поглядів співпадав, але, як правило, відмінності також були. Вони проявились і в поховальному обряді, основні блоки якого вже охарактеризовані вище.

Необхідною умовою ефективного визначення етнічної приналежності пам'яток є встановлення генетичного зв'язку з попереднім часом. Якщо деякі риси в поховальному обряді окремих комплексів з південноруської території знаходять аналогії в слов'янському поховальному ритуалі більш раннього часу, то в цих випадках при встановленні етносу померлого логічніше віддавати перевагу місцевому компоненту. Тільки ті риси, які не знаходять аналогій в поховальному обряді східних слов'ян, слід вважати занесеними ззовні різними етнічними групами в результаті пересе-

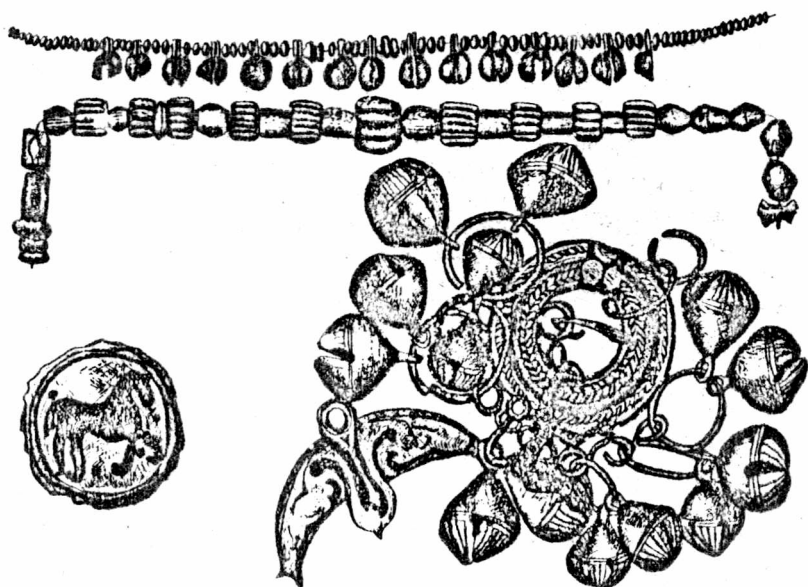

Рис. 42. Підвіски фіно-угрського типу та інші прикраси з поховання Гочевського могильника.

лення.

Безсумнівно, при встановленні етнічної приналежності померлого треба звертати особливу увагу на орієнтацію могил. Як було показано в першому розділі, для дослідженої території типовою була західна орієнтація. На могильниках південноруських земель тільки 2% підкурганних поховань і 1% ґрунтових могил мали іншу орієнтацію. Ще одним важливим елементом обряду (для встановлення етнічної приналежності) є поховальний інвентар, на котрий також слід звертати увагу (рис. 42). Але знахідки різноманітних речей, особливо на міських некрополях, не дають можливості з остаточною достовірністю вирішувати питання етнічної приналежності окремих похованих. Більш переконливі свідчення дає інвентар в тих місцях, які були віддалені від торговельних центрів і куди нетипові для даної місцевості речі могли потрапляти внаслідок переселення їх носіїв з інших територій. Слід пам'ятати й про нерівномірність розвитку різних східнослов'янських утворень. Все це віддаєркалюється і в поховальному обряді, що на

різних територіях східнослов'янського етнічного масиву в один і той же час мав відмінні риси (трупоспалення — трупопокладення, поховання на давній поверхні — у ямі...). Отже, якщо в певному районі виявлені поховання, синхронні масі поховань, але які різняться поховальним обрядом, то слід говорити про немісцеве походження небіжчиків.

Тому визначення етнічного складу населення в кожному конкретному випадку буде проводитись таким чином. Виділивши характерні ознаки, притаманні для більшості поховань конкретного мікрорегіону в певний час (спосіб поховання і розміщення померлого відносно давньої поверхні, орієнтація, улаштування поховальної споруди, розташування в могилі та деякі характерні деталі супроводжуючого інвентаря, відмінності в поводженні з окремими його категоріями), тобто для поховань місцевих жителів, і, знайшовши аналогії серед поховальних пам'яток інших земель, не типових для даної місцевості, встановлюється етнічний склад померлих на окремих могильниках. Звичайно, це буде зроблено в межах числа розкопаних комплексів і можливостей інтерпретації матеріалу.

Питання етнічної приналежності частини небіжчиків вже доводилось розглядати при дослідженні дружинних могильників Лівобережжя Дніпра, де, крім автохтонів і представників інших етносів були поховані вихідці з правобережних районів. Немає потреби ще раз переказувати цю ситуацію. Зупинимось лише на одній цікавій деталі обрядності у таких некрополях з похованнями представників різних етнічних груп. Так, при останніх роботах на курганному кладовищі X ст. в с. Табаївка, крім відомого для цієї пам'ятки обряду кремації були виявлені й поховання за обрядом інгумації в підкурганних ямах. Більш детально дослідження комплексів показало, що над останками померлих в першому випадку насипали кургани великих розмірів, а в другому — невеликі насипи. Можна зробити висновок, що в проведенні автохтонного для Чернігівщини в X ст. обряду кремації брало участь значно більше число людей, в першу чергу пов'язаних між собою давніми родовими узами (вони ж і насипали великі кургани), а в другому — в процесі похорону брало участь мало люду, частина операцій (в тому числі і зведення насипу проходила більше символічно. Ще одна деталь, яка дозволяє відрізнити місцевих від переселенців, була виявлена на Клонівському могильнику, де кургани з похованнями за обрядом трупопокладення в ямах взагалі знаходились на деякій відстані від основної частини некрополя з похованнями за обрядом кре-

мації. Складається враження, що на цьому кладовищі «кияни» свідомо ізольовано ховали своїх померлих на певній відстані від аборигенів, бажаючи відділитись у всьому від місцевого населення (або ж останні їх просто не сприймали ще як своїх). Отже, слід вважати, що процес нівелювання племенних відмінностей проходив не зовсім рівно.

В той час, могили переселенців за обрядом кремації відомі на Правобережжі Дніпра, в першу чергу у Києві. Звичайно, це були не тільки вихідці з Лівобережжя, а й переселенці з північних районів Русі (Третьяков, 1941, с. 37). Аналогічні поховання переселенців відомі і в інших центрах Київщини — Китаєві, Білгородці. Крім обряду кремації, на Правобережжі (Віта Поштова, Київ, Нежиловичі, Зарубинці) в ряді могил досліджені трупопокладення на рівні давнього горизонту — також не характерний для цієї місцевості на рубежі двох тисячоліть поховальний обряд. Вірогідно це були переселенці з Східної Волині (древляни), хоч і не виключено, що з інших територій. А знахідки в кількох курганах біля с. Нежиловичі семипроменевих скроневих кілець конкретно вказують на переселення з території літописних радимичів (Русанова, 1966, с. 12). Вони, скоріше за все були необхідні тут для будівництва та наступної охорони земляних оборонних укріплень — так званих зміювих валів (некрополь знаходився поблизу однієї з ліній валів).

Західніше розглянутого придніпровського регіону ситуація в плані певного змішування населення колишньої племенної території з сусідами також чітко простежується. Так, у межиріччі Стира, Серета, Дністра, Пруту, де панівним є безкурганний поховальний обряд (зафіксовано 67 ґрунтових могильників), також відомі підкурганні поховання на 16 некрополях. Є. І. Тимофєєв зазначав, що наявність підкурганних поховань в Подністров'ї й підплитових ґрунтових могил в місцях досить віддалених від основного ареалу їх поширення (Тараканів під м. Дубно, Пересопниця під м. Рівне), а також відсутність змішаних могильників з курганными та безкурганними похованнями, наочною ілюстрацією тісних зв'язків Волині і Галицької землі (Тимофєєв, 1961, С. 65).

Переселенці з різних районів східнослов'янської території відмічені й при дослідженні східних і північно-східних комплексів. Так, в Кветуні, Воронежі під м. Шостка, Лепляво, Жовнино в окремих похованнях виявлені семипроменеві радимичькі скроневі кільця. А в одному ґрунтовому захороненні того ж Жовнинського некрополя, як і в одному кургані біля с. Броварки, відзначені

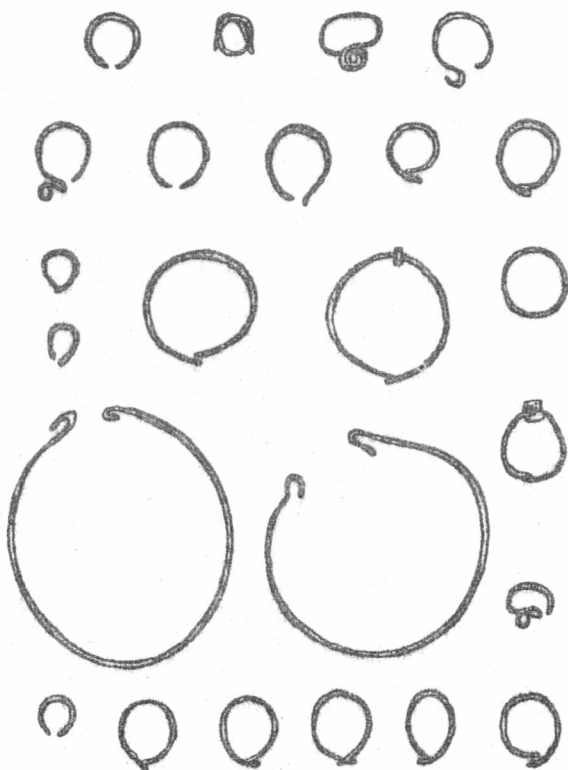

Рис. 43. Скроневі кільця з поховань Жовнинського некрополя.

знахідки браслетоподібних скроневих кілець — характерних прикрас кривецьких жінок (рис. 43). Вже говорилося про переміщення в курське Посейм'я контингентів великокнязівської дружини. Саме в цьому східному регіоні південноруської території знаходиться Гочевський могильник, на якому крім сіверянських поховань вдалося виявити радимецькі, дреговицькі, північноруські старожитності (Шинаков, 1981, с. 13). Слід зазначити, що набір інвентаря багатьох поховань лівобережних порубіжних зі Степом могильників свідчать про значні контакти жителів цього району з населенням Поволжя. Особливо це простежується за кількістю металевих прикрас. Пояснюється даний факт численними зв'язками панівних прошарків Чернігово-Сіверської та Переяславської

земель з феодальною верхівкою поволзьких князівств, що було зафіксовано в літописах.

Різноманітним в етнічному плані був і склад населення Поросся. Говорячи про його слов'янський компонент, слід відзначити, що крім місцевих жителів Правобережжя Дніпра (з характерним для них підкурганним ямним обрядом і ґрунтовими могильниками) в західній частині цього району зустрічаються й трупопокладення на рівні давнього горизонту — типовий обряд для древлян, які проживали поруч на території Східної Волині. Звичайно, ці випадки (Ягнятин, Вчорайше) можна розглядати як проникнення жителів сусідніх областей на землі один одного. До речі, на древлянській території (Биково, Буки) також зафіксовані ранні трупопокладення в підкурганних ямах — могили переселенців з Подніпров'я. На могильнику біля с. Буки, але в Пороссі, в різні роки були досліджені два десятки поховань в підкурганних ямах, навколо яких або ж навколо самих насипів, були виявлені кам'яні кола—кромлехи. Цей обряд кромлехів був характерним для північних областей Русі (Рерих, 1901, с. 67, 68; Седов, 1976, рис. 1, 3). Отже, можна припускати переселення на південь країни саме звідти. Цей самий процес переселення відбувався й в інших південноруських районах, зокрема в районі Коростеня, де в одному з курганів крім кромлеха камінням був обкладений і сам небіжчик, орієнтований головою на південь (фіно-угрин?). В пороських Буках, крім північних переселенців проживали й вихідці з Подністров'я: було досліджено одне підплитове ґрунтове поховання жінки з дитиною. Дуже цікавою з точки зору розселення різноетнічних груп в цьому регіоні південноруської території є ситуація біля с. Миколаївка, де по обох берегах Росі були досліджені середньовічні пам'ятки: на лівому березі городище, селище і курганний могильник, на правому — селище та ґрунтовий могильник. В частині поховань останнього зафіксовані есовидні скроневі кільця. А на правобережному поселенні виявлена значна кількість кераміки з вертикальними вінцями та суцільним лінійним орнаментом. Аналогії цій кераміці є на пам'ятках середньовічних часів у Польщі. Тому можна погодитись з інтерпретацією цього правобережного поселення як місця проживання «ляхів», яке було взято в полон Ярославом Мудрим в 1031 р. (Кучера, Іванченко, 1987, с. 71). Цікаво відзначити, що руси розселилися на більш безпечному від кочівників лівому березі річки, виставивши своїх полонених як перший заслон.

Складність етнічної ситуації в Пороссі можна проілюструвати

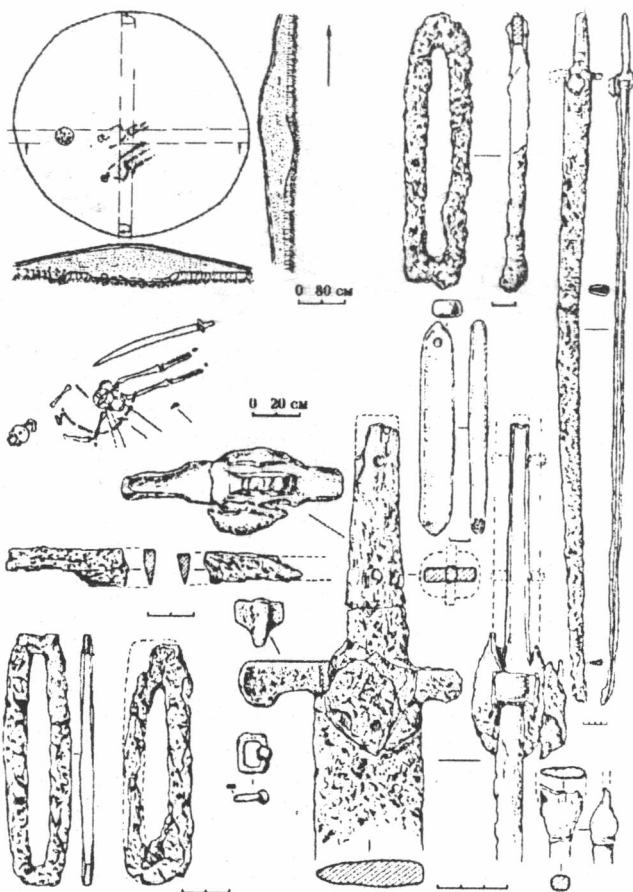

Рис. 44. Обряд поховання та речі з яблунівських курганів.

також і матеріалами курганного некрополя XI—XII ст. біля с. Яблунівка, де крім кенотафів були виявлені трупопокладення з західною орієнтацією на рівні давнього горизонту. Такі знахідки не були типовими для Придніпровського поховального обряду (рис. 44). Деякі деталі обрядності на цьому могильнику свідчать про значні контакти даної групи слов'янського населення з кочівниками. В першу чергу йдеться про інвентар ряду поховань, до

складу якого входили предмети, більш характерні для південних сусідів слов'ян. Маються на увазі дзеркальця, шаблі, деталі кінської зброї. Південно-східні аналогії мають знахідки в кількох похованнях залізних мотик або тесел, а також пружинних, а не шарнірних ножиць, характерних для кочівницьких поховань. Перераховані категорії речей часто зустрічаються в середньовічних похованнях аланського населення (Археологічні раскопки..., 1961, с. 56). Крім того, в кількох курганах під кістками померлих виявлені скупчення аркштейнів. Це, можливо, сліди рослинного підстилку, не характерного для слов'янських могил. С. О. Плетньова серед ознак V групи кочівницьких поховань на території Східної Європи, (які ототожнюються з носіями салтово-маяцької культури) називає наявність очеретних підстилок (Плетньова, 1968, с. 62). Встромлені в землю наконечники стріл та списів аналогічні також звичаям, які зафіксовані на середньовічних аланських могильниках. Звичайно, не можна категорично стверджувати про прямі контакти й міграції північнокавказького населення у Поросся, хоч відомі випадки переселення аланських племен на Русь. Мабуть, слід говорити про певні зв'язки пороських слов'ян з алано-яськими угрупованнями, що входили до складу населення Половецького степу.

Деякі з перерахованих елементів були властиві не тільки південним, але й північним сусідам слов'ян. Так, у похованнях європейської півночі також зустрічаються пружинні ножиці та встромлена у землю зброя (Назаренко, 1982, с. 145). Крім наведених паралелей, слід відзначити, що форми гончарного посуду з Яблунівського могильника не мають прямих аналогій серед керамічних серій південноруських земель. Горщики не витягнуті, а «банковидні», оздоблені за іншою системою орнаментатії, що свідчить про відсутність тісних контактів з «генеральним» напрямком розвитку форм південноруської кераміки. Але на початку II тис. н. е. починається інтенсивне використання саме кочових контингентів на півдні Русі, що дозволяє розглядати матеріали з курганів біля с. Яблунівка в першу чергу в плані взаємовідносин кочового та осілого (слов'янського) населення. Взаємозв'язки слов'ян і кочівників простежені і на інших прикордонних територіях, про що буде сказано далі.

Населення, що залишило яблунівські кургани, займало особливе положення в порівнянні з жителями інших пунктів Поросся. Враховуючи, що на півдні давньоруської держави християнство приймали не тільки аборигени, але й переселенці з інших куточків

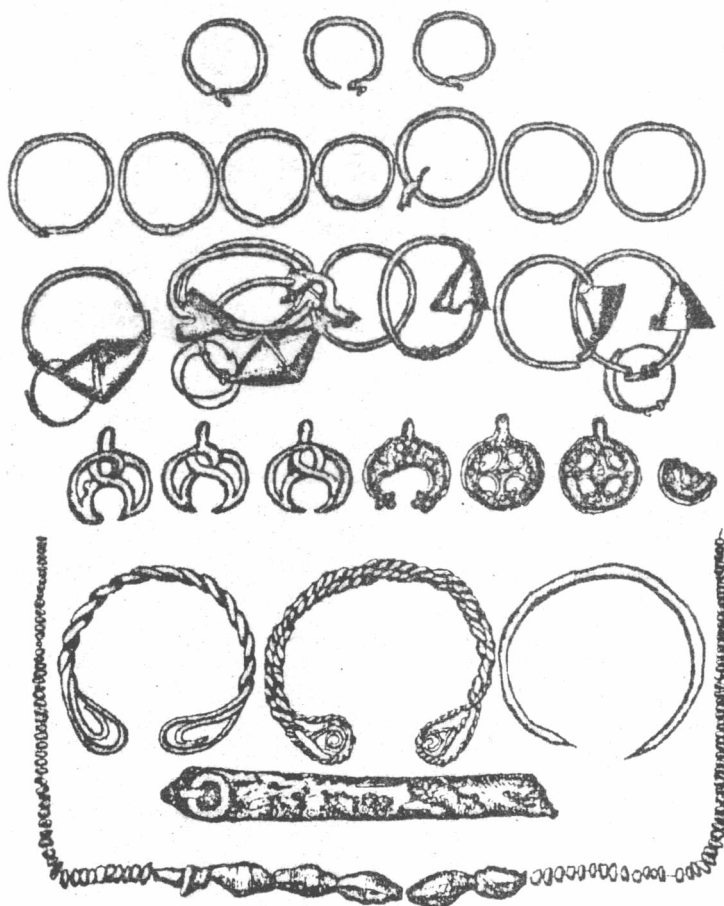

Рис. 45. Біконічні срібні скроневі кільця половецького типу, інші прикраси і амулети з Гочевського могильника.

Східної Європи (про що свідчить і панування ямного обряду поховання), можна говорити про значну самостійність жителів поселення біля сучасного села Яблунівка. Це підтверджується обрядом інгумації на горизонті і пережитками обряду кремації—вуглики і попіл знайдені в багатьох курганах. Звичайно, вони були підпорядковані центральній київській владі. Навряд щоб у 20 км від одного із значних пороських центрів Юр'єва (сучасна Біла Церква) могло бути розташоване поселення незалежних бродників.

Якоюсь мірою відносно їх «вільність» може пояснити інвентар багатьох поховань: майже в третині досліджених курганів виявлені предмети озброєння. Це був дружинний табір, аналогічний за своїми функціями більш ранньому шестовицькому комплексу під Черніговом. Основним завданням дружини із Яблунівки була охорона південноруського кордону від ворожих орд половців (про що свідчить і набір зброї). Ця група кочувала на широких просторах і, дотримуючись київської орієнтації, перегороджувала шлях на Поросся по «бузькому степовому коридору» (Плетнева, 1975, с. 282).

Місцевість, де знаходився згаданий могильник, мала важливе стратегічне значення. Так, в цьому районі в 1165 р. відбувалася битва Русі з половцями; через ці ж місця проривалися кочові орди в 1177 та 1190 рр. (Плетнева, 1973, с. 26; Плетнева, 1975, с. 284, с. 287). Цікаву інформацію з цього приводу дають спостереження за орієнтацією поховань на Яблунівському некрополі: майже в половині курганів померлі мали південно-західну (тобто зимову) орієнтацію. Можна вважати, що літньої пори, коли особливо інтенсивно проходила конфронтація зі Степом, дружинний табір значно поповнювався військовими формуваннями, що несли службу на маршруті вздовж р. Рось. Саме на честь загиблих вдалині від Яблунівського поселення воїнів й були зведені кенотафи. А частина жителів, котра залишалася в неукріпленому поселенні, в екстремальних випадках могла переходити під захист укріплень розташованого неподалік городища в с. Мала Сквирка.

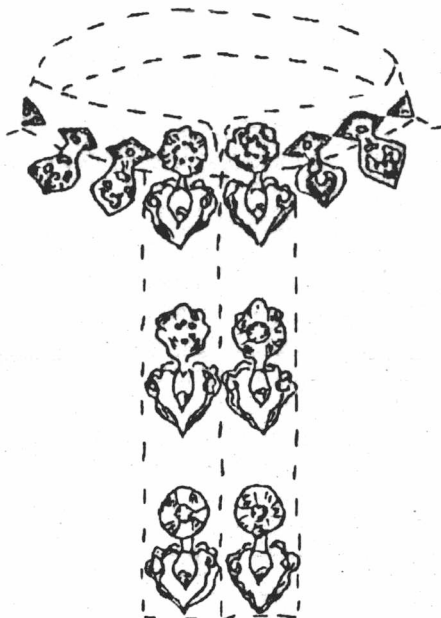
Яблунівські кургани ще раз підтверджують спостереження багатьох дослідників про взаємовплив землеробів і населення Степу в південноруському порубіжжі, про симбіоз двох культур. Кочівники і слов'яни, проживаючи на одній території, звичайно контактували між собою (рис. 45). В багатьох кочівницьких похованнях знаходять вироби руських ремісників (зброя, прикраси, посуд), що підтверджують ці контакти. В ряді пунктів (Ємчиха, Зеленки, Карапиші, Росава, Ромашки, Степанці, Пішки) кургани кочівників і слов'ян знаходились недалеко один від одного, або, навіть на спільних могильниках. Це свідчить про спільне проживання або, в крайньому разі, про мирне сусідство якихось груп представників різних етносів. Взаємовідносини простежуються і в поховальному обряді. Можливо, що звичай ховати померлого без заховання коня або його частин кочівники запозичили у слов'ян. Висловлюється думка, що деякі поховання, визначені як кочівницькі, насправді не є такими. Це поховання з

шаблями, але без (кінських кістяків) в с. Степанці, а також поховання зі слов'янськими горщиками чи пряслицями на могильниках біля сс. Ємчиха, Беркозівка, Зеленки (Плетнева, 1973, с. 28). Наявність в поховальному обряді слов'янських і кочівницьких елементів, мабуть, відображає процес певного «слов'янення» кочівників.

Якщо проаналізувати кочівницькі старожитності по обох берегах Дніпра, то в числовому виразі всіх досліджених комплексів різниця буде істотною: біля 180 на Правобережжі і тільки біля 10 на лівому березі. Не можна це пов'язувати лише зі станом археологічних досліджень в різних районах, оскільки досить широкі розкопки велись останніми десятиріччями на Лівобережжі у зв'язку з прокладанням трас газопроводів. Під час цих робіт було виявлено лише кілька впускних середньовічних кочівницьких поховань. Та й стосовно кількості основних і впускних поховань в цих районах різниця також істотна: якщо в першому випадку (на території Київської землі) основних поховань майже в два рази більше ніж впускних, то в другому—основні складають тільки п'яту частину.

В давньоруських літописах існують численні згадки про перебування степняків на південноруській території. Крім участі в грабіжницьких походах, кочівники також наймалися на службу до київських, чернігівських та переяслівських князів. Але вище згадана археологічна ситуація на Лівобережжі Дніпра дозволяє припускати, що в цій частині Південної Русі кочівники перебували в основному на тимчасовій службі. Інакше відбувався перебіг подій в Пороссі, де в XII ст. сформувався союз Чорних Клобуків. Культура населення, що входило до нього, різнилась від половецької рисами, які свідчили про значний вплив Русі. Тут кочівники осідали на землю, хоча й не перейшли в своїй масі до третьої стадії кочування. Для цього не було перед усе економічної необхідності — засоби існування вони поповнювали не від розвитку власного господарства, а від грабіжницьких походів, оскільки були постійним військовим резервом київських князів, що брав участь у їх війнах як проти інших давньоруських князів, так і проти половців (Плетнева, 1982, с. 63, 64). На відміну від інших етнічних груп Чорні Клобуки не були асимільовані слов'янами, незважаючи на постійні контакти з ними. Про це також неодноразово повідомляють писемні джерела. Так, по смерті в 1154 р. князя Ізяслава Мстиславича «...плакася по нем вся Русская земля и вси Черни Клобуци» (ПСРЛ, 1962, т. 2, стбл. 469). В числовому вираженні

Рис. 46. Прикраси одягу з поховання в літописному Перемишлі (реконструкція А. Копієрського).

останні становили приблизно п'яту частину населення Поросся. Це можна вирахувати за кількістю їх поховань— 21% від загальної кількості вивчених в цьому регіоні могил середньовічних часів. В основній своїй масі кочівники не увійшли до складу давньоруської народності, не змінили своєї самосвідомості в етнічному плані, хоч їх топоніми та гідроніми збереглись на просторах від Галицького князівства до Ростово-Суздальської землі, а в літописах є спогади не менш, як про 8 шлюбів відомих руських князів з дочками половецьких ханів (Робинсон, 1980, с. 252; Баскаков, 1985, с. 103).

Закінчуючи характеристику кочівницьких поховань на території південно-руських земель, звернемося до матеріалів старомадярського? могильника в літописному Перемишлі (рис. 46). Тут крім поховань воїнів, були виявлені поховання жінок та дітей, що свідчить про нормальне, стаціонарне проживання людей, які залишили могильник. Тому інтерпретація М. Парчевського і А. Копієрського, що він залишений в часи руху «старих мадяр»? на нову батьківщину (тобто в карпатську котловину) викликає сумніви не тільки у нас (Koperski, Parchewski, 1978, с. 214—230; Leviski, 1988, с. 82). Та й датування наремінних прикрас (зокрема пряжки з поховання б) не дає можливості відносити могильник до межі IX—X ст., як це роблять автори розкопок. Мабуть, його слід датувати 100 роками пізніше (Орлов, 1983, с. 43). Аналізуючи повідомлення писемних джерел, археологічні матеріали, а також враховуючи стереотипи поведінки кочівників (навіть, щоб вони з

усім незграбним обозом рухались би в незнайомі, важкі для колісного транспорту гори), слід говорити про більш південний маршрут основної маси угрів у їх передислокації на захід. Давнь-омадярські могильники концентруються виключно в трикутнику Латориці, Бодрога та Тіси (Чаплович, 1988, с. 53). Тому більш логічно припускати, що вище згаданий могильник у Перемишлі з'явився на рубежі X—XI ст., коли угорці освоїлись в дунайському басейні і їх військові формування разом із сім'ями поступово вийшли на карпатські перевали. Але, судячи з незначних розмірів повністю дослідженого могильника, протриматися там їм вдалося недовго.

До пам'яток, що вказують на слов'яно-хозарські контакти, слід віднести одну групу оригінальних поховань, виявлених ще в XIX ст. у Києві в районі вулиці Прорізної. Тоді були відкриті «печерки», що нагадують катакомбні поховання салтівської культури. Навіть місце для могильника на схилі Хрещатика було обране аналогічно до носіїв згаданої культури — на схилі горбів (Плетнева, 1967, с. 73). В «печерках» знаходились горщики, заповнені кальцінованими кістками — синкретизм поховального обряду слов'янської та хозарської археологічних культур.

Але в перші століття існування східнослов'янської держави на півдні Русі, крім представників східних та південних сусідів слов'ян, були присутні й вихідці з північних областей Європи. Крім слов'ян про яких вже йшлося вище, тут перебувало значне число скандинавів. Інтерес до їх старожитностей продовжує залишатись високим у зв'язку з норманською теорією походження давньоруської держави. Згідно з цією теорією саме вихідці із Скандинавії своїми енергійними діями привели до поступального руху енергію слов'ян. Але наукові розробки на сучасному рівні не підтвердили більшості положень класичного норманізму. Доведено, що русько-скандинавські стосунки були взаємовигідні.

На півдні Русі майже всі відомі на сьогодні поховання скандинавів (крім одного в Грудеку Надбужному) виявлені в околицях Києва та Чернігова. Їх нараховується близько двох десятків. Такі поховання відсутні біля третього важливого центру «Руської землі» — літописного Переяслава. Переважна більшість цих комплексів датується X ст. Як і на могильниках Скандинавії відзначено використання різних способів поховання: кремації на стороні й на місці поховання, в човнах, в підкурганих ямах (Моця, 1990, с. 91—94). Слід зазначити, що в тих семи випадках, коли стінки могильних ям були обкладені деревом (Чернігів, Табаївка, Шесто-

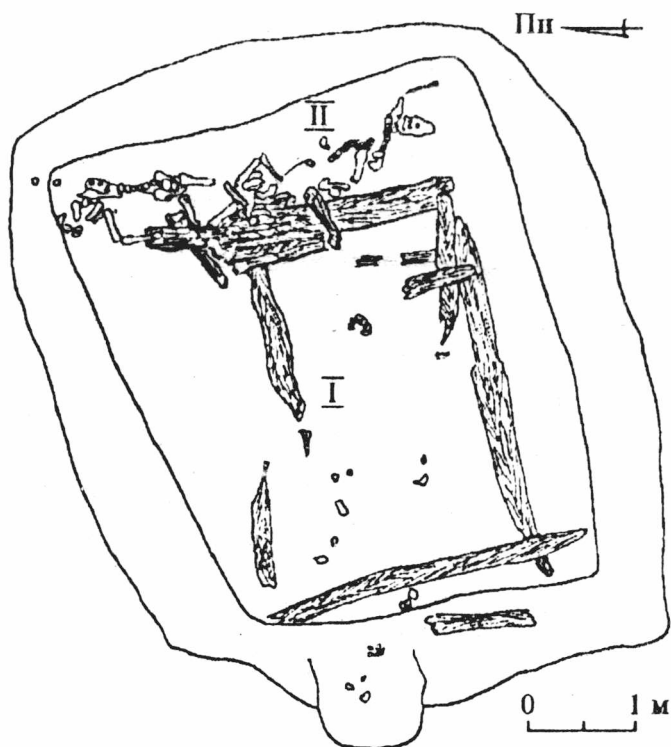

Рис. 47. План поховання знатного скандинава на чернігівському «Старому цвинтарі в Берізках» (розкопки Д. І. Бліфельда). Умовні позначення: I — пограбована камера-зруб; II — кістяки коней і слуги за межами камери.

виця), лише в одному шестовицькому кургані були зафіксовані сліди стовпової конструкції. Це не дозволяє розглядати згаданий елемент конструкції поховальної споруди як стовпозначальну ознаку (рис. 47). Для зрубу не є обов'язковим поховання слов'янина, так як і стовпова конструкція не є обов'язковою для скандинава (Булкін, Дубов, Лебедев, 1978, с. 12). До речі, використання скандинавської зрубної конструкції простежується й північніше розглянутої території, зокрема на Гніздовському могильнику під Смоленськом (Авдусин, Пушкіна, 1989, с. 193, 198).

В порівнянні з більш північними районами давньоруської держави кількість поховань скандинавів на півдні Русі відносно незначна. Так, на згаданому могильнику під Смоленськом їх

виявлено більш як 40. Також близько 40 комплексів досліджено на Темерівському, Михайлівському, Петровському могильниках під Ярославем, ще 15 — в фіно-угрській зоні південно-східного Приладозжя, біля 20 могил — в Старій Ладозі й Пскові. В деяких випадках на півночі Східної Європи зафіксовані також комплекси зі змішаними, в першу чергу фіно-угрськими та варязькими, рисами обрядності. Крім того, в деяких ранньоміських центрах північних районів Русі відомі й житла скандинавів, що не зафіксовано поки що на археологічних пам'ятках південноруських земель (Кочкуркіна, 1973, с. 60; Авдусин, 1974, с. 74—86; Кирпичников, Лебедев, Булкін, Назаренко, 1980, с. 27—31; Лебедев, 1970, с. 208—223; Славяне и скандинавы, 1986, с. 208—212, 216). Безсумнівно, роль вікінгів в історичних подіях, що відбувались в кінці I тис. н. е. на землях Північної Русі, значно більша, ніж на півдні країни. Крім літописних повідомлень про активні контакти слов'ян і скандинавів в районі Ладоги та Новгороду про це говорять і наведені матеріали скандинавських поховань на південноруських землях. За підрахунками П. П. Толочка в Києві поховання варягів та їх родичів становлять лише 3—3,5 % від загальної кількості могил курганного некрополя. В Шестовиці їх трохи більше — до 9 % від усіх досліджених комплексів (Толочко, 1990, с. 117). На інших південноруських некрополях скандинавські поховання взагалі присутні лише окремими комплексами.

Говорячи про писемні свідчення, не можна не відзначити, що в давньоскандинавських джерелах також зафіксовані більш тісні зв'язки з населенням північних східнослов'янських областей та їх сусідами, ніж з півднем Русі. Звертає на себе увагу той факт, що про Київ — столицю східнослов'янської держави, нема повідомлень в рунічних написах X—XI ст.; відсутні вони й в скальдичних віршах X—XII ст., а також в королівських сагах (за винятком «Пасма про Еймунда, сина Хрінга»). Щодо Новгороду, то в згаданих північних джерелах зафіксовано навіть деталі його історичної топографії (кілька разів говорять про міську торговельну площу). Ще одним свідченням поганої інформованості скандинавських літописців про деталі історичних процесів в середньодніпровському регіоні Русі є опис сватання до дочки Ярослава Мудрого Єлизавети норвезького конунга Харальда в 1043 р. після його повернення з Константинополя. В кількох сагах — «Гнила кожа», «Гарна кожа», «Хеймскрінгла» — говориться, що Ярослав приймає гостя в Хольмграді (тобто Новгороді), хоч починаючи з

1018 р. він займає великокнязівський київський стіл і всі офіційні прийоми повинен проводити в столиці. Більше того, саги, в яких досить уважно висвітлюється генеалогія героїв, зовсім не знають родовода Володимира Святославича, в дружинах якого служило багато вихідців із Скандинавії (Глазырина, Джаксон, 1987, с. 7—128).

На перший погляд виникає парадоксальна ситуація: під Києвом та Черніговом за свідченням археологічних джерел, нормани були. Вони тут не тільки жили, але й помирали та були поховані. Це підтверджується також вітчизняними писемними джерелами, а скандинавськими — ні. На нашу думку, суть тут в характері контактів варягів і слов'ян на півночі й півдні Київської Русі. В першому випадку число скандинавів було значно більшим, вони на якомусь етапі активно втручалися у політичні події, вели постійні торговельні операції, поселялись серед слов'янського населення Новгородщини. Але якщо це їм було необхідно в силу якихось обставин, то, у зв'язку з відносно близьким географічним розташуванням, могли часто повертатись до себе на батьківщину і там залишатись вже назавжди.

На півдні вимальовувалась інша ситуація. Тут у зв'язку з подальшим розвитком слов'янської державності, варяги в основному виконували волю феодальної верхівки. Вони були майже позбавлені права самостійності рішень урядових питань, а при невідповідній ситуації розривати угоди та повертатись додому. В певній мірі легше було перебратися до Константинополя на службу до імператора. В той же час, у зв'язку з гарними умовами проживання та розвитком феодальних відносин, положення найманців було стабільним, а вірна служба гарантувала (чого часто не було на батьківщині) заможне життя не тільки окремим воїнам, але й їх нащадкам. Як приклад можна згадати про відомого з літописів воеводу Свенельда та його рідню. Слід вказати, що переселення вихідців із Скандинавії на Русь проходило не тільки на рубежі двох тисячоліть за часів князювання Святослава, Володимира чи Ярослава, але й пізніше. Можна згадати варяга Шимона, який за часів Володимира Мономаха перейшов з ріднею та оточенням з католицизму в православ'я і, як і пізніше його син Георгій, мав велику владу в поволзькому регіоні (ПСРЛ, 1962, т. 2, стбл. 42, 46, 62; Абрамович, 1991, с. 5).

Очевидно вихідці із Скандинавії на півдні Русі в основному залишались назавжди і поступово (починаючи з другого покоління) були асимільовані автохтонним населенням. Звичайно ж,

між Києвом і скандинавськими країнами існували та активно підтримувались різні економічні та політичні контакти, про що свідчать численні історичні дослідження. Але тут не було, як на півночі Русі, значного числа людей, котрі повертались додому за море і своїми розповідями в різноманітних аудиторіях закладали основу майбутнім середньовічним писемним джерелам.

Завершуючи розгляд русько-скандинавських зв'язків зупинимось на останніх дослідженнях чернігівської Чорної Могили, розкопаної Д. Я. Самоквасовим й інтерпретованої Б. О. Рибаківим як поховання князя часів Святослава Ігоревича. На наш погляд, такій інтерпретації не суперечить останній в часі аналіз деталей інвентаря цього багатого поховання. В першу чергу, це стосується знайденої бронзової фігурки божества, котру більш як через 100 років після знахідки інтерпретували як зображення скандинавського Тора (Пушкіна, 1984, с. 86, 87). На думку окремих дослідників, це дозволяє остаточно визначити етнічну приналежність похованого тут. Але ж фігурка ідола, разом зі знаменитими ритонами (останнім часом їм дехто приписує східне походження) та частиною знятого з вогнища обладунку, виявлені в курганному насипі на місці тризни. На ідолі та ритонах відсутні сліди вогню, тобто їх не було на вогнищі серед речей, з якими душа померлого через вогонь і дим переносилась в «інший світ». Нагадуємо, що прикраси і речі спалювалися слов'янами і в більш ранні часи, коли панував обряд кремації на стороні від місця майбутнього поховання. Тому знахідки речей в Чорній Могилі на місці тризни можна розглядати і як символ влади, і як приношення, гідні соціального статусу померлого за його життя. Їх робили присутні на похороні члени різностічної великокнязівської дружини (серед яких були і скандинави), що перебували в цей час в околицях Чернігова.

Якщо ж при встановленні етнічної приналежності надавати перевагу відзначеним знахідкам, то можна отримати зовсім протилежні висновки. В одному випадку, східне походження обкладок ритонів, а також знайдена на вогнищі шабля (досить характерна зброя для країн Сходу в кінці I тис. н. е.) разом зі ствердженням, що обряд Чорної Могили типологічно надзвичайно точно відповідає східноіранським обрядам (Лелеков, 1973, с. 53), повинні окреслювати пошуки праатьківщини похованих в Чернігові на Сході. А в іншому — знахідка зображення бога Тора, в співставленні з наявністю характерних для поховального обряду скандинавів жертвних казанів (Петрухин, 1975, с. 86), дозволяють віднести згаданого знатного чернігівця до вихідців із Скандинавії. Але ж в

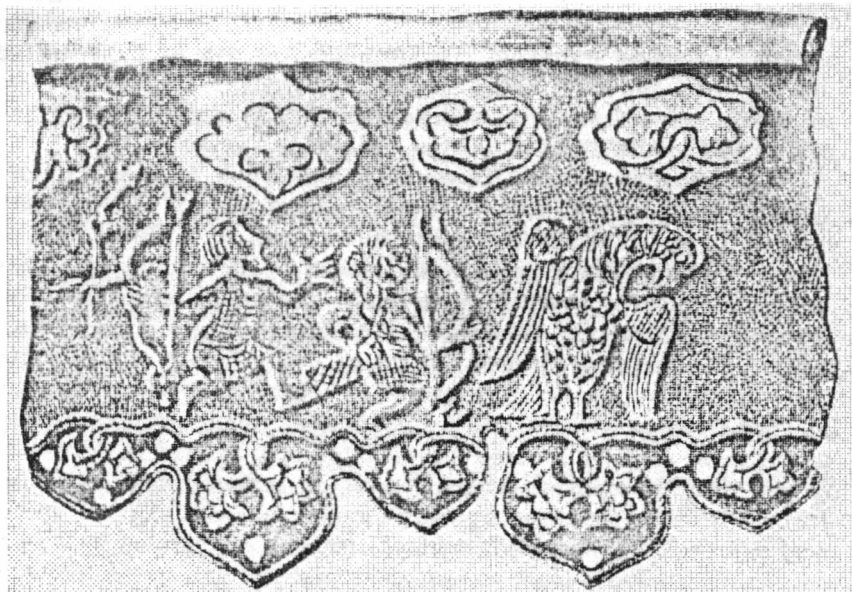

Рис. 48. Фрагмент окуття рйтону з Чорної Могили.

цілому обряд Чорної Могили і більшість інвентаря мають місцеве походження, а багатство його та кількість витраченої на проведення похорону праці вказують на неординарне положення в суспільстві похованої тут людини, про приналежність її до найвищих соціальних прошарків (рис. 48).

Слабше простежуються зв'язки з іншими іноетнічними групами Східної Європи за матеріалами південноруських могильників. Можна говорити лише про вплив канонів їх поховальної обрядності на звичай частини населення розглянутої території, а також про окремі могили переселенців. У першому розділі вже відзначалось використання на Волині каміння при зведенні насипу (Головно, Тепениця, Окевськ, Лопатичі, Андрійовичі, Коростень, Барди, Стрижовка, Студениця, Биково). Дослідники західнобалтських поховальних пам'яток неодноразово відзначали, що для цих племен протягом тривалого часу було характерним застосування каміння у поховальних будівлях. Тому можна погодитись з думкою, що якась частина волинських комплексів залишена дреговичько-ятвязьким населенням (Седов, 1970, с. 81). На деяких

могильниках тут зафіксована східна орієнтація померлих, що було характерним для чоловічих поховань балтів. Про наявність в цій місцевості представників згаданої етнічної групи свідчать також антропологічні матеріали і поширення балтських гідронімів (Алексеева, 1973, с. 119; Топоров, Трубачев, 1962, с. 223). Але, звичайно, в цій контактній зоні і частина автохтонів в силу якихось обставин могла запозичувати окремі елементи обряду сусідніх балтів. До могил цієї групи можна зарахувати і парні поховання на Жовнинському некрополі, де померлі були покладені «валетом». Саме в такій спосіб на території Прибалтики ховали представників різної статі.

Що стосується наявності каміння в могилах Подністров'я та Поросся, то їх використання можна пояснити тільки попередньо. В першому з названих районів, де каміння в першу чергу застосовувалося на ґрунтових некрополях (підплитові поховання), пояснити його наявність можна просто тим, що це була загальнодоступна сировина. Можливо, що таке пояснення прийнятне для Поросся, де є значні запаси. Але не можна повністю виключати й вплив кочівників, для яких було характерним використання каміння у поховальних спорудах.

Ще слабше простежуються поховальні старожитності фіно-угрів. Лише в Києві їм, можливо, належить два поховання (весь? мурома?), де померлі були орієнтовані в південному та північному напрямках. В першому з випадків в ногах знаходилась дерев'яна скринька, як і в похованні, наприклад, біля Білоозера (Ошибкина, 1972, с. 65—69). Нагадуємо, що в 22 курганах Придніпров'я та Лівобережжя Дніпра зафіксовані померлі в сидячому стані та знайдені кільця біля ніг (відповідно 12 та 10 випадків). Перший елемент обрядності був досить характерним для північного регіону Східної Європи, другий зустрічається в Поволжі. Можливо, переселенці з територій, контактних з фіно-уграми, перенесли на південь країни ці звичаї.

Коротко зупинимось на подальшому етнічному розвитку східнослов'янської ойкумени — питанні, яке вивчене недостатньо. Навала орд Батия в XII ст. і наступне розчленування давньоруських земель не зупинили історичного розвитку населення Східної Європи. В нових умовах з'явилися нові економічні та етнічні спільності, зокрема українська народність. Але зараз можна лише констатувати, що це відбувалось поступово — в XIV—XVI ст. Її ядром, як і раніше, було Середнє Подніпров'я. На думку відомого етнографа К. Г. Гуслистого, саме тут назва «Україна» стає са-

мостійною назвою нового етносу. Його становлення, крім економічного розвитку регіону, було тісно пов'язано з постійною боротьбою за незалежність з польськими, литовськими, угорськими, молдавськими феодалами. В XV ст. загроза з'являється і на півдні — з боку Кримського ханства, що перебувало в залежності від турецького султана. Тому, в зв'язку з постійною зовнішньою загрозою, особливе місце в становленні Української народності займало козацтво. В даний момент набагато краще простежується завершальний етап формування народності в XVI — першій половині XVII ст. Набагато важче вести розмову про початок цього процесу, його зародження. Це пояснюється в першу чергу набагато гіршим станом збереження писемних джерел, що відносяться до XIII—XIV ст. Нагадуємо, що «Україна» (в давньоруських літописах «Оукраина») згадується в писемних джерелах вперше в XII ст. — під 1187 та 1189 рр. по відношенню до переяславського і галицького регіонів. Етимологія терміну зрозуміла: від словосполучення «на краю», тобто окраїнні землі. Можна стверджувати, що в історико-географічному плані «Україна» — це контактна зона між землеробським і кочівницьким світами середньовічної Європи. Звичайно, кордони цієї зони не могли закінчуватись літописним Курським Посейм'ям. Вони йшли від Карпат до Волги. Зрозумілі в цьому плані тісні зв'язки і спільні інтереси південноруських земель — князівств з Володимиро-Суздальською Руссю, правителі якої постійно прагли до півдня країни, бажаючи перетворити хоча б Переяславське князівство на свою вотчину або ж мати в підпорядкуванні якусь іншу частину Руської землі в вузькому значенні цього терміну (Мономаховичі — Юрій Долгорукий, Андрій Боголюбський, Всеволод Велике Гніздо). Та і в зворотньому напрямку йшли досить сильні імпульси, про що, зокрема, свідчать південноруські назви міст і річок на території Володимиро-Суздальського князівства (Переяслав, Звенигород, Стародуб, Трубіж...). Тож можна висловити думку, що якби не навала Батия в XIII ст., то історико-етнічні кордони сучасних східнослов'янських спільностей могли б мати інші межі. Зокрема Україна, як контактна зона між землеробами і кочівниками, могла формуватись, включаючи і більш східні регіони. Не слід забувати, що й території на північ від Курська — басейн середньої та верхньої течії р. Оки (літописна Земля вятичів) — також входили до складу Чернігово-Сіверського князівства. Але історія вирішила по-своєму.

Інша справа — віднесення певного числа давньоруського люду до українців в згадані XII—XIII ст. Ніяких даних з цього приводу

у нас немає. Археологія не може тут надати ніяких фактів. Зустрічаються навіть на перший погляд парадоксальні ситуації, коли наприклад, жителі різних регіонів одного політичного об'єднання різняться за матеріальною культурою. Таке зафіксовано на території Галицько-Волинського князівства, де населення північних районів значною мірою орієнтувалось на особливості матеріальної культури Київщини, а в Подністров'ї явно фіксується (в першу чергу в керамічному виробництві) місцева специфіка. Слід відзначити, що за попередніми даними для української території в XV ст. відзначається на основі кераміки — основного і найбільш масового археологічного матеріалу — п'ять регіонів. Тобто, ще й тоді нема уніфікації національної матеріальної культури хоча б у її основних елементах.

На наш погляд, головним при розгляді цього питання є те, що люди на той час ще не називають себе українцями. Вони або руси, або ж «кияни», «чернігівці», «смоляни» і т. д. В цьому принциповому моменті досліджень незрозуміло, як народу, який ще не самоусвідомлює нової етнічної назви, можна її приписувати. Така ж помилка простежується і по відношенню до походження слов'ян, якого ряд дослідників шукає в енеоліті, добі бронзи, ранньому залізному віці. Добре, що на території Європи не водились людиноподібні мавпи, бо через деякий час окремі з них під пером окремих дослідників стали б слов'янськими.

Як в першому, так і в другому випадку розвиток етносу вивчається не в динамічному і змінному процесі, а в статичній застиглоті його моделі. Безсумнівно, до походження слов'ян, а більш пізніше — українців, мали відношення і племена трипільської культури III тис. до н. е. і скіфи-орачі I тис. до н. е. та інші стародавні народи півдня Східної Європи. Але слов'янами населення Східної та Центральної Європи усвідомило себе лише в I тис. н. е., що знайшло підтвердження в писемних джерелах цього часу.

Така ж ситуація і з українцями II тис. н. е. Нема ніяких заперечень тому, що підоснова нової народності була закладена в давньоруський час. Про що свідчать і елементи матеріальної культури X—XIII ст., і наявність слідів південноруських діалектів в писемних джерелах XII—XIII ст. Однак і в XIV ст., на нашу думку, новий етнос ще не був повністю сформований. Про це, зокрема, свідчить вплив південних сусідів на етнографічні особливості української культури (в першу чергу відмінності в деталях костюма в порівнянні з іншими східнослов'янськими угруповання-

ми). Ці контакти мали місце в XV ст. і пізніше — тобто етнічна культура ще не була цілісною, а інновації, створюючи їй неповторний колорит, значною мірою сприймалися і засвоювались. Л. М. Гумільов відводив кожному з етносів час на існування в межах 1200 років, хоч багато з історичних етносів загинуло набагато раніше цього терміну (Гумилев, 1989, с. 372). Тож треба не бідкатись відносно молодості українського етносу і не шукати шляхів його удавлення, а з перспективою дивитись у майбутнє. З нашої точки зору завданням № 1 на сучасному етапі створення концепції української нації і народності є широке і якомога повніше вивчення різних аспектів історичного процесу на території сучасної України, а також прилеглих територіях в XIII—XV ст. Це дозволить об'єктивно і науково обгрунтовано з'єднати «генезисний» період становлення українства (доба Київської Русі) з власне українською історією часів пізнього Середньовіччя. Без таких комплексних розробок узагальнюючі роботи із згаданої проблеми будуть виконані на рівні безапеляційних тверджень праць 50—60-х років, або ж являтимуть собою окремі блоки без єдиного стрижня.

ВИСНОВКИ

Викладені результати досліджень підтвердили важливість використання матеріалів поховальних пам'яток східних слов'ян середньовічних часів для вивчення історичних процесів, що відбувались на південноруських землях і в країні в цілому. Ми акцентували увагу на історичній інтерпретації опрацьованої інформації, оскільки погоджуємось з точкою зору, що «...археологія — це сукупність досліджень, що відносяться до матеріальних об'єктів, котрі разом з іншими даними можуть висвітлити історію та спосіб життя минулого (окремі події, повсякденну діяльність, інститути, вірування і т. д.). Але «...нема такого історико-археологічного дослідження, яке б не включало в себе викладення матеріалу» (Гарден, 1983, с. 40, 64). Тому спочатку був проведений аналіз і систематизація розглянутої категорії пам'яток.

Зразу ж нагадуємо, що накопичення інформації з розглянутої теми триває більше 100 років. Отримані свідчення дозволяють стверджувати, що відомі на сьогодні матеріали могильників IX—XII ст. з південноруської території є одним з найбільш масових джерел. В кількісному виразі це більше 4500 підкурганних поховань, більш як 2200 ґрунтових, більше 30 кам'яних гробниць та 40 саркофагів, 7 костниць, більше 10 аркосолій, близько 10 колективних могил, численні поховання під підлогами храмів, поховання в печерах.

Картографування вивчених некрополів показало досить густе заселення більшості розглянутої території, особливо в околицях найбільших міських центрів, маршрутів торгових магістралей, прикордонних районів. Зокрема на території літописної Волинської землі концентрація могильників (а відповідно й проживання там населення) фіксується в районах розташування Волиня, Червеня, Володимира, а трохи східніше — Дорогобужа та Пересопниці. В Галицькій землі аналогічна картина простежується біля Перемишля, Звенигорода, Теробовля, Василева. На територіях Східної

Волині і Київщини, що входили до Київської землі, досліджені пам'ятки концентруються під Овручем, Коростенем, Городськом, Києвом, Вишгородом. А на Лівобережжі Дніпра — в районах Чернігова, Любеча, Новгород-Сіверського, Путивля і Курська. В Пороській і Посульській оборонних лініях населені пункти та могильники розташовані інакше: не скупчено, а рівномірно по всій території. Можна вважати, що це пов'язано з централізованим заселенням цих прикордонних районів і стратегією боротьби з кочівниками. А агломерації в північних місцевостях вірогідно почали формуватись в більш ранні часи, в період появи союзів племен, зародження племенних князівств, виникнення перших східнослов'янських міст.

Розміри окремих некрополів, у співставленні з кількістю всіх датованих комплексів в окремі хронологічні періоди, дозволяють говорити про динаміку демографічних змін в таких населених пунктах. Цікаві в цьому плані Кветуньський, Гочевський, Пересопницький, Житомирський, Жовнинський та деякі інші могильники, на яких було досліджено значне число комплексів. Але, звичайно, загальну картину кількості населення в цьому регіоні можна скласти тільки за умови широких досліджень з використанням інших археологічних, а також антропологічних матеріалів, свідчень писемних джерел. Це тема окремої спеціальної роботи.

Описуючи власне поховальний обряд східнослов'янського населення, слід відзначити стабільність і традиційність його складових. Розміщення на території некрополя, улаштування могил, набір інвентаря, поводження з тілом померлого, проведення різних дій під час поховання дозволяють для певних етапів виділяти набір ознак, котрі в сукупності дають можливість не тільки характеризувати ритуал в конкретний історичний час, але й встановлювати генетичний зв'язок з обрядом попередньої епохи. В цілому обряд поховання на південноруських землях, як і на інших територіях, заселених східними слов'янами, проходив такі етапи еволюції: трупоспалення на стороні, а потім на місці поховання (в межах IX—X ст.); трупопокладення на і вище рівня горизонту (X—XI ст.); трупопокладення в підкурганних ямах (XI—XII ст.); трупопокладення в ґрунтових могилах (XII—XIII ст.). Зрозуміло, це була тільки загальна тенденція в еволюції обрядності від кремації до інгумації, від насипу до ґрунтових могил. Існували й відхилення в окремих мікрорегіонах: відсутність курганних насипів в дністро-прутському межиріччі, наявність ранніх підкурганних ямних поховань на Київщині та Західній Волині, певна асинхронність в

стадіях зміни обрядності на різних південноруських територіях і в мікрорегіонах.

Аналіз складових елементів дозволяє висувати, що, незважаючи на відносну бідність та стереотипність (особливо в порівнянні з могильниками кочівницьких народів II—I тис. до н. е.) поховальний обряд східнослов'янського населення кінця I—початку II тис. н. е. є складною системою взаємопов'язаних ознак. Розглянутий масив, що складається із приблизно 7 тисяч комплексів, дозволяє ґрунтовно відповісти на питання про типові й нетипові елементи обрядності населення південного регіону Київської Русі. При цьому не можна забувати, що для встановлення загальних закономірностей важливі масові характерні явища, а не окремі знахідки, котрі можуть носити випадковий характер (Массон, 1976, с. 153).

Все ж наявність деяких невеликих серій знахідок в складі поховального інвентаря, в основному в киево-чернігівському регіоні (терези, гирки, скриньки), змушують пояснити цей факт. Його можна інтерпретувати в двох напрямках: 1) ускладнення обрядності через постійні контакти з населенням північноєвропейських територій, де ці елементи інвентаря також відомі; 2) ці відмінності в складі речових знахідок з'являються внаслідок розташування в даному регіоні головної торговельної магістралі Київської Русі— шляху «із Грек в Варяги». Для нас більш логічним є друге твердження. Торгово-економічні зв'язки в басейні Дніпра опосередковано могли впливати на певне ускладнення елементів поховального інвентаря самостійно, без обов'язкового етнічного впливу ззовні в конкретний мікрорегіон. Така ж ситуація простежується і в Прибалтиці, де в поховальних комплексах на різних торговельних напрямках також зафіксовані терези та гирки — неосомні атрибут купців. Та й внутрішні райони Скандинавії, зокрема Швеції, котрі були набагато слабші, ніж південні області, зв'язані з міжнародними торговельними лініями, зазнавали набагато менше втручання у свою культуру, а численні інновації не сприймалися більшістю автохтонів (Snore, 1987, р. 28; Stenberger, 1977, с. 476, 482). Але стосовно до північноруського та скандинавського регіонів запропоновану точку зору можна буде перевірити тільки після аналогічного (як на південноруській території) обширного дослідження, а не використання лише матеріалів могильників окремих торговельно-ремісничих центрів типу Бірки чи Хедебю, що робиться в більшості випадків. Досить вірогідно, що і там багато елементів супроводжуючого інвентаря в похованнях з'явилися під впливом економічних, а не етнічних факторів. Однак, підкреслимо

ще раз, вплив економічних факторів на поховальний обряд був не прямим, а опосередкованим — через загальний пласт ідеологічних поглядів котрі формувались та змінювались залежно від змін в реальному житті.

Виявлені комплекси за обрядом кремації на стороні та на місці поховання практично в усіх частинах території підтверджують думку тих дослідників, які вбачають у способах кремації не етнічні відмінності чи сезонні причини, а стадіальні зміни, пов'язані з індивідуалізацією особи за часів первісного суспільства й становлення класового.

Наявність підкурганних ямних поховань на межі I—II тис. н. е. в тих південноруських областях, куди за писемними джерелами проникли ідеї християнства, дозволяє цю ознаку обрядовості пов'язувати також з певними ідеологічними змінами синкретичного характеру, а не з племенними особливостями у віруваннях полян і волинян. При цьому слід ще раз підкреслити, що саме на територіях згаданих літописних племенних об'єднань за писемними та археологічними даними відзначався найбільш активний розвиток феодальних відносин в порівнянні з іншими південноруськими додержавними об'єднаннями. Саме для ідеологічного обґрунтування ранньокласової диференціації їй знадобилась тут релігія іншого рівня в порівнянні з язичництвом. Ним стало християнство, що зарекомендувало себе на цей час як ідеологічну опору феодалів багатьох країн Європи. Русь стала ідеологічним партнером середньовічного світу.

Пояснення причин появи обряду інгумації в підкурганних ямах дозволяє простежити шляхи та час розширення впливу християнської релігії від її «опорних пунктів» на південноруській території. В іншому випадку, приймаючи тезу про етнографічну основу цього варіанту поховального обряду, слід пояснювати поступове збільшення числа таких комплексів в перші століття II тис. н. е. в більшості районів Східної Європи значним переселенням і масовим зростанням числа нащадків полян і волинян, котрі почали обживати землі не тільки своїх південноруських сусідів, але й жителів північних територій. На підтвердження цього факту ми не маємо ніяких даних.

Однак поступове поширення нових ідей на Русі зовсім не свідчить про примітивізм та убогість старої релігійної системи—східнослов'янського язичництва. Наявні дані дозволяють характеризувати його як досить складний комплекс поглядів та ідей, що незважаючи на постійний виступ в класовому давньоруському

суспільстві, протягом багатьох століть протистояв християнству. Перемога нової релігії в першу чергу пов'язана зі специфікою суспільних відносин феодальної формації, котрі повинні були в повному обсязі обґрунтуватись ідеологічною доктриною. Однак специфіка вірувань на Русі в перші століття II тис. н. е. характеризується синкретизмом світоглядних традицій. Археологічним символом довір'я може бути курган — ознака язичництва та могильна яма під ним, що є вираженням християнського канону заховання померлого.

Усі наявні матеріали різних історичних дисциплін дозволяють розглядати давньоруське суспільство як класове, починаючи з перших століть існування державних структур. В повній мірі це підтверджується й поховальним обрядом, який наприкінці I тис. н. е. значно ускладнився внаслідок глобальних змін ідеології пануючих прошарків, представники яких бажали і «на тому світі» відокремитись від широких мас. Одним із проявів цих соціальних відмінностей стала поява зрубних (або камерних) гробниць, які мали на Русі, як і в деяких інших народів, автохтонне походження. Говорячи ж в цілому про дружинні поховання (тобто представників панівної верхівки) в перші століття давньоруської історії слід відзначити, що більшість з них знаходиться на некрополях крупних міст, а також в ряді укріплених поселень. Це підтверджує точку зору тих дослідників (Б. О. Рибаків, П. П. Толочко, А. В. Куза), які вбачають в давньоруському місті центр сільської округи, своєрідний колективний замок земельних магнатів на чолі з князем. В наступні часи багаті підкурганні поховання поступово замінялися християнськими похованнями поблизу стін або в середині престижних храмів. Вважалось почесним бути похованим в саркофазі з рожевого овруцького шиферу.

Картографування підкурганних комплексів з багатим інвентарем і зброєю дозволило намітити генеральні лінії процесу одержавлення південноруської території з центрального ядра країни — Середнього Подніпров'я, «Руської землі» в вузькому значенні цього терміну. На Лівобережжі Дніпра це були напрямки Чернігів — Сновськ — Стародуб та Переяслав Руський — Курськ. На правому березі основні напрямки простежуються на крупні західні центри Червень, Перемишль, Пліснеськ та інші, хоч там початковий процес становлення феодальних відносин відбувався без значних імпульсів з боку володарів «матері міст руських» — Києва.

Археологічні та антропологічні матеріали дозволяють зафіксувати одну, на наш погляд досить важливу рису давньоруського

феодалізму: певну мікроміграцію по території країни разом з представниками панівних прошарків груп залежного населення. Це підтверджується й писемними джерелами. Наведене спостереження дозволяє схилитись до точки зору про існування давньоруської народності на всьому протязі розглянутого історичного періоду в зв'язку з інтенсивними та постійними міжрегіональними контактами. Виразниками інтеграційних ідей були не широкі маси, а в першу чергу, феодалі та їх оточення — прогресивні на той час прошарки суспільства.

Історична спільність східних слов'ян зберігалась протягом трьох етапів її формування і розвитку. Перший із них слід відносити до часів більш ранніх, ніж об'єднання Північної та Південної Русі за Олега в кінці IX ст. На наш погляд, розпочинаючи процес формування народності тільки з межі створення держави буде невірно. Адже без припущення й фіксації глибинних інтеграційних процесів слід говорити про створення нової етнічної спільності східних слов'ян в значній мірі лише під впливом політичних факторів — тобто проживання в рамках єдиної держави. Навіть досвід зовсім недалекого минулого (проголошення зверху, але не реалізованої життям формули «нова спільність — радянський народ») також засвідчує різноманітність причин перетворень етнічного характеру, в тому числі й наявності підоснови для цих перетворень. Другий етап формування народності відноситься до часу існування ранньофеодальної монархії (аж до початку XII ст.). Третій — в межах доби феодальної роздробленості (до 40-х років XIII ст.). В цей час закладаються основи майбутньої української народності, так само в другій половині I тис. н. е. — давньоруської.

Цілком очевидно, що приведені хронологічні репери не є дискретними. Окремі процеси і явища, що зароджувались у попередньому етапі, ставали явними в наступному. Слід також відзначити, що серед автохтонів проживали й вихідці з інших земель, які поступово в своїй більшості були асимільовані першими.

Вище наведені матеріали поховальних пам'яток є безперечно добротним джерелом з історії Київської Русі. Їх використання в поєднанні з іншими археологічними, писемними, антропологічними, етнографічними матеріалами дозволяють вирішувати питання, що стосуються першооснов сучасної моделі східноєвропейського феодалізму.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ТА АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ

- Абрамович Д. І. Кисво-Печерський Патерик.—К., 1991.—278 с.
- Авдусин Д. А. Ровики славянских курганов //МИА.—1969.—№ 169.—С.11—15.
- Авдусин Д. А. Скандинавские погребения в Гнездове //Вестник МГУ. История.—1974.—№ 1.—С. 74—86.
- Авдусин Д. А. Происхождение древнерусских городов (по археологическим данным) //ВИ.—1980.—№ 12.—С. 24—42.
- Авдусин Д. А. Пушкина Т.А. Три погребальные камеры из Гнездова //История и культура древнерусского города.—М., 1989.—С. 190—205.
- Аверкиева Ю. П. Разложение родовой общины и формирование раннеклассовых отношений в обществе индейцев северо-западного побережья Северной Америки //ТИЭ.—1961.— Т. 70.—271 с.
- Агеева Р. А. Страны и народы: происхождение названий.—М., 1990.—256 с.
- Александров В. А. Типология русской крестьянской семьи в эпоху феодализма //История СССР.—1981.—№ 3.—С. 78—96.
- Алексеев Н. А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири.—Новосибирск, 1980.—318 с.
- Алксеева Т. І. Антропологічний склад населення давньоруських міст // Матеріали з антропології України.—1969.—Вип. 4.—С. 73—86.
- Алксеева Т. И. Этногенез восточных славян: По данным антропологии.—М., 1973.— 330 с.
- Алешкин В. А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ.—Л., 1986.—191 с.
- Арутюнов С. А. Процессы и закономерности вхождения инноваций в культуру этноса //СЭ.—1982.—№ 1.—С. 8—21.
- Арутюнов С. А. Народы и культуры: взаимодействие и развитие.—М., 1989.— 246 с.
- Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осетии.—Орджоникидзе, 1961.—135 с.
- Археология Украинской ССР.—К., 1985.—Т. I.—567 с.
- Арциховский А. В., Янин В. Л. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1962—1976 гг.).—М., 1978.—192 с.
- Ахундов М. Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы.—М., 1982.—176 с.
- Байбурич А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян.— Л., 1983.—188 с.
- Баран В. Д. Черняхівська культура (за матеріалами верхів'я Дністра і Західного Бугу).—К., 1981.—262 с.
- Баран В. Д. Проблемы изучения раннеславянских древностей Юго-Восточной Европы //История, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів.—К., 1988.—С. 104—125.
- Барсов Т. Константинопольский патриарх и его власть над русской церковью.—СПб, 1878.—578 с.
- Бартель Г. Огненное погребение.—М., 1928.—141 с.
- Баскаков Н. А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве».—М., 1985.—207 с.

- Бахрушин С. В.* К вопросу о крещении Киевской Руси // Историк-марксист.— 1937.— Кн. 2.—С. 40—77.
- Бегунов Ю. К.* Памятник русской литературы XIII века «Слово о гибели Русской земли».—М.—Л., 1965.—231 с.
- Бессарабова Э. Д.* Славянские курганы второй половины первого тысячелетия н.э. с трупосожжением и деревянными сооружениями на территории Восточной Европы // Археологический сборник.—1973.— Вып. 15.—С. 65—85.
- Блифельд Д. И.* К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX—X вв. //СА.—1954.—Т. 20.—С. 148—164.
- Блифельд Д. И.* Древнерусские дружинные некрополи на территории УССР и их значение // НА ІА АНУ.—Ф. 12.—№ 518.—66 с.
- Бліфельд Д. І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці.—К., 1977—235 с.
- Брайчевский М. Ю.* Походження Русі.—К., 1968.—224 с.
- Брайчевский М. Ю.* Восточнославянские союзы племен в эпоху формирования Древнерусского государства // Древнерусское государство и славяне.— Минск, 1983.—С. 100—103.
- Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі.—К., 1988.—261 с.
- Бромлей Ю. В., Першиц А. И.* Ф. Энгельс и проблемы первобытной истории // Проблемы этнографии и антропологии в свете научного наследия Ф. Энгельса.—М., 1972.—С. 7—35.
- Бромлей Ю. В.* Современные проблемы этнографии.—М., 1981.—390 с.
- Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса.—М., 1983.—412 с.
- Бромлей Ю. В.* Этносоциальные процессы: теория, история, современность.—М., 1987.—334 с.
- Будовниц И. У.* К вопросу о крещении Руси // Вопросы истории религии и атеизма.—1956.—Вып. 3.—С. 402—434.
- Булгаков С. В.* Настольная книга для священно-церковнослужителей.—К., 1913.—1773 с.
- Булкин В. А., Лебедев Г. С.* Гнездово и Бирка (К проблеме становления города) // Культура средневековой Руси.—Л., 1974.—С. 11—17.
- Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С.* Археологические памятники Древней Руси IX—XI вв.—Л., 1978.—150 с.
- Васильев Л. С.* Становление политической администрации (От локальных групп охотников и собирателей к протогосударству-чифдом) // Народы Азии и Африки.—1980.—№ 1.—С. 172—186.
- Винников А. З.* Славянские курганы лесостепного Дона.—Воронеж, 1984.—192 с.
- Винников А. З.* Древнерусское население лесостепного Дона: автореф. дис... доктора ист. наук.—М., 1991.—36 с.
- Виппер Р. Ю.* Рим и раннее христианство.—М., 1954.—267 с.
- Вопросы* Кирика, Саввы и Ильи с ответами Нифонта, епископа Новгородского, и других иерархических лиц // Памятники древнерусского канонического права.—СПб, 1908.—Ч. 1.—Стлб.—21—62.
- Выжарова Ж. И.* Славяне и протоболгары в связи с вопросом средиземноморской культуры // Славянит и причерноморский свят. VI—XI вк.—София, 1973.—С. 239—266.
- Гамченко С. С.* Пятилетие археологических исследований на Волини (1918—1923) // НА ІА АНУ.—Фонд Гамченко.—№ 45.—217 с.
- Гарден Ж. К.* Теоретическая археология.—М., 1983.—295 с.
- Геденов С. А.* Варяги и Русь. Историческое исследование.—СПб, 1876.—Ч. 2.—С. 397—569.
- Генинг В. Ф.* Могильник Синташта и проблема ранних индоиранских племен //СА.—1977.—№ 4.—С. 53—73.

- Генинг В. В., Генинг В. Ф. Метод определения древних традиций ориентировок погребенных по сторонам горизонта // Археология и методы исторических реконструкций.—К., 1985.—С. 136—152.
- Глазырина В. Г., Джексон Т. Н. Древнерусские города в древнескандинавской письменности.—М., 1987.—208 с.
- Голубева Л. А. Киевский некрополь // МИА.—1949.—№ 11.—С. 103—118.
- Голубинский Е. История русской церкви.—М., 1904.—Т. 2.—791 с.
- Горский В. С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI — начала XII в.—К., 1988.—213 с.
- Греков Б. Д. Киевская Русь.—М., 1953.—568 с.
- Грязнов М. П. Курган как архитектурный памятник // Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований в 1960 г.—М., 1961. С. 22—25.
- Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли.—Л., 1989.—495 с.
- Гуревич А. Я. Походы викингов.—М., 1965.—183 с.
- Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.—М., 1972.—318 с.
- Гуревич А. Я. Норвежское общество в раннее средневековье.—М., 1977.—327 с.
- Даркевич В. П. Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси // СА.—1960.—№ 4.—С. 56—67.
- Даркевич В. П. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве // СА.—1961.—№ 4.—С. 94—102.
- Дашкевич Н. П. Последние данные о происхождении населения и князей Болоховской земли // ЧИОНЛ.—Кн. 13.—С. 146—149.
- Довженок В. И., Брайчевский М. Ю. О времени сложения феодализма в Древней Руси // ВИ.—1950.—№ 8.—С. 60—77.
- Довженок В. И. Об экономических предпосылках сложения феодальных отношений у восточных славян // Проблемы возникновения феодализма у народов СССР.—М., 1969.—С. 28—39.
- Довженок В. Й. Характерні риси феодалізму в Київській Русі // УІЖ.—1970.—№ 12.—С. 36—44.
- Ершевский Б. Д. Атрибуция княжеских знаков Черниговских Рюриковичей (по материалам сфрагистики) // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» Тез. док.—Чернигов, 1988.—С. 85—87.
- Жуков Е. М., Барг М. А., Черняк Е. Б., Павлов В. И. Теоретические проблемы всемирно-исторического процесса.—М., 1979.—330 с.
- Жуков Е. М. Очерки методологии истории.—М., 1980.—247 с.
- Зайцев А. И. Культурный переворот в Древней Греции VIII—V вв. до н. э.—Л., 1985.—208 с.
- Зайцев А. К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X—XIII вв.—М., 1975.—С. 57—117.
- Застерова Б. Кирилло-Медофиевская миссия и становление Великоморавского государства // ВВ.—1977.—Т. 38.—С. 9—11.
- Зеленин Д. К. Магическая функция примитивных орудий // Известия АН СССР. Отделение общественных наук.—1931.—VII серия.—С. 713—754.
- Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.—М., 1991.—511 с.
- Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.—К., 1983.—380 с.
- Индийский Америки // ТИЭ.—1955.—Т. 25.—263 с.
- Иоанн де Плано Карпини. История Монголов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны.—СПб, 1911.—244 с.
- Исаевич Я. Д. «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX — начало XII вв.) // Исследования по истории славянских и балканских

- народов эпохи средневековья.—М.,1972.—С. 107—124.
- Исаевич Я. Д.* Культура Галицко-Волынской Руси //ВИ.—1973.—№ 1.—С. 92—107.
- История культуры древней Руси.*—М.—Л.,1948.—Т. 1.—483 с.
- История первобытного общества. Эпоха классового общества.*—М.,1988.—565 с.
- Каменецкая Е. В.* О некоторых типах керамики Гнездова //СА.—1988.—№ 1.—С. 260—263.
- Каменецкий И. С., Маршак А. Я., Шер А. Я.* Анализ археологических источников (возможности формализованного подхода).—М.,1975.—174 с.
- Капустин Н. С.* Особенности эволюции религии (на материалах древних верований и христианства).—М.,1984.—222 с.
- Каргер М. К.* Древний Киев.—М.—Л.,1958.—Т. 1.—579 с.
- Каргер М. К.* Древний Киев.—М.—Л.,1961.—Т. 2.—661 с.
- Кирпичников А. Н., Лебедев Г. С., Булкин В. А., Назаренко В. А.* Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения //КСИА АН СССР.—1980.—Вып. 160.—С. 24—38.
- Кирпичников А. Н., Лебедев Г. С., Дубов И. В.* Северная Русь (некоторые итоги археологических исследований) //КСИА АН СССР.—1981.—Вып. 164.—С. 3—10.
- Кланца З.* Падение аварской державы в Подунавье //Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей.—М.,1987.—С. 74—82.
- Клингер В.* Яйцо в народном суеверии //Сборник в честь Ю. А. Кулаковского.—К.,1911.—С. 119—145.
- Коваленко В. П.* До питання про полянсько-сверянські кордони //Тези доп. II Республіканської наук. конф. з історичного краєзнавства.—К.,1982.—С. 280, 281.
- Козак Д. Н., Орлов Р. С.* Обкладка ножен меча из погребения № 3 в с. Гринев //Новые памятники древней и средневековой художественной культуры.—К.,1982.—С. 104—115.
- Козловский А. О.* Историко-культурный розвиток Південного Подніпров'я у IX—XIV ст.—К.,1991.—137 с.
- Козьма Пражский.* Чешская Хроника.—М.,1962.—296 с.
- Колеснический Н. Ф.* Донациональные этнические общности (на материале средневековой Германии) //Расы и народы.—1978.—Вып. 8.—С. 21—46.
- Константин Багрянородный.* Об управлении империей.—М.,1991.—496 с.
- Королюк В. Д.* Древнепольское государство.—М.,1957.—216 с.
- Королюк В. Д.* Грамота 1086 г. в хронике Козьмы Пражского //Краткие сообщения. Институт славяноведения.—1960.—Вып. 29.—С. 3—23.
- Королюк В. Д.* Основные проблемы формирования контактной зоны в Юго-Восточной Европе и бессинтезного региона в Восточной и Центральной Европе //Проблемы социально-экономических формаций (историко-типологические исследования).—М.,1975.—С. 158—184.
- Коростовцев М. А.* Религия древнего Египта.—М.,1976.—336 с.
- Коростовцев М. А.* Древнеегипетская илютия и вопрос о рабстве в древних обществах //Восточная Европа в древности и средневековье.—М.,1978.—С. 77—83.
- Косвен М. О.* К вопросу о военной демократии //ТИЭ.—1960.—Т. 54.—С. 241—261.
- Котляр Н. Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв.—К.,1985.—184 с.

- Кочуркина С. И. Юго-Восточное Приладожье в X—XIII вв.—Л., 1973.—150 с.
- Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.—М., 1987.—236 с.
- Куббель Л. Е. Потестарная и политическая этнография // Исследования по общей этнографии.—М., 1979.—С. 241—277.
- Куббель Л. Е. Этнические общности и потестарно-политические структуры доклассового и раннеклассового общества // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе.—М., 1982.—С. 124—146.
- Кузьмин А. Г. Падение Перуна.—М., 1988.—240 с.
- Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ.—1961.—Вып. Е1—57.—39 с.
- Кучера М. П., Иванченко Л. І. Давньоруська оборонна лінія в Поросці // Археологія.—1987.—Вип. 59.—С. 67—79.
- Кучкин В. А. Захоронение И. Грозного и русский средневековый погребальный обряд // СА.—1967.—№ 1.—С. 289—294.
- Кучкин В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X—XIV вв.—М., 1984.—349 с.
- Лебедев Г. С. Разновидности обряда трупосожжения в могильнике Бирка // Статистико-комбинаторные методы в археологии.—М., 1970.—С. 180—190.
- Лебедев Г. С. Социальная топография могильника «эпохи викингов» в Бирке // Скандинавский сборник.—1977.—Т. 22.—С. 141—157.
- Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе.—Л., 1985.—286 с.
- Лелеков Л. А. К реконструкции раннеславянской мифологической системы // Советское славяноведение.—1973.—№ 1.—С. 51—56.
- Леонова Н. Б., Смирнов Ю. А. Погребение как объект формального анализа // КСИА АН СССР.—1977.—Вып. 148.—С. 16—23.
- Лесман Ю. М. О сидячих погребениях в древнерусских могильниках // КСИА АН СССР.—1981.—Вып. 164.—С. 52—58.
- Летурно Ш. Эволюция рабства.—М., 1897.—357 с.
- Лихачев Д. С. Культура руси XII века, времени создания «Слова о полку Игореве» // Злато слово.—М., 1986.—С. 233—256.
- Ловмянский Х. Русь и норманны.—М., 1985.—304 с.
- Лооне Э. Современная философия истории.—Таллин, 1980.—295 с.
- Лосев А. Ф. В поисках смысла // Вопросы литературы.—1985.—№ 10.—С. 205—231.
- Лысенко П. Ф. Города Туровской земли.—Минск, 1974.—199 с.
- Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства // МИА.—1968.—152.—192 с.
- Мавродин В. В., Фроянов И. Я. Об общественном строе восточных славян VIII—IX вв. в свете археологических данных // Проблемы археологии.—1978.—Вып. 2.—С. 125—132.
- Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.—К., 1988.—148 с.
- Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.—Л., 1976.—191 с.
- Массон В. М. Формирование раннеклассовых обществ и вопросы типологии древних цивилизаций // Древний восток и античный мир.—М., 1980.—С. 11—41.
- Медведев А. Ф. Древнерусские писала X—XV вв. // СА.—1960.—№ 2.—С. 68—88.
- Мединцева А. А. Древнейший тип инструментов для письма на территории Древней Руси // Древнерусский город.—К., 1984.—С. 80—82.
- Мельник Е. Н. Раскопки в земле Лучан, произведенные в 1897 и 1898 гг. // Труды XI АС.—1901.—Т. 1.—С. 479—576.

- Мельник Е. Н. Раскопки в земле Лучан, произведенные в 1897 и 1898 гг. //Труды XI АС.—1901.—Т.1.—С. 479—576.
- Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Название «Русь» в этно-культурной истории древнерусского государства (IX—X вв.) //ВИ.—1989.—№ 8.—С. 24—38.
- Мифы народов мира.—М.,1980.—Т. 1.—671 с.
- Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э.//ВДИ.—1941.—Вып. 1.—С. 230—280.
- Морган Л. Древнее общество.—Л.,1934.—350 с.
- Моця А. П. Трупопожжение и трупоположение у славян Среднего Поднепровья. Причины смены погребального обряда //Славяне и Русь (на материалах восточнославянских племен и Древней Руси).—К.,1979.— С. 115—122.
- Моця А. П. Скорченные захоронения древнерусских некрополей //Древности Среднего Поднепровья.—К.,1981.—С. 101—105.
- Моця А. П., Сыромятников А. К. Княжеские тамги Святослава Игоревича как источник изучения истории древнерусских городов //Древнерусский город.— К.,1984.—С. 84—87.
- Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников).—К.,1987.—167 с.
- Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв.—1990.—156 с.
- Моця О. П. Поховання скандинавів на півдні Київської Русі //Археологія.—1990.— № 4.—С. 90—97.
- Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья.—К.,1984.—134 с.
- Назаренко В. А. Норманны и появление курганов в Приладожье //Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья.—Л.,1982.—С. 142—147.
- Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства.—М.,1951.—262 с.
- Недошивина Н. Г. О религиозных представлениях вятичей XI—XIII вв.//Средневековая Русь.—М.,1976.—С. 49—52.
- Недошивина Н. Г., Фехнер М. В. Погребальный обряд Тимеровского могильника //СА.—1985.—№ 2.—С. 101—115.
- Неусыхин А. И. Дофеодальный период как переходная стадия развития от родоплеменного строя к раннефеодальному //Средние века.—1968.—Вып. 31.—С. 45—48.
- Никитина Г. Ф. Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тысячелетии до н. э. — первой половине I тысячелетия н. э. //Погребальный обряд племен Северной Европы в I тысячелетии до н. э. — I тысячелетие н. э.—М.,1974.—С. 5—132.
- Никифоров В. Н. Восток и всемирная история.—М.,1977.—354 с.
- Никольская Т. Н. Земля вятичей. К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX—XIII вв.—М.,1981.—296 с.
- Никольский Н. М. Дохристианские верования и культы днепровских славян.—М.,1929.— 36 с.
- Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов.—М.—Л., 1950.— 640 с.
- Новое в археологии Киева.—К.,1981.—455 с.
- Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма.—М.,1972.—338 с.
- Новосельцев А. П. Образование Древнерусского государства и первый его правитель //ВИ.—1991.—№ 2—3.—С. 3—20.
- Орлов Р. С. Південноруський центр художньої металообробки //Археологія.—1983.—Вип. 44.—С. 29—47.

- Орлов Р. С. Школы художественной металлообработки «Русской земли» и племенные украшения (к социальной характеристике древнерусского ремесла) // Исследование социально-исторических проблем в археологии. — К., 1987. — С. 228—242.
- Ошибкина С. В. Могильник Пески в Вологодской области // КСИА АН СССР. — 1972. — Вып. 129. — С. 65—69.
- Пашуто В. Т. По поводу книги И. Я. Фроянова «Киевская Русь. Очерки социально-политической истории» // ВИ. — 1982. — № 9. — С. 174—178.
- Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI—XIII ст. — К., 1980. — 180 с.
- Перхавко В. Б. Классификация орудий труда и предметов вооружения из раннеславянских памятников междуречья Днепра и Немана // СА. — 1979. — № 4. С. 40—55.
- Перищиц А. И. Некоторые особенности классовобразования и раннеклассовых отношений у кочевников-скотоводов // Становление классов и государства. — М., 1976. — С. 280—313.
- Перищиц А. И. Периодизация первобытной истории (состояние проблемы) // ВИ. — 1980. — № 3. — С. 70—83.
- Перищиц А. И. Этнические общности и формационный процесс // СЭ. — 1986. — № 3. — С. 69—73.
- Пертухин В. Я. К характеристике представлений о загробном мире у скандинавов эпохи викингов (IX—XI вв.) // СЭ. — 1975. — № 1. — С. 44—54.
- Петрухин В. Я. Ритуальные сосуды из курганов Гнездова и Чернигова // Вестник МГУ. История. — 1975. — № 2. — С. 85—92.
- Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. К предистории древнерусского города // История СССР. — 1979. — № 4. — С. 100—112.
- Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. — 1958. — № 62. — С. 151—226.
- Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА. — 1967. — № 142. — 200 с.
- Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков // САИ. — 1973. — Вып. — Е1—19. — 96 с.
- Плетнева С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X—XII вв. — М., 1975. — С. 260—300.
- Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. Понски исторических закономерностей. — М., 1982. — 188 с.
- Повесть временных лет. — М. — Л., 1950. — Ч. 1. — 406 с.
- ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 1. — 579 стлб. (Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку).
- ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 2. — 938 стлб. (Инатьевская летопись).
- Поулик Й. Вклад чехословацкой археологии в изучение истории Великой Моравии // Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. — М., 1985. — С. 28—49.
- Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. — Л., 1986. — 365 с.
- Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980. — 152 с.
- Пушкина Т. А. Бронзовый идол из Черной Могилы // Вестник МГУ. История. — 1984. — № 3. — С. 86—87.
- Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры. — М., 1985. — 256 с.
- Рамм Б. Я. Папство и Русь в X—XV веках. — М. — Л., 1959. — 283 с.
- Рапов О. М. О некоторых причинах крещения Руси // Вестник МГУ. История. — 1976. — № 4. — С. 55—71.

- Раппопорт П. А.* Русская архитектура X—XIII вв. //САИ.—1982.—Вып. Е1—47.—136 с.
- Ратич О. О.* Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості //Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час.—К.,1976.—С. 132—206.
- Рафалович И. А.* Данчени.Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. е.—Кишинев, 1986.—222 с.
- Рерих Н. К.* Древностям Валдайским и Водским // ИАК.—1901.—Вып. 1.—С. 60—68.
- Робинсон А. Н.* Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI—XIII вв.—М.,1980.—336 с.
- Рогов А. И.* О понятии «Русь» и «Русская земля» (по памятникам письменности XI—начала XII вв.) //Формирование раннефеодальных славянских народностей.—М.,1981.—С. 151—156.
- Российское законодательство X—XX вв.— Т. 1. Законодательство Древней Руси.— М.,1984.—430 с.*
- Русанова И. П.* Территория древлян по археологическим данным //СА.—1960.—№ 1.—С. 63—69.
- Русанова И. П.* Курганы полян X—XII вв. //САИ.—1966.—Вып. Е1—24.—48 с.
- Русанова И. П.* Славянские древности VI—VII вв.—М.,1976.—216 с.
- Рыбаков Б. А.* Древности Чернигова //МИА.—1949.—№ 11.—С. 7—102.
- Рыбаков Б. А.* Русские земли на карте Идриси 1154 года //КСИИМК.—1952.— Вып.43.—С. 3—44.
- Рыбаков Б. А.* Первые века русской истории.—М.,1964.—240 с.
- Рыбаков Б. А.* Путь из Булгара в Киев //МИА.—1969.—№ 169.—С. 189—196.
- Рыбаков Б. А.* Нестор о славянских обычаях //МИА.—1970.—№ 175.—С. 40—43.
- Рыбаков Б. А.* О двух культурах русского феодализма //Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма.—М., 1970.—С. 23—33.
- Рыбаков Б. А.* Языческое мировоззрение русского средневековья //ВИ.—1974.— № 1.—С. 2—30.
- Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.—М.,1981.—607 с.
- Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси.—М.,1987.—783 с.
- Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.—М.,1982.—565 с.
- Рябинин Е. А.* Костромское Поволжье в эпоху средневековья.—Л.,1986.—159 с.
- Сахаров А. И.* Дипломатия древней Руси: IX — первая половина X в.—М.,1980.— 358 с.
- Свердлов М. Б.* Из истории системы налогообложения в древней Руси //Восточная Европа в древности и средневековье.—М.,1978.—С. 144, 150.
- Свердлов М. Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.— Л.,1983.— 238 с.
- Седов В. В.* Славяне Верхнего Поднепровья //МИА.—1970.—№ 163.—200 с.
- Седов В. В.* Формирование славянского населения Среднего Поднепровья //СА.— 1972.—№ 4.—С. 24—32.
- Седов В. В.* Славяне Среднего Поднепровья (по данным палеоантропологии) //СЭ.—1974.—№ 1.—С. 16—31.
- Седов В. В.* Мальский кургано-жальничный могильник близ Изборска //КСИА АН СССР.—1976.—Вып. 146.—С. 87—95.
- Седов В. В.* К палеоантропологии восточных славян //Проблемы археологии Евразии и Северной Америки.—М.,1977.—С. 148—162.
- Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян.—М.,1979.—157 с.

- Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР. — М., 1982.—327 с.
- Седов В. В. Распространение христианства в Древней Руси (по археологическим материалам) // Введение христианства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси (Сб. тез.).—М.,1987.—С. 40—43.
- Седов В. В. Формирование восточнославянской народности //КСИА АН СССР.—1989.—Вып. 198.—С. 10—15.
- Селезнев М. А. Социальная революция.—М.,1971.—347 с.
- Семенов Ю. И. О периодизации первобытной истории //СЭ.—1965.—№ 5.—С. 74—93.
- Семенов Ю. И. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община. //Становление классов и государства.—М.,1976.—С. 7—86.
- Семенов Ю. И. О стадияльной типологии общины //Проблемы типологии в этнографии.—М.,1979.—С. 75—91.
- Сказания о начале славянской письменности.—М.,1981.—198 с.
- Славяне и скандинавы.—М.,1986.—411 с.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.—К.,1990.—485 с.
- Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст. н. е.).—К.,1975.—210 с.
- Смирнов К. Ф. Савроматы (ранняя история и культура савроматов).—М.,1964.—379 с.
- Советская историография Киевской Руси.—Л.,—1978.—279 с.
- Соловьева Г. Ф. Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII—XIV вв. н. э. (вятичи, радимичи, северяне) //СА.—1956.—Т. XXV—С. 138—170.
- Соловьева Г. Ф. Погребальные обряды //САИ.—1962.—Вып. Д1—12.—С. 50—72.
- Спицын А. А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным //ЕМНП.—1899.—Т. 8.—С. 301—340.
- Спицын А. А. Владимирские курганы //ИАК.—1905.—Вып. 15.—С. 84—172.
- Сумцов Н. Личные обереги от сглаза.—Харьков, 1896.—20 с.
- Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья.—К.,1975.—167 с.
- Сухобоков О. В. Левобережная Украина в VII—XIII вв. //Чернигов и его округа в IX—XIII вв.—К.,1987.—С. 46—56.
- Татищев В. Н. История Российская.—М.—Л.,1963.—Т. 2.—352 с.
- Тереножкин А. И. Киммерийцы.—К.,1976.—223 с.
- Тимофеев Е. И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников в X—XIII в. //СА.—1961.—№ 3.—С. 56—75.
- Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.).—К., 1982.—206 с.
- Тихомиров М. Н. Древняя Русь.—М.,1975.—429 с.
- Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие.—М.,1964.—399 с.
- Токарев С. А. Проблемы периодизации истории религии //Вопросы научного атеизма.—1976.—Вып. 20.—С. 68—80.
- Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва.—К.,1970.—219 с.
- Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.—К.,1980.—223 с.
- Толочко П. П. Древний Киев.—К.,1983.—327 с.
- Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории.—К., 1987.—246 с.
- Толочко П. П. Основні досягнення та перспективи розвитку давньоруської археології України //Археологія.—1987.—Вып. 57.—С. 51—56.
- Толочко П. П. Древнерусский феодальный город.—К.,1989.—256 с.

- Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси //Славяне и Русь (в зарубежной историографии).—К.,1990.—С. 99—121.
- Толочко П. П. Чи існувала давньоруська народність? //Археологія.—1991.—3.—С. 47—57.
- Толстов С. П. Военная демократия и проблема «генетической революции». //Проблемы истории докапиталистических обществ.—1935.—С. 175—216.
- Топоров А. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.—М.,1962.—280 с.
- Третьяков П. Н. Северные восточнославянские племена //МИА.—1941.—№6.—С. 9—55.
- Третьяков П. Н. Вопросы и факты археологии восточных славян //Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма.—М.,1970.—С. 161—188.
- Тутковский П. А. Древнейшая добывающая промышленность на Волини //Труды Общества исследователей Волини.—1915.—Т. 9.—С. 167—198.
- Удальцова Э. В., Котельникова Л. А. Власть и авторитет в средние века //ВВ.—1986.—Т. 47.—С. 5—18.
- Утченко С. Л. Политические учения Древнего Рима.—М.,1977.—256 с.
- Федоров Г. Б. Население Пруто-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. //МИА.—1960.—№ 89.—380 с.
- Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов.—М.,1966.—274 с.
- Феннел Д. Кризис средневековой Руси. 1200—1304.—М.,1989.—292 с.
- Фентон У. Ирокезы в истории //Североамериканские индейцы.—М.,1978.—С. 109—158.
- Фодор И. К вопросу о погребальном обряде древних венгров //Проблемы археологии и древней истории.—М.,1972.—С. 168—174.
- Франко І. Найстаріші пам'ятки південноруського письменства.—Зіб. тв. у 50-ти томах.—К.,1983.—Т. 40.—С. 402—430.
- Фрейдберг О. М. Миф и литература древности.—М.,1978.—606 с.
- Фроянов И. Я. Семья и вервь в Киевской Руси //СЭ.—1972.—№ 3.—С. 90—97.
- Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории.—Л.,1980.—256 с.
- Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет».—М.,1979.—232 с.
- Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, бургасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских Абу-Али Ахмеда Бен Омар Ибн-Даста.—СПб, 1869.—199 с.
- Чаплович Д. Историческое развитие в области Восточных Карпат в конце I — начале II тыс. н. э. //Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э. на Юго-Западе УССР и сопредельных регионах (Тез. док. 2-ой всесоюзной школы-семинара).—Львов,1988.—С. 51—54.
- Чернігів і північне Лівобережжя.—К.,1928.—531 с.
- Четыре беседы Фотия святейшего архиепископа Константинопольского и рассуждение о них архимандрита Порфирия Успенского.—СПб, 1864.—120 с.
- Шаскольский И. П. Норманнская теория в современной буржуазной науке.—М.—Л.,1965.—222 с.
- Шаскольский И. П. О начальных этапах формирования Древнерусского государства //Становление раннефеодальных славянских государств.—К.,1972.—С. 55, 66.
- Шаскольский И. П. Известие Бертинских анналов в свете данных современной науки //Летописи и хроники.—М.,1981.—С. 43—54.

- Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах.—СПб, 1908.—687 с.
- Шервуд Е. А.* От англо-саксов к англичанам.—М.,1988.—240 с.
- Шинаков Е. А.* Население междуречья Десны и Ворсклы в конце X—первой половине XIII века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.—М.,1981.—20 с.
- Ширинский С. С.* Курганы X в. у дер. Пересажа //КСИА АН СССР.—1969.—Вып. 120.—С. 100—106.
- Ширинский С. С.* Объективные закономерности и субъективный фактор в становлении древнерусского государства //Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма.—М.,1970.—С. 189—211.
- Ширинский С. С.* Археологические параллели к истории христианства на Руси и в Великой Моравии //Древняя Русь и славяне.—М.,1978.—С. 203—206.
- Штаерман Е. М.* Древний Рим: проблемы экономического развития.—М.,1978.—222 с.
- Щапов Я. Н.* Большая и малая семьи на Руси в VIII—XIII вв. //Становление раннефеодальных славянских государств.—К.,1972.—С. 180—193.
- Щапов Я. Н.* Становление древнерусской государственности и церковь //Вопросы научного атеизма.—1976.—Вып. 20.—С. 158—169.
- Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства //Маркс К., Энгельс Ф. Соч.—2-е изд.—Т. 21.—С. 23—178.
- Этнография восточных славян.* Очерки традиционной культуры.—М.,1987.—557 с.
- Яблоков И. Н.* Социология религии.—М.,1979.—182 с.
- Яковенко Э. В.* Клыки с зооморфными изображениями //СА.—1969.—№ 4.—С. 200—207.
- Якубовський В. І.* Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області //Археологія.—1975.—Вып. 16.—С. 87—104.
- Antoniewicz W.* Archeologia Polski.—Warszawa, 1928.—343 s.
- Arbman H. Birka.* Sveriges äldsta handelsstad.—Stocholm, 1939.—134 s.
- Arbman H.* The Vikings.—London,1962.—212 p.
- Biel J.* Ein Fürstengrabbügel der späten Hallstattzeit bei Eberdingen— Hochdorf, kr. Ludwigsburg (Baden-Württemberg) //Germania.—1982.—60.—1.—S. 61—104.
- Chropovský B.* Pohrebisko z 9—10 storočia v Nitre pod Zoborom //SA.—1978.—T. 26—S. 99—125.
- Čaplovič D., Hanuliak M.* Hrobu pod náhrobnými kameňmi vo Svinici //Historia Carpatika.—1979.—T. 10.—S. 193—207.
- Dostál B.* Slovanská pohrebiste ze střední doby hradišni na Morave.—Praha, 1966.—214 s.
- Gassowski J.* O pewnych sprzecznościach w badaniach archeologicznych wczesnego średniowiecza //Folia Praehistorica Posnaniensia.—1984.—T. 1.—S. 191—199.
- Gassowski J.* Kultura pradziejowa na ziemiach Polski.—Warszawa, 1985.—342 s.
- Gröslund A. S.* The Burial Customs.—Birka IV, 1980.—104 p.
- Hanuliak M.* Hroby pod náhrobnými kamenní v 11—14 storočí //SA.—1979.—T. 27—1.—S. 167—186.
- Jankum H. Haithabu.* Ein Handelsplatz der Wikingerzeit.—Neumünster, 1963.—292 s.
- Janusz B.* Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej.—Lwow, 1918.—310 s.
- Klanica Z.* Náboženství a kult, jejich obraz v archeologických pramenech //Velka Morava a počátky československé stádnosti.—Praha—Bratislava, 1985.—S.107—139.
- Koperski A., Parczewski M.* Das altungarische reitergrab von Przemyśl (Südostpolen) //Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.—1978.—S. 214—230

- Lewicki T. Kabarowie (kawarowie) na Rusi, na Węgrzech i w Polsce we wczesnym średniowieczu // *Studia nad etnogenezą słowian i kultura Europy wczesnośredniowiecznej*.—Wrocław, Warszawa i in., 1988.—T. 2.—S. 77—88.
- Łowmiański H. Początki Polscy.—Warszawa, 1970.—T. IV.—538 s.
- Łowmiański H. Religia słowian i jej upadek (w. VI—XII).—Warszawa, 1986.—432 s.
- Miskiewicz M. Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce // *MW*.—1969.—T. VI.—S. 241—301.
- Piontek J. Proces kremacji i jego wpływ na morfologię kości w świetle wyników badań eksperymentalnych // *AP*.—1976.—T. 21.—Z. 2.—S. 247—280.
- Poppe A. Państwo i kościoły na Rusi w XI wieku.—Warszawa, 1968.—252 s.
- Rădulescu A., Hartuți N. Cimitirul feudal-impuriu de la Castelu.—Constanta, 1967.—127 p.
- Rodzińska T., Węclawowicz T., Andrzej Żaki. Początki chrześcijaństwa w Polsce Północnej w świetle źródeł archeologicznych i pisanych. *Simposion I*, 1978/1981, Londyn, 1982, s. 9—108 // *AP*.—1985.—T. 30.—Z. 1.—S. 238—245.
- Roosen H., Alenys-Lecere J. Sépultures mérovingiennes an «Vieux cimetière» d'Arion // *Archaeologia Belgica*.—1965.—T. 88.—198 s.
- Service E. R. *Origins of the State and Civilization*.—New York, 1975.—361 p.
- Stenberger M. *Vorgeschichte Schwedens*.—Berlin, 1977.—544 s.
- Steuer H. Zur ethnischen Gliederung der Bevölkerung von Haithabu anhand der Gräberfelder // *Offa*.—1984.—Band 41.—S. 189—213.
- Świątkiewicz P. Próba periodyzacji rozwoju obrządku pogrzebowego na wczesnośredniowiecznym Pomorzu // *Materiały Zachodniopomorskie*.—1980.—T. 26.—S. 145—158.
- Šnore E. Kiviu kapulauks.—Rīga, 1987.—84 s.
- Wachowski K. Cmentarzyska doby wczesnoplastycznej na Śląsku.—Wrocław, Warszawa i in., 1975.—156 s.
- Wachowski K. Ziemia polskie a Wielkie Morawy. Problemy kontaktów ideologicznych i politycznych w świetle archeologii // *Przegląd archeologiczny*.—1983.—T. 30.—S. 141—185.
- Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski.—Wrocław, Warszawa i in., 1966.—Cz. 1.—204 s.
- Zoll-Adamikowa H. Badania nad rytuałem ciałałpalnym z pierwszych faz wczesnego średniowiecza w Małopolsce // *AP*.—1968.—T. 13.—Z. 2.—S. 407—428.
- Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski.—Wrocław, Warszawa i in., 1971.—220 s.
- Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałałpalne słowian na terenie Polski.—Wrocław, Warszawa i in., 1975.—387 s.
- Zoll-Adamikowa H. Typy konstrukcji drewnianych w słowiańskich kurchanach ciałałpalnych // *AAC*.—1977.—T. 17.—S. 73—119.
- Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałałpalne słowian na terenie Polski.—Wrocław, Warszawa i in., 1979.—Cz. 2.—315 s.
- Zoll-Adamikowa H. Materiały necropoliczne jako źródło do badania wyobrażeń życia pozagrobowego u pogańskich słowian // *Z polskich studiów slawistycznych*.—1983.—Seria 6.—S. 329—337.
- Żaki A. *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*.—Kraków, 1971.—609 s.
- Żaki A. *Archeologia Małopolskie Wczesnośredniowiecznej* // *Prace komisji archeologicznej*.—1974.—N. 13.—654 s.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АС — Археологический съезд
ВИ — Вопросы истории
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
ИАК — Известия археологической комиссии
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛГУ — Ленинградский государственный университет
МГУ — Московский государственный университет
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН України — Науковий архів Інституту археології АН України
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
СЭ — Советская этнография
ТИЭ — Труды Института этнографии АН СССР. Новая серия
УІЖ — Український історичний журнал
ЧИОНЛ — Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца
ААС — Acta archaeologica Carpathica
АР — Archeologia Polski
MW — Materiały Wczesnosredniowieczne
SA — Slovenska archeologia

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Джерела. Елементи обряду та його еволюція	6
Розділ II. Питання соціально-економічного розвитку населення південноруських земель	47
Розділ III. Світогляд східних слов'ян в контексті вивчення поховальної обрядності	74
Розділ IV. Етнічні процеси на півдні Київської Русі	103
Висновки	141
Література і архівні матеріали	147
Список скорочень	159

МОЦЯ Олександр Петрович

НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННО-РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ IX—XIII СТ. (за матеріалами некрополів)

Здано до набору 10.04.93. Підписано до друку 10.07.93. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,30. Обл.-вид.арк. 11,10.
Тираж 1000. Зам. 3-326.

Оригінал-макет виготовлено в Інституті археології АН України, 254025, Київ—25,
вул. Володимирська 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги, 252030, Київ—30, вул. Б. Хмельницького, 19